

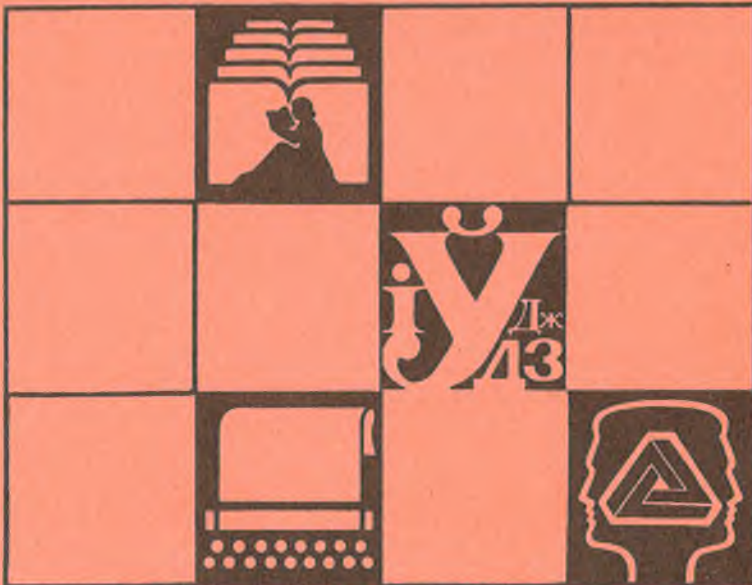
ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

СЕРЫЯ 4

Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія

1'95

ЗМЕСТ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Максімовіч В. А.</i> Псіхалагізм ранніх апавяданняў М. Гарэцкага	3
<i>Шпакоўскі І. І.</i> Спецыфіка падтэксту ў сучасным «драматызаваным» апавяданні	7
<i>Касцевіч Н. Я.</i> Слова і вобраз у паэтыцы акмеістаў	10
<i>Толкач А. В.</i> Асаблівасці інтэрпрэтацыі біблейскіх матываў у рамане У. Ценд-ракова «Замах на міражы»	13
<i>Капцаў У. А. Д. С.</i> Меражкоўскі «Вопыт суб'ектыўнай міфатворчасці»	16

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Багаедава Т. М.</i> Паходжанне гідронімаў Пасожжа з фармантам -уль	18
<i>Тарасевіч А. Г.</i> Да пытання аб марфемнай структуры формаў 2-ой асобы заганнага ладу дзеяслова	23
<i>Красней В. П.</i> Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі	25
<i>Шуба П. П.</i> Пра культуру мовы ў сродках масавай інфармацыі	28
<i>Ляшук В. М.</i> Лексема <i>сонца</i> ў беларускай паэзіі	29
<i>Літвіноўская А. Г.</i> Вукава традыцыя і беларуская лексічная норма	33
<i>Леановіч В. Л.</i> Прэфіксальныя дэрываты з <i>супер-, ультра-, экстра-</i> як элементы лексічнай і словаўтваральнай сістэм сучаснай рускай мовы	37
<i>Бугай Т. П.</i> Спалучальнасць уласных імёнаў з дзеясловамі ў мастацкіх творах (на матэрыяле рамана Ф. М. Дастаеўскага «Браты Карамазавы»)	40
<i>Хайль Соня</i> (Германія). Тыпалагічныя назіранні над ужываннем форм ліку назоўнікаў у рускай, беларускай і нямецкай мовах	44
<i>Кожынава А. А.</i> Да пытання пра апазіцыю «пісьмовы — вусны» ва ўсход-неславянскай духоўнай культуры	46
<i>Супрун А. Я.</i> Няпоўнагалосная лексіка ў беларускай мове	51
<i>Пазняк І. Д.</i> Аб суадносінах лексічнага значэння назоўніка і семантыкі граматычнага роду	56
<i>Мяснікова В. А.</i> Білінгвізм: практыка вырашэння ў мастацкім творы (на матэрыяле апавесці В. Быкава «Абеліск»)	59

ЖУРНАЛІСТЫКА

<i>Наркевіч А. І.</i> Сучасная лексіка: сацыяльная абумоўленасць, выкарыстанне	62
<i>Тачыцкая М. І.</i> Метафара, метанімія, сінекдаха ў мове беларускай тэлевізійнай публіцыстыкі	65
<i>Шэін В. М.</i> Радыё клікала да барацьбы	69

ПЕДАГОГІКА, ПСІХАЛОГІЯ

<i>Навушчык В. М.</i> Педагагічныя праблемы фарміравання перакананняў у сучаснай моладзі	72
<i>Еравенка В. А., Сманіцар А. П.</i> Аб некаторых праблемах выхавання матэматычнай культуры вучняў і студэнтаў	75

НАШЫ ЮБІЛЯРЫ

<i>Іван Якаўлевіч Навуменка</i>	78
<i>Барыс Юсцінавіч Норман</i>	79
<i>Мікалай Міхайлавіч Піпчанка</i>	80

ВЕСНІК

Беларускага дзяржаўнага
універсітэта

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з красавіка 1969 года
адзін раз у чатыры месяцы

СЕРЫЯ 4

**Філалогія
Журналістыка
Педагогіка
Псіхалогія**

1 '95

КРАСАВІК

МІНСК
„УНІВЕРСІТЭЦКАЕ”

Галоўны рэдактар В. Р. РУДЗЬ
Адказны сакратар П. М. БАРАНОЎСКИ

Рэдакцыйная калегія серыі:

Л. М. ШАКУН (*адказны рэдактар*),
Л. І. БУРАК, **У. Б. ЖУРАВЕЛЬ** (*адказны сакратар*), **Г. М. КУ-**
ЧЫНСКИ, **А. А. ЛОЙКА**, **Б. А. ПЛОТНИКАУ** (*нам. адказнага*
рэдактара), **М. Р. ПРЫГОДЗІЧ**, **В. П. РАГЎЙША**, **А. Г. СЛУКА**,
А. П. СМАЏЦАР, **Б. В. СТРАЛЬЦОУ**, **А. Я. СУПРУН**,
П. І. ТКАЧОУ (*нам. адказнага рэдактара*), **І. А. ЧАРОТА**,
І. В. ШАБЛОУСКАЯ, **П. П. ШУБА**.

ВЕСТНИК БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Серия 4, № 1, 1995

Издательство «Універсітэцкае» .
220048, Минск, проспект Машерова, 11. Дом книги.
Адрес редакции: 220080, Минск, Университетский городок, тел. 20-65-42.

На белорусском языке

Рэдактар *А. А. Сычоў*
Малодшы рэдактар *Г. М. Добыш*
Мастацкі рэдактар *В. А. Ярмоленка*
Тэхнічны рэдактар і карэктар *Г. І. Хмарун*

Рукапісаў рэдакцыя не вяртае

Набор і вёрстка часопіса выкананы на выдавецка-рэдакцыйнай сістэме «Саюз» .

Здадзена ў набор 17.03.95. Падпісана да друку 18.04.95. Фармат 70х108 1/16.
Папера афсет. Друк афсет. Ум. друк. арк. 7,0. Ум. фарб.-адб. 7,44 Ул.-выд. арк. 8,13.
Тыраж 775 экз. Заказ 414. Цана 1200 р.

Адрас рэдакцыі: 220080, Мінск, Універсітэцкі гарадок, тэл. 20-65-42. Выдавецтва
«Універсітэцкае» . 220048, Мінск, праспект Машэрава, 11. Дом кнігі.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку» .
220013, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

© Веснік Белдзяржуніверсітэта, 1995

В. А. МАКСІМОВІЧ

ПСІХАЛАГІЗМ РАННІХ АПАВЯДАННЯЎ М. ГАРЭЦКАГА

Перачытваючы раннія апавяданні М. Гарэцкага, змешчаныя ў яго зборніку «Рунь» (1914), міжволі заўважаеш, як далікатна, як ашчадна, тактоўна адносіцца пісьменнік да сваіх герояў: выпісвае кожную рыску, кожны штрых, які мог бы сказаць аб ім, героі, як мага паўней і глыбей.

Мастацкі свет твораў Гарэцкага настолькі арганічны, сапраўдны, жыццёвы, што не паддаецца грубаму механічнаму прэпараванню. Пісьменнік імкнуўся не парушыць логіку развіцця характару героя, прасачыць працэс яго ўнутранага станаўлення, развіцця. Самавыяўленню героя надавалася першаступеннае значэнне. Прысутнасць самога аўтара амаль не заўважалася. Складваецца ўражанне, што пісьменнікам паказана толькі знешняе дзеянне, рух, у той час як ступень суб'ектыўнага, эмацыянальнага выяўлення абумоўлена ўнутранымі рэфлексіямі галоўнага героя. Таму і дзеянне (умоўна кажучы) у апавяданнях Гарэцкага працякае сапраўды нязмушана, натуральна, праўдападобна. Менавіта адсюль бярэ свой пачатак тая суб'ектыўна-аналітычная плынь, якая стала замацуецца ў творчасці К. Чорнага, М. Зарэцкага, Я. Брыля, І. Мележа, М. Стральцова.

Але напачатку гэта была ўсё ж не плынь. Гэта была «Рунь» — усходжая, маладая, жыццяздольная. В. Ластоўскі так адазваўся аб ёй: «Рунь» — гэта не зборнік апавяданняў мляўка-стагнальных і не скалазубства з вяскоўца, з яго мазалёў і цемнаты, гэта першая ў нашай літаратуры паэма-трагедыя Маладой Беларусі. Першы голас беларускай, маладой, набалелай душы «на ўвесь свет, на Белу Русь»¹. В. Ластоўскі, па сутнасці, высока ацаніў галоўную вартасць зборніка — яго «грунтавы», «заземлены» псіхалагізм, які сягаў далёка ўглыб, пад «карэнне».

Сапраўды, апавяданні М. Гарэцкага — гэта свайго роду першаадкрывіцё новага і незнаёмага дасюль мацерыка — голасу душы чалавека, беларуса ў акіяне людской нематы, сацыяльнай неўладкаванасці і агульнага ўбоства жыцця. «...Адраджаць чалавека ў беларусе (не ў другім кім, бо ён (маецца на ўвазе герой аднаго з апавяданняў пісьменніка. — В.М.) — сын беларускага народу і найлепі мог паслужыць Беларусі)» — было асноўнай і адраджэнскай, і жыццёвай, і мастацкай праграмай самога М. Гарэцкага, марай і сэнсам яго жыцця. Кіруючыся гэтай высакароднай задачай, пісьменнік на першы план у сваёй творчасці ставіць трагедыю і боль душы чалавека, шчыра заклапочанага лёсам сваёй бацькаўшчыны. І невыпадкова ў цэнтры ўвагі мастака — лёс маладога беларускага інтэлігента, інтэлігента ў першым пакаленні, выхадца з сялянскага асяроддзя, які пакутуе ад сваёй «нязгоды» з родным краем. Гэтая «нязгода» — духоўная ўзрушанасць, рэфлексія, інтраспекцыя, — якая ў папярэднікаў толькі абрамляла дзеянне, у Гарэцкага становіцца асноўным сэнсавыяўленчым ядром, базісам, на якім трымаецца ўся сюжэтно-кампазіцыйная канва. Менавіта ў гэтым бачыцца асаблівая вобразастваральная мадэль Гарэцкага-псіхолога, якая дапамагае пранікнуць у глыбіню і заканамерную аснову развіцця характару.

Рознасць патэнцыялаў, як вядома, заўсёды нараджае рух, цяжэнне. Героі Гарэцкага таксама раскрываюцца праз дынаміку пачуцця і думкі. Людзі неспакойнага, пошукавага, актыўнага характару, яны, з аднаго боку, прадстаўнікі той генерацыі, таго пакалення, якому адкрылася магчымасць далучыцца да культурных набыткаў чалавецтва, а з другога, — моцна звязаны з глыбінна народным, сваім, роднасным. Балюча ўспрымаючы несправядлівыя папрокі людзей, накішталт, «запанеў, запышэў, гардзіцца», герой апавядання Гарэцкага «У лазні» Клім Шамоўскі разважае: «І лацвей ім... страляць у вочы «запанеў», ведаючы вагу свае векавечнае працы мужыцкае, а хай бы яны пабачылі боль сэрца і смутак душы ў мяне, прымача ў «панстве» і пасынка вёскі, і яны лепей паехалі б з сахою на родныя палаткі, чымся, адарваўшыся ад дзядоўскіх сяліб, вісець у новым і невыразным паветры...»²

Праз самарэфлексію героя Гарэцкі выяўляе ў характары Кліма валявы, актыўны пачатак, які і прымушае яго рабіць такія-сякія спробы прышчэплення культуры роднай вёсцы, хоць гэтыя спробы і разбіваюцца аб глухую сцяну вясковай інертнасці: «Я вёз дамоў кніжкі, каб чытаць ім, — не без крыўды ў голасе гаворыць ён, — а яны кожны вечар, кожнае свята гуляюць у карты ў Мікітавай хаце, а на кніжкі не звярнулі ніякай увагі...» (с. 50). Адсюль такое адчайнае і непадробнае самаапраўданне, якое сведчыць аб трагедыі духоўнага раздваення героя: «Скуль жа ведаць гэтаму старому вяскоўцу, «прыгонніку» Мікіту, што ён, Клім, вучыўся не дзеля таго, каб «заграбаць» грошы, што ён іншы, што ён жа не цураецца вёскі, любіць яе і шануе, як родны сын, што ён хоча кіравацца ўсімі сіламі, каб бачыць яе цвярозай, светлай, здаволенай жыццём ды сумленнай...» (с. 51). Як бачым, Клім імкнецца пры гэтым апраўдаць і зразумець аднавяскоўцаў, таго ж Мікіту, але, знаходзячыся пад глыбокім уражаннем перажытага, не можа адразу падавіць у сабе хвалю напаўняючых яго пачуццяў і думак. Для раскрыцця гэтай надзвычай вострай жыццёвай сітуацыі, моманту найбольшай духоўнай напружанасці, эмацыянальнасці пісьменнік скарыстоўвае форму разгорнутага ўнутранага роздуму, якая перадае працэс мыслення героя на стадыі амаль што ўнутранага прамаўлення. Тут мы становімся сведкамі працэсу, калі ўнутраная мова героя нібыта выцясняе знешнюю, а ў паасобных выпадках нават выступае ў ролі гэтай знешняй мовы.

Канфлікт героя са сваімі аднавяскоўцамі жыццёва праўдзівы, сітуацыйна апраўданы. Пісьменнік ішоў ад рэальнага жыцця, ад канкрэтных жыццёвых сітуацый, імкнучыся сродкамі мастацкай мовы перадаць, выразіць непаўторнае індывідуальнае аблічча свайго героя, яго памкненні і перажыванні, сум і боль, крыўду і адчай. Духоўны канфлікт героя — гэта канфлікт паміж рэальным, жыццёвым (сацыяльная неўладкаванасць, бруд, «ідыятазм вясковага жыцця») і ідэальным, свядомасна-сутнасным (вера ў лепшую будучыню, у хараство душы чалавека). Менавіта гэтая супярэчнасць паміж рэальным і ідэальным прыводзіць героя да глыбокага роздуму, да ўнутранага супрацьстаяння, пэўнай духоўнай дваістасці. Героя Гарэцкага не задавальняе сацыяльная роля «прымача ў «панстве» і «пасынка вёскі». Але яго мары і добрыя намеры разбіваюцца аб глухую сцяну жорсткай рэчаіснасці. І як заканамерны вынік — песімізм і расчараванасць у жыцці, што апаноўваюць героя. Праўда, гэты песімізм не прыводзіць да безвыходнасці, адчаю, духоўнай дэпрэсіі. Гэта толькі тая мяжа, той парог найвышэйшага напружання ўсіх душэўных сіл, за якім наступае духоўнае ачышчэнне, прасвятленне. У гэтым мы пераконваемся, калі чытаем унутраны маналог героя: «Але не адракацца, не быць здраднікам, а любіць, шанаваць родную Бацькаўшчыну павінен, доўжан...» І ўслед за гэтым — такое шчыmlіва-сыноўняе, заповітнае: «Мой родны кут, люблю цябе без меры!» (с. 53).

Сімптаматычна, што апавяданне заканчваецца светлым, лірычным акордам. Прыём паэтызацыі чалавека і яго ўзаемаадносінаў са светам, на нашу думку, быў свядомым крокам Гарэцкага ў асэнсаванні эпохі «адраджэннізму». Пры знаёмстве з раннімі апавяданнямі лёгка заўважыць, што ўсе галоўныя героі пісьменніка — натуральныя эстэты, рамантыкі духу, якія тонка разумеюць і цэняць хараство, красу, прыгажосць і, што асабліва важна, прагнуць не толькі бачыць, але і тварыць гармонію ў жыцці. Унутраны драматызм іх пачуццяў цесна мяжуе з тонкім

адчуваннем прыгажосці прыроды, філасофскім асэнсаваннем агульначалавечых ідэалаў, этычных катэгорый добра і зла, жыцця і смерці, любові і нелюбові. І мукі барацьбы за ідэалы з'яўляюцца той сілай, якая ўзнімае героя ў апавяданняў да найвышэйшых вяршыняў духу, названых Чалавечай прыгажосцю.

Засяродзіўшыся на разгадцы «праклятых пытанняў», жадаючы даведацца «не толькі як яно, але і адкуль яно», Архіп Лінкевіч (апавяданне «Роднае карэнне»), а ўслед за ім і аўтар, імкнуча, па сутнасці, да разгадкі нацыянальных філасофем, архетыпаў народнай анталогіі. «Што за народ наш, беларусы?»—гэта пытанне-загадка Архіпа Лінкевіча становіцца пытаннем-лейтматывам, якое пранізвае і гэтак апавяданне, і ўсю творчасць М. Гарэцкага наогул. Архетып народнага быцця настолькі захапіў героя, што ён цвёрда вырашае «збіраць матэрыялы аб духоўным жыцці свайго народа».

Глыбокія духоўныя рэфлексіі, ваганні, сумненні, якія часам прыводзяць Архіпа да агнастыцызму, адмаўлення навукі, песімістычнай зайздрасці тым, «хто мірыцца лёгка з гэткам будаваннем жыцця або хто бадайшто не думае аб гэтых «шалёных» пытаннях, ці ў беганні за кавалкам хлеба забывае аб іх...» (с. 66), сведчаць аб яго філасофскім успрыманні жыцця. Пошукавая, няўрымслівая натура героя прыводзіць да новай загадкі, якая становіцца для яго яшчэ адным «праклятым» пытаннем: «І то яшчэ дзіва: няхай бы людзі далікатныя, чуткія, не запрацаваныя ад цяжкае працы, няхай бы яны гібелі ад гэткай мукі; дык не, дык жа народ просты, народ, каторага лаюць «цёмным», чаго ён, гэты шэры, аднатонны народ, па глухіх кутках, у лясках сваіх, сярод балот і пнёў, чаму ён мучыўся і мучыцца ад той жа болькі?» (с. 66). За ўсімі гэтымі разважаннямі ў першую чаргу праглядаюцца ўнутраныя пошукі самога героя, якія звязаны з разгадкай эзатэрызму народнага быцця, сэнсу быцця наогул. Адсюль і рэфлексіі, споведзі, роздумы «пра сябе», унутраныя разгорнутыя маналогі, якія падпарадкоўваюцца задачы «чалавеказнаўства»—выявіць, раскрыць унутраны свет асобы, яго маральную сутнасць. Пры гэтым пісьменнік, магчыма, не столькі імкнецца раскрыць «тайну» свядомасці, якая абуджаецца, колькі прымушае звярнуцца на яе ўвагу, загаварыць аб ёй як аб іманентнай данасці, што дазваляе глыбей зразумець, асэнсаваць жыццё, разабрацца ў рэчаіснасці і знайсці яе сэнс.

Паказальным у гэтых адносінах з'яўляецца сон Архіпа ў новай бацькавай хаце. Гэта не толькі «кардыяграма» ўнутранага неспакою, узрушанасці, нервова-эмацыянальнага пад'ёму,—у ім заключаны і сімволіка-алегарычны сэнс. Ява, што ўсплывае з кашмару ночы, прадметы і адчуванні застаюцца ўсё яшчэ ва ўладзе неразгаданага, «таёмнага, страшнага, шчыра-беларускага»: «Грае-грае ліра старэцкая аб часах мінуўшчыны-старадаўшчыны. Спявае сляпы старац-музыкант, перабірае, не хапаючыся, па струнах тых, гучна-маркотных...

...Штосьці падымаецца на сэрцы ў Архіпа ад музыкі гэтак: плакаць, стагнаць, слёзы ліць жадаецца, думкі любові выплакаць-выгукаць бажаецца, і млосна-мляўка так робіцца... Шчыміць у грудзях маладых, жалка-жалка, усе людзі добрыя, лагодныя, любыя, а як мучацца, бедныя!..» І ўслед за гэтым—такое адчайна-ўзрушанае, стыхійна-рамантычнае: «Эх! Пайсці і сілу на ўвесь свет паказаць, прагнаць крыўдзіцеляў, вытурыць іх ад людзей бедных, шчырых, змірных і пакорліва-прыяючых, людзей родных і балюча скрыўджаных.

І добра на зямельцы будзе ўсім! Усе родныя, радыя, усе дужыя, ладныя. Свеціць сонейка, а ў гайку птушчкі пяюць вясёла так, ладненька, а красачкі цвітуць, пахі-араматы прыемныя, любыя носяцца, шуміць жыццё высокае, доўгакалосае, шэпча думу святую, ціхую каласамі буйнымі, падзяку пая працы мужыцкай, а не «мужыцкай»—сялянскай працы, справядлівай...» (с. 68).

Менавіта прага красы, гармоніі і адначаснае разуменне немагчымасці яе здзяйснення прыводзіць галоўнага героя да ўнутранага раздвалення, унутранай нязгоды са светам. Больш таго, для Архіпа Лінкевіча прыгажосць, краса выступае адначасна перадумовай і вынікам сацыяльнай роўнасці, справядлівасці як вышэйшых формаў праяўлення прыгожага ў грамадстве. Гэтая ж думка, толькі з большай сацыяльнай акрэсленасцю

цю, пранізвае і лірычную імпрэсію «Стогны души»: «Я не хачу трываць! І не вытрываю, бо нельга вытрываць. Я скіну, сарву ланцугі свайго старога жыцця і зраблю жыццё новае. Зраблю! Парву ланцугі спрадвечнай гульні-лені, ланцугі глуму, шальмоўства і страшэннай, аграмаднай цемнаты векавечнай, тыя ланцугі, што робяць з чалавека скаціну, быдлё, што твораць «паноў» і «мужыкоў» (с. 58).

У свой час Антонам Адамовічам, узвышэнскім крытыкам і літаратуразнаўцам, была заўважана вельмі характэрная дэталь, якая ў нейкай ступені пралівае святло на адметнасць светапогляду пісьменніка. Аўтар апавядання «Рунь», што адкрывае аднайменную кнігу і ў якое ўваходзілі «ўстаўныя» апавяданні «Войт» і «Княгіня», напісаныя нібыта галоўным героем Уладзімірам З., у сваіх каментарых да іх піша: «Апавяданні сведчаць, што яго (Уладзіміра З.—В. М.) займалі не толькі што грамадзянска-палітычныя пытанні, але і перажыванні чалавека, яго псіхалогія. Значыцца тож, любіў ён характо, прыгажосць, хаця і не любіў паказваць таго занадта, бо па яго сумленню жыццё ў наш практычны век вымагае іншага. Але гэта быў такі рамантык. Колькі вершаў умеў ён напамяць! З беларускай жа народнай паэзіі найбольш ён любіў ціхія легенды і страшныя паданні; таксама—казкі, у каторых даводзіцца, што некалі праўда возьме верх над злом»³. А. Адамовіч у сувязі з гэтым заўважае, што Гарэцкі, «па сутнасці, разумее псіхалогію як элемент характа, прыгажосці (разрадка наша. — В. М.), ставячы яе гэтым на першы план, паколькі канцовай мэтай мастацтва, як вядома, якраз і з'яўляецца гэтае характо»⁴.

Прыём эстэтызацыі красы, характа—у розных формах і праяўленнях—быў характэрнай адзнакай ўсёй адраджэнскай літаратуры. І выкарыстоўваўся ён найчасцей поруч з заглыбленай псіхалагічнасцю, якая часта межавала з праявамі песімізму. Але менш за ўсё, думаецца, трэба звязваць гэты песімізм з упадніцкімі настроямі, «усясветнай тугой», жыццёвым скепсісам. Менавіта ад такой небяспекі засцерагаў даследчыкаў У. Дзяржынскі (Чарджынскі), даючы характарыстыку паэзіі Я. Коласа нашаніўскай пары: «Гэта не суб'ектыўная песімістычная настроёнасць паэта,—пісаў даследчык, маючы на ўвазе псіхалагізм коласаўскай паэзіі,—а толькі суб'ектыўная тыпізацыя тагачаснага жыцця. Іншага паказаць і нельга было, бо гэта не адпавядала б ні тагачаснай рэчаіснасці, ні тым мэтам і задачам, што ставіў перад сабой беларускі нашаніўскі адраджэнскі рух»⁵. Гэтыя словы можна дастасаваць і да ідэйна-стылявой характарыстыкі творчасці Гарэцкага, яго рэалізму, які, па словах акадэміка Я. Ф. Карскага, «даходзіць да дэтальнай анатоміі, да фатаграфавання атамаў»⁶.

Раннія апавяданні М. Гарэцкага даюць усе падставы зрабіць выснову, што іх аўтар—сталы майстар раскрыцця псіхалагічнага ў жыцці чалавека. Яго апавяданні—кардыяграма «біяграфій» цэнтральных герояў, разгорнутая ў карцінах іх унутраных перажыванняў. Кожны з герояў успрымаецца як свосасоблівы партрэт чалавека, дадзены або «знутры», праз самааналіз, праз унутраную мову, або «збоку», вачыма аўтара, які імкнецца зазірнуць у душу свайго героя з дапамогай спалучэння аўтарскага аналізу і самааналізу. Прычым голас самога аўтара, яго прысутнасць адчуваецца даволі моцна. Усё гэта сведчыць на карысць суб'ектыўнай формы выражэння псіхалагічнага, дзе істотнае значэнне мае аўтарскае апісанне плыні пачуццяў і перажыванняў.

Безумоўна, усё, пра што апавядае М. Гарэцкі,—бачанае і перажытае ім самім. Таму раннія апавяданні пісьменніка, пазначаныя высокай ступенняй мастацкай праўдзівасці і глыбінёй пранікнення ў характар і псіхалогію чалавека, у нашы дні загучалі па-новаму, адкрываючы невядомыя грані пісьменніцкага таленту.

¹ Наша ніва. 1914. 2 кастр.

² Гарэцкі М. Зб. твораў. Мн., 1984. Т.1. С. 51. У далейшым у тэксце ўказваецца толькі старонка выдання.

³ Гарэцкі М. Рунь. Вільня, 1914. С. 10—11.

⁴ Узвышша. 1928. N 1. С. 125.

⁵ Узвышша. 1928. N 3. С. 131.

⁶ Карскі Е. Ф. Белорусы. Пг., 1916. Т. 3. Вып. 3. С. 373.

СПЕЦЫФІКА ПАДТЭКСТУ Ё СУЧАСНЫМ «ДРАМАТЫЗАВАНЫМ» АПАВЯДАННІ

Драматургічныя законы арганізацыі мастацкага матэрыялу могуць захапіць у сваю «сферу ўплыву» усю структурна-вобразную сістэму апавядання. Паводле А. Огнева, у такім апавяданні паказ падзеі пачынае пераважаць над яе пераказам, «жывыя сцэнкі» — над статычнымі малюнкамі, а раскрыццё характару адбываецца не праз яго апісанне, а праз учынкi, «жэсты» герояў¹. Але, на наш погляд, у такіх творах найбольш адэкватную форму драматычны пачатак знаходзіць у дыялогу, таму не дзіўна, што стварэнне падтэксту ў іх ідзе не ў традыцыйных формах (пераклічка сітуацый-асновы і сітуацый-паўтараў)², а за кошт шырокага выкарыстання розных магчымасцей дыялагічнай мовы выклікаць дадатковыя вобразныя ўяўленні. Асаблівая роля пры гэтым выпадае двум стыліявым прыёмам — недагаворванню і шматразоваму паўтору слова.

У апавяданні У. Сцяпана «На вуліцы» вылучаюцца словы «сабака» і «гаспадар» перш-наперш тым, што пераходзяць з рэплікі ў рэпліку персанажаў, паўстаюць у розных варыяцыях і кантэкстах куды часцей, чым трэба для простага «падхопу тэмы». Гэта прымушае ўспрымаць іх як асабліва шматзначныя. Ідэйна-мастацкая «ўдарнасць» гэтых слоў пачынае праяўляцца пры падспудным іх суаднясенні з вобразам старога дворніка. Грамадскія адносіны па схеме «сабака—гаспадар» ўжо ў мінулым, але стары яшчэ жыве ў той сістэме вартасцей, якая сфарміравала яго; таму ягоныя словы да сабакі адрасуюцца і яму самому: «Кожны мае гаспадара, якога ён варты... Воля. Адкуль яму ведаць волю. Яму воля за гаспадаром»³. Належыць мінуламу і гаспадар сабакі. Колькі ні пераконвае ён сябе: «Я чалавек, а ты сабака. Жывёла ты» (66), мы выразна адчуваем яго «суіснаванне» са старым на адным узроўні — жывёльным, рабскім. Такім чынам, шматразовы паўтор у апавядзе слоў «сабака» і «гаспадар» стварае сцэнічна-відавочныя вобразы-формулы, якія нясуць аўтарскую канцэпцыю існага.

Асаблівы мастацкі эффект дасягаецца аўтарам і за кошт недагаворвання: дыялагічнае маўленне герояў выносіць на паверхню тэксту толькі вынік схаванага ад нас ланцужка іх думак, усіх нюансаў патаемнай работы духу. Праз гэта апавяд вызваляецца ад знешніх эмацыянальных напластаванняў, выразней выяўляецца больш высокі ўзровень яго экспрэсіўнай насычанасці. За «вулічнасцю» сцэнкі, за будзённым маўленнем герояў адгадваецца вызначальнае — іх лёс, іх светаразуменне. Напрыклад, па асобных рэпліках старога мы можам уявіць сабе драму яго жыцця: «Я сваё адцюкаў, і ломам цюкаў, і кайлом, і сякерай цюкаў... Не люблю сабак, ні аўчарак, ні паляўнічых... Цяпер не настаўнік, а вось вуліцу мяту...» (67) і г. д. Заўважым, аднак, што мінулае, да якога адсылае аўтар недагаворваннем, у сэнсавым плане накіравана на тыя падзеі, пра якія чытач даведваецца пазней. Таму можна сказаць, што недамоўкі выконваюць не толькі рэтраспектыўную функцыю, але і праспектыўную. Вынік недагаворвання ў праспектыўнай функцыі — эффект інтрыгі, пачуццё чакання. Чытач вымушаны эмацыянальна ці інтэлектуальна адклікацца на адлюстраванае, удзельнічаць у канструяванні «сцэнічнай» рэчаіснасці, дадумваць, дапаўняць яе паводле праграмы, якая зададзена структурай недагаворвання. Такім чынам нараджаюцца разнародныя асацыяцыі, наладжваюцца дынамічныя ўзаемасувязі асобных сюжэтных элементаў, частак тэксту, на падставе чаго і адбываецца як іх скразное пераасэнсаванне, так і выяўленне падтэкставага зместу твора.

Ствараць падтэкст у «драматызаваным» апавяданні могуць таксама ўключаныя ў дыялагічную структуру цытаты з іншых твораў, разнастайныя спасылкі на іх і аллюзіі. У кожнай з трох сцэн — «дзеі» апавядання А. Глобуса «Ну што тут скажаш?» героі спрабуюць спяваць

«іхнюю» песню. Здавалася б, сэнс першага куплета «ўзмацняе» зыходную сітуацыю — сяброўкі чакаюць да сябе ў гасці дзяўчынку: «О-ой ці мне ох! на балое мох. Хлопчык па дзяўчыначы сем гадочкаў сох...»⁴. Ды калі адзін з сяброў, Фрэджэ, сапраўды «сохне», то пра другога так не скажаш. Базылю ўсё адно—спаць ці спяваць, ці з дзяўчынай гуляць. Таму першы куплет у адносінах да яго душэўнага стану набывае характэрную для дэталі-намёку антыномію. Працяг песні, які з'яўляецца на пачатку другой сцэны, раскрывае змены ў сітуацыі—з дзяўчынай застаецца не той, хто па ёй «сох», і таму: «Сох жа ён, сох, высах на былінку—закахаўся ў дзяўчыну-журавінку...» (34). Калізія любоўнага трохвугольніка імкнецца да свайго вырашэння, якое нібыта адбываецца: Базыль уступае сваё месца Фрэджэ. Але: «На тае дзяўчыначы ён не ажаніўся, на гаркіх асіначках задавіўся...» (37). На гэты раз паэтычны тэкст вынікае не ў пачатку чарговай «дзеі», а ў канцы, таму і яго функцыя іншая—не задаваць сітуацыю, а заключаць у сабе яе вынік. Яго апярэджае такі абмен рэплікамі:

— А ты змог бы за мяне жыццё аддаць?

— Змог бы. І не адзін раз (37).

За іроніяй адказу Базыля хаваецца яго сапраўдная гатоўнасць дапамагчы. Такі гэта характар: у першай сцэне ён дапамог сябру выйграць у шашкі, у другой «аддае» яму дзяўчыну, у трэцяй—гатоў і жыццё. І пры гэтым у словах героя «няма ні абурэння, ні здзіўлення», яны «дзеля таго, каб запоўніць пустату» (36). Любоўная калізія, як павярхоўная канструкцыя ўтоенай плыні сюжэта, адыходзіць убок. Перад намі драма чалавека, атручанага духоўным інфанталізмам. Апошні куплет як бы сюжэтная «працягвае» апавяд, намякаючы на той непазбежны вынік, да якога ідзе герой. Тэкст песні мае асабістую семантыку і таму ў дыялагічнай структуры апавядання адбываецца раз-пораз сінанімічнае ці антанімічнае перасячэнне і сутыкненне дзвюх сюжэтных сфер. Паралельнае знешнепадзежнаму развіццю ягонае «прапяванне» (тут магчымы аналогіі з «зонгамі» ў п'есах Б. Брэхта) і стварае падтэкст, вядзе «падводны рух» сюжэта.

Падтэкст у «драматызаваным» апавяданні можа стварацца і за кошт узнікнення больш складаных адносін, чым проста «службовых», паміж асобнымі рэплікамі персанажаў і аўтарскімі рэмаркамі. З усіх разнастайных калізій дыялагічнага слова героя і адзначаемага ў рэмарке яго «жэсту» (міміка, рухі, інтанацыя і г. д.) вылучаюцца: пацвярджэнне, аспрэчванне, замена маўлення «жэстам». Герой ужо згаданага апавядання У. Сцяпана гутараць і адначасова выконваюць дворніцкую работу—збіваюць падталы лёд, зграбуюць смецце; іх дзеянні лёгка суадносяцца з празрыстай сімволікай выяўленага раду («адліга») і таму набываюць знакавы характар. Калі ў такім знакавым кантэксце «жэсты» старога знаходзяцца ў разладзе з ягонымі словамі, то «жэсты» маладога не толькі інтанауюць, але часам і замяшчаюць яго словы:

«— Месца! Сядзець!—сіпць Крук.—Заб'ю!

Сабака скуголіць і ціснецца да сцяны. Малады бярэ ў старога рыдлёўку і кароткім ударам перасякае шворку» (69). Учынак героя становіцца як бы фізічным «адэкватам» яго невыказанай думкі.

Дыялагічная мова апавядання А. Глобуса «Вова Вова» слізгае па паверхні быцця, не выходзіць за межы звыклых вербальных паводзін. Гэта не толькі дэманструе ўнутраную спустошанасць і духоўнае абязвольне герояў, але і «змазвае» індывідуальнае, непаўторнае ў іх абліччы. Адчуванне «неадушаўлёнасці іх маўлення ўзмацняецца кантрастным яго суаднясеннем з агульным гукароковым «фонам»: «У ваным пакоі ўсхвалявана лапочуць неадрэгуляваныя краны. Манатонна, з поўнай адсутнасцю тэмпераменту мармыча гарачы. Парыплівае, мяняе танальнасці, павіскае халодны. Шуміць вертыкальны струмень... Па жывёльнаму вуркоча халадзільнік» (74). Куды «адрэгуляванай» мове персанажаў да такога багацця інтанацый! Бо нават найменшая індывідуальная асаблівасць маўлення аднаго суб'ядседніка («га» старэйшага рабочага, «в» замест «р» малодшага хлопчыка) нязменна выклікае ў другога раздражненне, успрымаецца ім як нешта падазронае, небяспечнае, як дысананс правільнаму свету, як тое, што патрабуе неадкладнага выпраўлення, падгонкі пад стандарт. Падобна мове, іхнія «жэсты, рухі, паводзіны маглі б належаць іншым, але на дадзеным выпадку належаць ім» (71). І таксама, як у мове, любы «збой» у іх манатоннасці недапушчальны:

«— Справа. Злева. Намазвай. Чаго стаіш? Думаеш?

Стужка за стужкай кладзецца на сцяну. Ствараецца відавочны прыклад, дзе аднолькавае за аднолькавым рухаецца ў часе і прасторы, каб сцвярджаць нязменную нерухомасць» (81). Дзеянні герояў вядуць не да якасных, а да колькасных змен у стандартызаваным свеце, што адлюстроўваецца ў «колькасным», беспадзейным характары іхняй дыялагічнай мовы. Падзейная аморфнасць і ёсць галоўная сюжэтаўтвараючая аснова апавядання; у маральнай застыласці герояў—іх драма, у знешняй бесканфліктнасці—высокая напружанасць «унутранага руху» сюжэта. Герой паўстаючы як частка «неабавязковых нацюрмортаў, якія адмаўляюць адзін аднаму ў незалежнасці і адасобленасці» (72), а па сутнасці—як «сімптомы» сацыяльных хвароб.

У апавяданні І. Зуб «Далікатныя людзі» таксама на роўных правах з дыялагічным словам герояў актыўна скарыстоўваюцца іх «жэсты», але яны не ўзмацняюць, а, наадварот, час ад часу аспрэчваюць прамое значэнне слова, уводзяць яго ў супярэчлівы кантэкст. Справа ў тым, што героі «ўжо не ўсведамляюць, дзе жыццё, а дзе гульня». Падудадныя правілам гульні ў «далікатнасць», яны хаваюць за знешне бяскрыўдным маўленнем сваё разнагалоссе, эгацэнтрызм паводзін. Ды калі іхняя мова не адлюстроўвае сапраўднай сутнасці характараў, дык «жэсты» (праз палемічнасць) якраз даюць магчымасць чытачу зазірнуць пад шматслойныя «моўныя маскі». Паказальна, што выхад адной з гераінь з агульнай гульні праяўляецца не ў яе маўленні, а ў своеасаблівым «жэсце-позе»; выразнае маўчанне замяняе яе праграмае выказванне, як «крык»: «Я маўчу, бо ведаю: зараз усе чакаюць ад мяне рэакцыі. Але я маўчу. Я не хачу ім дапамагаць! Я—гэта я! І ў мяне ёсць свая думка і свой твар. Ды і што я магу сказаць, калі вакол мяне такія далікатныя людзі?!»⁵. Гэтая ж думка, выказаная ўголос, набыла б непазбежна дэкларатыўнасць, зададзенасць. «Жэст» сваім зарадам экспрэсіўнай энергіі ўзмацняе драматычную напружанасць развязкі.

Закключаючы ў сабе «псіхалагічную сэрцавіну» характару, «жэсты» герояў бяруць на сябе ролю значных сюжэтных момантаў, «заваёўваюць» такі аўтарытэт, што ўзводзяцца ў ступень неабходных мастацкіх сродкаў. Яны як бы прэтэндуюць на пэўную самастойнасць і часам так аб'ектывізаваны, так адарваны ад дыялагічнага слова, што ствараецца ўражанне: персанаж сам гаворыць пра сябе моваю «жэстаў». Яны як быццам мімаходзь «кінуты» героямі ў гарачцы драматычных дыялогаў, аднак іх «назапашванне» у тэксте носіць не хаатычны, а сістэмны характар, і ўкупнасці сваіх лакальных «выкрыццяў» яны поўнасю агальваюць сутнасць «свету абсурду і барацьбы», у які героі самі сябе змясцілі.

Антытэтычнасць вербальнага і жэставага матэрыялу ў дыялагічнай структуры апавядання У. Акудовіча «Сум на тэму вяртання»⁶ тлумачыцца ўжо іншым. Гэтаму твору ўласцівы хутчэй канцэптуальны драматызм як супрацьстаянне характараў. Герой вяртаецца ў свой Дом, калісьці бяздумна ім пакінуты, пакутліва ўжываецца ў паўзабыты быт, спрабуе вярнуць страчанае адчуванне Радзімы. Напружаны дынамізм яго паядынку з самім сабой перадаецца праз «дыскусіі» са сваім ценем, з рэчамі, з Домам, дэталямі інтэр'еру, якія набываюць свой «голос» і «жэставыя» здольнасці. «Жэсты» героя і рэчаў не дубліруюць дыялагічнае слова, не акампануюць яму, бо адлюстроўваюць іншае—патаемны ход мыслення, падспудны рух душы. Структураўтваральны пачатак гэтага апавядання—прытчавасць. Адсюль аголенасць маралі, умоўнасць характару, асацыятуны падтэкст сцэн, які і ствараецца калізіямі дыялагічнага слова і «жэсту». Яны ўключаны як быццам у штодзённую бытавую рэальнасць, аднак за імі бачацца нейкія сімвалы, знакі, што мадэлююць не толькі падсвядомасць героя, але ў нейкай ступені—драматычны, супярэчлівы рух нашага грамадства да Пакаяння і Адраджэння.

Такім чынам, кожны «ўсплеск» разладу вербальных і «жэставых» паводзін герояў «драматызаваных» апавяданняў уяўляе пэўную вежу, значны момант у развіцці сюжэта. Суадносячыся з агульнай ідэяй твора, калізіі «жэсту» і слова набываюць канцэптуальны характар. Іх «сілавое поле» згушчае мастацкую рэчаіснасць, ператварае звычайныя рэаліі прадметна-бытавога свету, немудрагелістыя постаці герояў у «лагарыфмы» сацыяльна-філасофскіх і псіхалагічных абагульненняў.

¹ О г н е в А. В. О поэтике современного русского рассказа. Саратов, 1973.

² Г л.: С и л ь м а н Т. //Вопр. литературы. 1969. № 1.

³ С ц я п а н У. //«Тутэйшыя»: Творчасць сяброў таварыства. Мн., 1989. С. 68. Пры цытаванні гэтага твора, а таксама апавядання А. Глобуса «Вова Вова» старонкі ўказваюцца ў тэксе па гэтым выданні.

⁴ Г л о б у с А. Адзінота на стадыёне. Мн., 1989. С. 32. Пры цытаванні старонкі таксама ўказваюцца ў тэксе па гэтым выданні.

⁵ З у б І. //Полымя. 1991. № 3. С. 118.

⁶ А к у д о в і ч У. //Полымя. 1992. № 11.

Н. Я. КАСЦЕВІЧ

СЛОВА І ВОБРАЗ У ПАЭТЫЦЫ АКМЕІСТАЎ

Паэтыка акмеізму істотна адрозніваецца ад паэтыкі сімвалістаў. Розніца паміж вершатарчай практыкай акмеістаў і сімвалістаў праявілася не столькі ў рытміцы (абапіраючыся на паэтычны вопыт сімвалістаў, акмеісты часта звярталіся да паўзніка і вольнага верша), колькі ў своеасаблівых адносінах да слова. Праблема паэтычнага слова займала ў тэорыі акмеізму асобае месца. М. Гумілёў пісаў: «У слова ёсць не толькі музыка, пляшчотная, як музыка альта ці лютні, не толькі—фарбы, жывыя, раскошныя, як тыя, што захапляюць нас на палотнах Венецыян і Іспанцаў, не толькі пластычныя формы, не менш ясныя і выразныя, чым тыя, што адкрываюцца нам у мармурцы ці бронзе,—у іх ёсць і думка, і запал, і натхнёнасць»¹.

Па-іншаму адносіліся да славеснага матэрыялу сімвалісты. «Прымушаючы словы ўступаць у спалучэнні не ў адной плоскасці, а ў непрадбачана розных, сімвалісты будавалі славесны манумент не па законах вагі, але марылі ўтрымаць яго адным дротам «адпаведнасцей». Яны любілі ахінацца ў тогу незразумеласці: гэта яны казалі, што паэт не разумее сам сябе, што ўвогуле мастацтва зразумелае ёсць пошласць»². Сімвалісцкая тэорыя «адпаведнасцей» была глыбока чужой акмеістам, яны крытыкавалі яе ў сваіх тэарэтычных выступленнях. Ім былі бліжэй гукавыя і асацыятыўныя адпаведнасці, і гэта ўстаноўка набліжала іх да фармалістаў. Не выпадкова М. Гумілёў вітаў вопыты В. Хлебнікова, які расчляняў словы на састаўныя элементы і спрабаваў ствараць на аснове гэтых элементаў новыя словы. Такім чынам, слова ў акмеістаў было аб'яўлена адзінай мастацкай каштоўнасцю, прычым падкрэслівалася значэнне яго матэрыяльнага, зняшняга боку. Такі падыход да славеснага матэрыялу адчуваецца ў артыкулах О. Мандэльштама, які сцвярджаў, што «адзінае рэальнае—гэта сам твор», а ў ім «слова само па сабе»³. Мандэльштам меркаваў, што сэнс слова і спрабаваў панаціці асобных семантычных радоў. Галоўнае ў слове—гэта яго «свядомы сэнс, Логас», які быў аб'яўлен яго формай. Галоўную асаблівасць рускай мовы Мандэльштам бачыў у тым, што яна «элінічная», таму пераважае думка, што рускай мове не патрэбны і чужы сімвалізм, паколькі сама мова ўжо сімвалічная па сваёй сутнасці і дорыць паэту гатовыя вобразы.

Некаторыя з акмеістаў задумваліся над тым, што адно і тое ж слова можа быць напоўнена розным зместам у розныя эпохі, у розных паэтычных сістэмах. Паэт мысліць вобразамі, піша Гумілёў, ён іх творца: «Толькі ў яго адносінах да іх праяўляецца яго асоба. Напрыклад, персідскія паэты мыслілі ружу як жывую істоту, сярэдневяковыя—як сімвал кахання і прыгажосці; ружа Пушкіна—гэта прыгожая кветка на сваім сцябле, ружа Майкава—заўсёды ўпрыгожванне, аксэсуар, у Вяч. Іванова—ружа становіцца містычнай каштоўнасцю»⁴.

Такім чынам, акмеісты прапануюць выкарыстоўваць слова толькі ў адной сэнсавай плоскасці, адмаўляючыся ад сімвала як тропы і як мастацкага вобраза. «У акмеістаў,—пісаў у ч. «Апалон» С. Гарадзецкі,—ружа зноў стала прыгожая сама па сабе, сваімі пялёсткамі, пахам кветак, а не сваімі мажлівымі падобнасцямі з містычным каханнем ці чым-небудзь яшчэ» (с. 93). У наўмыснай сімвалізацыі С. Гарадзецкі бачыў прычыну гібелі сапраўднай дынамічнай прыроды мовы. Дэкларавалася семантычная прастата і яснасць, «чысціня славеснага матэрыялу».

Паэты акрэслілі межы паэтычнага тэксту, сэнс слова быў аб'яўлены

формай,—гэта адбілася і ў лаканічнасці вершаванага апавядання, і ў разнаснасці лірычнай фабулы, і ў вастрыні завяршэння ў вершаванай п'есы: знакамітыя «шпількі», «пуанты», «выпады» ў Ахматавай і Мандэльштама.

Акмеісты займаліся дэталёвымі замалёўкамі рэчаў з натуры, працягваючы скрупулёзную ўвагу да дробязей і падрабязнасцей быту. Напрыклад, бытавыя замалёўкі ў Мандэльштама:

В спокойных пригородах снег
Сгребают дворники лопатами,
Я с мужиками бородастыми
Иду, прохожий человек.
Мелькают женщины в платках.
И твякают дворняжки шалые,
И самоваров розы алые
Горят в трактирах и домах⁵.

Захапленне прадметнасцю, дэталлю ў акмеістаў было такое вялікае, што нават свет душэўных перажыванняў нярэдка вобразна ўвасабляўся ў якой-небудзь рэчы. Выкінутая на бераг марская ракавіна становіцца ў Мандэльштама, напрыклад, метафарай спустошанасці («Раковина»). У вершы М. Гумілёва «Я верил, я думал...» таксама прадметна метафара смуткуючага сэрца—фарфоравы званочак.

І ў той жа час паэтычны вобраз гераіні Ахматавай, далёкі ад бытавой заземленасці: ён у нейкай меры заўсёды прыўзняты. Яе жанчыны не аднолькавыя з твару, але нягледзячы на ўсе адрозненні, яны ўсё ж падобныя паміж сабой неўтаймаванай упартасцю палкага пачуцця і сваёй непакорнасцю. Ёсць у іх і іншая агульная рыса: спалучэнне ўнутрана супярэчлівых пачуццяў, душэўнага болю і радасці. «Слава тебе, безысходная боль!»—такімі словамі пачынаецца балада «Сероглазый король» (1910). Пакута, утоеная знешняй веселасцю, характаразуе душэўны стан пакінутай жанчыны, якая супастаўляецца з вобразам «канатнай танцоркі» («Меня покинул в Новолунье...» 1911):

Оркестр веселое играет,
И улыбаются уста.
Но сердце знает, сердце знает,
Что ложа пятая пуста⁶.

Адносіны некаторых акмеістаў да прадметаў наваколля і любаванне імі вылучаюцца пачаццю прадметнага рамантызму. Такой з'яўляецца экзатычная паэзія Гумілёва, насычаная вобразамі Афрыкі, Нігера, Суэцкага канала, мармуравых гротаў, персідскімі мініяцюрамі і Парфенонам, залітым промнямі заходзячага сонца. Гумілёў закаханы ў гэтыя экзатычныя прадметы навакольнага свету чыста па-зімному, але каханне гэтае—наскрозь рамантычнае. Тыя ж рамантычныя адносіны да навакольных прадметаў характэрны для Г. Іванова. Чыста рэчыўныя, прадметныя, гарадскія пейзажы Г. Іванова—яго Марсель, Пецергоф, марскія караблі, золата пейзажаў Клода Ларэна, старадаўнія літаграфіі, вазы, прадзедавы музычныя шкатулкі-паліфоны—ўсё гэта даніна таму ж рамантызму, тая ж адгароджанасць ад знешніх праяў грубага, паўсядзённага жыцця. Гэта рабіла свет, які адлюстроўвалі акмеісты, часам цацачным, апалітычным, выклікаючы ўражанне штучнасці і эфемернасці чалавечых пакут. Наўмысная прадметнасць у некаторай ступені апраўдвала сябе, калі акмеісты звярталіся да архітэктурных і скульптурных помнікаў мінулага ці стваралі беглыя замалёўкі карцін жыцця. У гэтым плане цікавай з'яўляецца творчасць О. Мандэльштама, які ў бачнасці, «рэчыўнасці» адлюстравання дасягнуў высокага майстэрства (вершы «Кремль», «Декабрист» і інш.).

У выніку, у акмеістычнай паэтыцы прыныц дэталізацыі становіцца кананізаваным. Нельга сказаць, што падобныя пошукі былі абсалютна бясплэннымі. Патэнцыяльна яны хавалі ў сабе пэўныя паэтычныя магчымасці, аб чым сведчаць дасягненні на гэтым шляху М. Гумілёва, А. Ахматавай. Так, А. Ахматава рэчыўную прадметнасць навакольнага свету выкарыстоўвае толькі як сродак, як фон і прыладу для выяўлення сваіх асабістых лірычных перажыванняў. Пры гэтым прадметныя рэаліі

ў яе інтымна-камерных вершах звычайна звязаны з праявай псіхалагічнага стану і аўтара, і гераніі. У гэтым аспекце надзвычай паказальныя радкі з «Песни последней встречи» (1914), якія сталі хрэстаматычнымі:

Так беспомощно грудь холодела,
Но шаги мои были легки.
Я на правую руку надела
Перчатку с левой руки⁷.

Захапленне бытавой дакладнасцю ў большасці акмеістаў перарастала ў натуралізм. Кананізаваная мастацкая дэталёў пераставала быць мастацкім прыёмам і абясцэнялася. Напрыклад, М. Кузмін у зб. «Сеці» пісаў аб тым, што яму добра відаць і чуваць:

Вечерний сумрак над теплым морем,
огни маяков на потемневшем небе,
запах вербены при конце пира,
свежее утро после долгих бдений,
прогулка в аллеях весеннего сада,
крики и смех купающихся женщин,
священные павлины у храма Юноны.
продавцы фиалок, гранат и лимонов...⁸

Другой характэрнай асаблівасцю акмеістычнага мастацкага вобраза з'яўляецца адмаўленне ад музычна-акустычнай прыроды верша. Музычнасці верша (што характэрна для сімвалістаў) супрацьпастаўлялася стройнасць і завершэнасць кампазіцыі. Апорнымі кампазіцыйнымі звёнамі лічыліся лініі, колер, каларыт, святло, прастора. Праграмна дэманструючы сувязь з выяўленчым мастацтвам, адны з іх звярталіся да карціннасці, дэкаратыўнасці стылю (Г. Іваноў, Г. Адамовіч, Ул. Юнгер), іншыя вялікую ўвагу надавалі пластыцы, жэсту (М. Гумілёў, О. Мандэльштам). Напрыклад, карцінны—вершы Г. Іванова «Заставка», «Оттепель», «Как вымысел восточного поэта...», рэтраспектывізм і апісанне твораў мастацтва, па Гумілёву, у зборніках Г. Іванова «Горница» (1914), «Вереск» (1916). Сам Гумілёў у вершах «Орел», «Старина», «Завещание», «Это было не раз...» смерць-подзвіг, каханне-пакуту, бяздомнасць сэрца апявае з яўным прыцягненнем да дэкаратыўнасці, згушчанай перабольшанасці падзеі і пачуцця. А ў мастацкай сістэме О. Мандэльштама канструктыўная пластыка архітэктурных вобразаў як бы пануе над светам, ахопліваючы яго і праясняючы:

Природа—тот же Рим и отразилась в нем.
Мы видим образы его гражданской мощи
В прозрачном воздухе, как в цирке голубом,
На форуме полей и в колоннаде рощи.⁹

І яшчэ адным нязменным патрабаваннем да мастацкага вобраза ў акмеістаў быў прынцып так званага кларызму (прыгожай яснасці), распрацаваны М. Кузміным¹⁰. Асноўныя патрабаванні кларызму зводзяцца да наступнага: «шукаць і знайсці ў сабе мір з сабой і са светам», пісаць лагічна, быць зразумелым у выразах, любіць слова, быць умелым дойлідам, стрымліваць хаос яснай формай. Пры гэтым прапаведваўся квіэтызм, поўная абыхакасць да ўнутранага свету мастака і зместу яго творчасці. Па законах кларызму паэт павінен ствараць толькі закончаную стройнасць і ясную форму. Але «прыгожая яснасць» не заўсёды заставалася дасягальнай. У пагоні за кларызмам многія акмеісты збіваліся на звычайную спрошчанасць і прымітывізм (Садоўскі, Юнгер, Зенкевіч, Нарбут, Оцуп). Напрыклад, Б. Садоўскі прысвяціў цэлую кнігу вершаў самавару, які ўзнаўляецца ім у розных аспектах: бацькаўскі самавар, студэнтцкі самавар, самавар у Маскве, самавар у санаторыі.

Калі ж прынцып кларызму вытрымліваўся ў комплексе з названымі патрабаваннямі акмеістаў, нараджаліся незабыўныя мастацкія творы А. Ахматавай, М. Гумілёва, О. Мандэльштама, Ул. Нарбута, М. Зенкевіча, якія застаюцца адной з лепшых старонак рускай паэзіі.

⁷ Гумилёв Н. С. В огненном столпе. М., 1991. С. 303.

⁸ Городецк ий С. // Поэтические течения в русской литературе конца XIX—начала XX века: Литературные манифесты и художественная практика: Хрестоматия / Сост. А. Г. Соколов. М., 1988. С. 91.

- ³ М а н д е л ь ш т а м О.//Сирена. 1919. N 5. С. 69.
- ⁴ Г у м и л ь в Н. С. Стихи. Письма о русской поэзии. М., 1989. С. 447.
- ⁵ М а н д е л ь ш т а м О. Стихотворения. Л. 1974. С. 78.
- ⁶ А х м а т о в а А. Стихотворения и поэмы. Л., 1976. С. 54.
- ⁷ Там же. С. 30.
- ⁸ К у з м и н М. Сети. М., 1908. С. 154.
- ⁹ А х м а т о в а А. Стихотворения и поэмы. С. 32.
- ¹⁰ К у з м и н М.//Аполлон. 1910. N 4.

А. В. ТОЛКАЧ

АСАБЛІВАСЦІ ІНТЭРПРЭТАЦЫІ БІБЛЕЙСКІХ МАТЫВАЎ У РАМАНЕ У. ЦЕНДРАКОВА «ЗАМАХ НА МІРАЖЫ»

На сучасным этапе развіцця літаратуры назіраецца імкненне пісьменнікаў па-новаму асэнсавача старонкі найстаражытнейшага помніка пісьменнасці—Бібліі. Асабліва ўвага надаецца асобе Хрыста.

Ісус Хрыстос — літаратурны персанаж нашага часу. Услед за булгакаўскім Іешуа Га-Ноцры і Хрыстом з «Доктара Жывага» Б. Пастэрнака з'явіўся і герой рукапісу «Суд над Хрыстом» у «Факультэце непатрэбных рэчаў» Ю. Дамброўскага, і гарачы прапаведнік царства справядлівасці на зямлі Ісус Назаранін у аповесці «Плаха» Чынгіза Айтматава, і галілейскі настаўнік, які прайшоў выпрабаванне камп'ютэрам, у У. Цендракова.

Дваццатае стагоддзе, на якое, па выразу Блока, «яшчэ чарней і агромніцей лёг цень Люцыпарава крыла», здавалася б, паспяхова выціснула з душ вобраз Хрыста—«ідэал чалавека ў плоці». Цяперашняя цяга шырокіх мас да рэлігіі тлумачыцца не толькі тэндэнцыямі моды, але і спробамі людзей замяніць пачуцці сацыяльнай і духоўнай беспрытульнасці, якія адчувальна праявіліся ў апошнія гады, верай у бога або ў які-небудзь яго прымальны і зразумелы «эквівалент».

У рамане У. Цендракова «Замах на міражы» прапанавана некалькі нечаканая інтэрпрэтацыя біблейскага вобраза. Сімволіка назвы рамана даволі дакладна праглядаецца ў кантэксце расповяду і аб'ектыўна можа быць расшыфравана з улікам драматычных працесаў гісторыі агульначалавечай цывілізацыі. Фармальным цэнтрам твора з'яўляецца даследаванне нараджэння і эвалюцыі хрысціянства як універсальнага тыпу мыслення і светабачання. Аднак у сапраўднасці сэнсавая структура рамана «Замах на міражы» значна глыбей і ўключае разнастайныя дэтермінанты эвалюцыйнай спіралі чалавецтва.

У рамане У. Цендракоў прапануе свой варыянт адказу на агульнае пытанне: як быць? Ён рашае перагледзець традыцыйныя гуманістычныя каштоўнасці і вызначыць, ці трэба іх захоўваць. Для Цендракова пытанне не ў тым, як змагацца за тыя або іншыя перакананні—адкрыта або скрытна—яго цікавіць іншае: а ці варта наогул за іх змагацца, пакуль не разбярэмся, на чым яны заснаваны? Ці трэба адстойваць некаторыя прынцыпы і ідэі, якія ўкараніліся ў масавай свядомасці? Ці трэба імкнуцца да тых ідэалаў, якія стагоддзямі не рэалізуюцца?

Апавядальны кантэкст твора складаецца з двух падзейных планаў: рэалістычна-жыццёпадобнага і міфалага-гістарычнага, альбо гістарычна-фантастычнага, паколькі гісторыі не вядомы ўмоўны лад. А паданні, якія ўтвараюць міфалага-гістарычны план, пабудаваны якраз па прынцыпу: «што было б, калі...»

Паміж гэтымі падзейнымі планами (з-за створанай аўтарам фантастычнай мадэлі) паступова ўзнікае мноства функцыянальна значных змястоўных сувязей і пераклічак. Каталізатарам сюжэтнага развіцця з'яўляюцца асноватворныя анталогічныя і аксіялагічныя праблемы, якія аўтар фармулюе ўжо ў самым пачатку рамана:

«Течет поток рода людского. Куда? Какие силы гонят его? Безвольные ли мы рабы этих фатальных сил, или у нас есть возможность как-то их обуздать? Мучительные вопросы бытия всегда вызывали страх перед будущим... Грядущее проступает уже сейчас: в малом—великое!.. Приметы надвигающейся опасности, приметы обнадеживающие и спасительные. И прежде всего приметы возрождающейся нравственности, без нее немыслима жизнь... Несет время род людской, позади, по реке Прошлого,

в форватере Истории, остаются человеческие маяки. Каждый что-то собой отмечает. По ним легче всего ориентироваться. И следует ли отворачиваться от их архаического света, если даже он и кажется нам иллюзорным?»¹

Гэтыя праблемы аўтар вырашае з дапамогай фантастычнага дапушчэння магчымасці кібернетычнага даследавання варыянтаў агульначалавечай гісторыі. Героі спрабуюць тэарэтычна выправіць гісторыю шляхам выключэння з часовага кантэксту асобы Хрыста. Імкнучыся даследаваць яго грамадскае і маральнае значэнне, героі рамана зыходзяць з таго, што «колье ўзнікла моцнае движенне—хрысціянства, то ў истоках яго непременно должна находиться и выдающаяся среди других личность. Человеческая память указывает на галилейского проповедника...

Важно разглядаць у Хрысце пад многовековымі напластваннямі божественнага—человека» (с. 34).

Непасрэдна Ісусу прысвечана першае паданне «Аб несвосчасова загінуўшым Хрысце», у якім героі рамана абмяркоўваюць варыянт нежыццяздольнага евангельскага прарока, які быў пакараны смерцю яшчэ да стварэння і распаўсюджвання яго вучэння.

Нетрадыцыйнае тлумачэнне евангельскіх калізій у рамане ўскладняецца прынцыпам замяшчэння выключанага з гістарычнага кантэксту Хрыста, раўназначнай яму, на думку герояў, асобай апостала Паўла, які не ведае Ісуса і таму абсалютна самастойны ў сваёй светапогляднай эвалюцыі ад Саўла, які карае ворагаў першасвятара, да апостала Паўла, які нясе людзям ідэі міласэрнасці і любові да бліжняга.

Назва рамана, на наш погляд, вельмі трапная. У ходзе работы над ім У. Цендракоў адмовіўся ад знешне эфектнай назвы «Евангелле ад камп'ютэра» на карысць больш змястоўнай—«Замах на міражы». Ён і сапраўды не знішчае, не адмаўляе вымыслы, ідэальныя прасекты, народжаныя розумам філосафаў, летуценнікаў і ўтапістаў, а толькі замахваецца на іх, падвргаючы сумненню іх мэтазгоднасць і жыццёвасць. Міражоў жа, на паверку, аказваецца не так многа. Па-першае, У. Цендракоў прыходзіць да высновы, што ілюзорная сама мара стварыць ідэальнае грамадства, пабудаваць зямны рай, дажыць калі-небудзь да «залатога веку». Па-другое, аўтар сумняваецца ў магчымасці стварыць цэласнае і ўсеагульнае вучэнне, якое здольна і растлумачыць будову свету, і служыць кіраўніцтвам да дзеяння. Падобныя вучэнні ўзнікалі не аднойчы. Пісьменнік даследуе адно з самых устойлівых і распаўсюджаных—хрысціянства.

У рамане Хрыстос—паэт і цудатворца. Яго прамовы не столькі лагічна доказыныя, колькі эмацыянальныя, яны ўздзейнічаюць не столькі на розум, колькі на пачуцці людзей.

Павел жа—па У. Цендракову—палітык і мараліст. Несучы ў свет слова боскае, ён адначасова карэкціруе і ператлумачвае яго, па сутнасці, ствараючы заповіт, каноны якога адрозніваюцца ад таго, што завяшчаў Хрыстос. У аснове асноў вучэння—любові да бліжняга—Павел не такі ўжо бяздумны паслядоўнік Хрыста. Ён не паўтарае безразважнага «любіце ворагаў ваших». «Если враг твой голоден,—говорыць ён,—накорми его, если жаждет, напои его, ибо, делая сие, ты соберешь ему на голову горячие уголья». Ад «любі ворага» такая пазіцыя—«горячие уголья на голову»—далёкая, вораг для Паўла застанеца ворагам, які павінен быць пакараны, падаўлены аказанай яму дапамогай. Безумоўна, сабраць «горячие уголья на голову» ворагу, у якога ёсць сумленне, лёгка. Але як быць з тым, у каго зусім адсутнічаюць якія-небудзь маральныя якасці? У вучэнні Паўла аб гэтым нічога не гаворыцца.

«Иисус Христос—поэт, никак не строгий мыслитель. Только поэт мог проповедовать с такой беспечной безответственностью перед логикой: «Посему говорю вам: не заботьтесь для души вашей, что вам есть, и что вам пить, ни для тела вашего, во что одеться.

Взгляните на птиц небесных—они не сеют, не жнут, не собирают в житницы, и Отец Ваш Небесный питает их. Вы не гораздо ли лучше их?» О последствиях такого прекраснодушного наставления Христос беспечно не думает» (с. 64).

Калі герой рамана крытыкуе прытчу Хрыста аб «птушках нябесных», надаючы ёй значэнне пропаведзі гультайства, то так можна разважаць

толькі на падставе логікі, голага розуму. Таму што прытча гэта акружана ў Нагорнай пропаведзі прыкладамі таго, як людзі свядома шукаюць «скарбы», гэта значыць—багацце.

«Душа больш яды, а цела больш адзення»—гаворыцца ў прытчы. І гэта значыць, што «нельга служыць двум гаспадарам»—Богу і мамоне. «Пушкі нябесныя»—гэта тыя, хто не працуе для набыцця скарбаў. Хрыстос укладвае ў гэтыя словы думку аб перавазе духа над целам, свабоды духоўнай над пажыткам цялесным. Што ж датычыцца працы, то ці ні ў Пісанні сказана: «У поце твару здабывайце свой хлеб».

Такім чынам, унутры адной рэлігіі аказваюцца два розныя, а ў шэрагу выпадкаў і ўзаемавыключальныя веравызнанні. Толькі ў такім дваістым выглядзе, на думку аўтара, гэта рэлігія і магла ўзнікнуць і праіснаваць амаль два тысячагоддзі. Ідэальна-узвышанае хрысціянства не распаўсюджвалася б на свеце без прагматычнага Паўла. Але і разумова-кампраміснае паўліянства не прыжылося б без Хрыста.

Ідэя, як мяркуе аўтар, толькі тады авалодае масамі, калі яна ўнутрана супярэчлівая, але пры гэтым сцвярджае сябе як закончаны і цэласны светапогляд. Толькі ў гэтым выпадку яна здольная аб'яднаць людзей розных поглядаў, думак, пачуццяў, настрою і імкненняў (а маса заўсёды рознахарактарная), дазваляючы ім лічыцца аднадумцамі і аднаверцамі.

І нарэшце У. Цендракоў ставіць пад сумненне такія паняцці, як ахвярнасць і роўнасць, імкненне іх абсалютызаваць, узвесці ў прынцып. «Замах» на гэтыя «міражы» выяўляецца ў паданні «Страсти о ближнем». Рым часоў Нерона. У маёнтку Стацілія Апія ўзбунтаваліся рабы. Бунт падаўлены. Рабоў чакае смерць. Хрысціянін Лукас, які надакучыў Апію сваімі пропаведзямі, і на гэты раз заклікае да міласэрнасці. Але суровы рымлянін упэўнены, што менавіта вось гэтыя словы пра любоў да бліжняга і давалі ў рэшце рэшт рабоў да бунту.

«Один столб еще свободен, Лукас. Сам выбери, кому висеть на нем. Тебе или ему?—Апий кивнул на Силана» (с. 136).

Сілан—тупіца, п'янь. У вачах ані праблеску думкі. На брыдкім твары ліслівая ўсмешка. З гэтай усмешкай ён дапамагаў караць смерцю іншых рабоў, выслужваў дараванне, толькі што ўласнаручна вешаў на слуп «залатушнага хлопчыка».

«Ты так много, Лукас, говорил о любви к ближнему, так вот тебе ближний, докажи, что его любишь, что слова твои не обман. Согласись вместо него висеть на столбе. А он распнет тебя, он охотно это сделает, потому что хочет жить...» (с. 136).

Тут сама ідэя ахвярнасці як бы пазбаўлена сэнсу, бо чалавек, які свядома ідзе на гібель, прымае смерць у канчатковым выніку за людзей, а не за голыя прынцыпы. Сілан жа, аўтар старанна гэта падкрэслівае, чалавекападобная жывёла. Значыць, застаецца адно—дабраахвотная смерць як апошні аргумент у спрэчцы ідэаліста з цынікам. Лукас ідзе на гэта: празмерна высокі кошт, але прынцып даражэй. Ідэаліст перамог, але і цынік не прайграў. Таму што рашэнне Лукаса аддаць сябе на пакаранне смерцю выклікае ў навакольных смех, проста-такі павальны рогат.

«Живи... Апий отпускает Лукаса, но добавляет вослед:—И не будь шутом» (с. 139).

У гэтай фразе акрамя наяўнага ёсць і патаемны сэнс, ёсць і так уласцівая Цендракову літаратурная рэмінісцэнцыя: у дадзеным выпадку адсылка да вядомага пушкінскага запісу пад малюнкам з шыбеніцай: «И я бы мог, как шут, на...» Запіс даўно расшыфраваны, але да гэтага часу яго змест не вытлумачаны цалкам. Можна, не выпадкова Пушкін абарваў радок ці то на прыназоўніку, ці то на паўслове? «Ёсць мяжа, да якой людская думка вечна імкнецца, але і баіцца яе пераступіць, адчуваючы, што там яна стане ўжо бесчалавечнай².

У рамане У. Цендракова «Замах на міражы» Хрыстос гіне, так і не паспеўшы заснаваць новае веравучэнне. Але праграмавіраваўшы на камп'ютэры дадзены адрэзак старажытнай гісторыі без уключэння ў яго «добрай весткі» Хрыста, вучоныя-эксперыментатары атрымліваюць ашаламляльны вынік: новае веравучэнне ўсё ж ўзнікае, і ў дадатак праз некаторы час камп'ютэр аднаўляе Месію.

Аднак аўтар так і не адказвае на пытанні, пастаўленыя ім у пачатку

рамана, даючы магчымасць нам самім вырашаць: як быць? З аднаго боку, можна выказаць меркаванне, што дзейнічае нейкі закон, які не дазваляе сумнявацца ў тым, што рух гісторыі, ход жыцця праграміраваны: чалавеку не пад сілу працівіцца лёсу, а тым больш—змяніць яго. Мы не стваральнікі ўсеахопнага чалавечага быцця, а толькі ўдзельнікі яго.

Але мае права на існаванне і іншае меркаванне: можа, гаворка ідзе не аб праграмаванні Гісторыі, а аб яе раўнаважнасці—час заканамерна нараджае заснавальнікаў, стваральнікаў светапоглядаў і канцэпцый і іх разбуральнікаў, таму што ідэя развіваецца праз унутраную супярэчлівасць.

¹ Тендряков В. Покушение на миражи. М., 1987. С. 5. Старонкі іншых цытат з гэтага выдання даюцца ў тэксце артыкула.

² Гл.: Сергеев Я./Вопросы литературы. 1988. № 12. С. 64.

У. А. КАПЦАЎ

Д. С. МЕРАЖКОЎСКІ: «ВОПЫТ СУБ'ЕКТЫЎНАЙ МІФАТВОРЧАСЦІ»

Мяжа XIX—XX стст. з'яўляецца перыядам культурнага сінтэзу, дзе літаратура выступае не толькі як мастацкая творчасць, але перш-наперш як з'ява культуралагічная, этычная і рэлігійна-філасофская. Сціраецца мяжа паміж літаратурай і філасофіяй. З'яўляюцца новыя жанры—новыя імёны. Мастак становіцца правадніком да іншых адвечных ісцін, якія ён спрабуе высветліць. І тут трэба сказаць аб такой з'яве рускай культуры, як сімвалізм. Хаця ён меў рысы агульныя з сімвалізмам еўрапейскім (індывідуалізацыя сімвалу, падваенне свету ў глабальным кантэксце, містыцызм), гэта была з'ява выключна нацыянальнага характару. Гэтая асаблівасць у тым, што рускі сімвалізм выступаў як катэгорыя перш за ўсё этычная і светапоглядная. Этычны бок сімвалізму праяўляўся не ў пасіўным чаканні культурнага крызісу, але ў рэлігійным сінтэзе і аб'ектывацыі маральнага пачатку (Бог); светапоглядны—у адчуванні сімвалізму як поўназначнай формы светаразумнення (сімвал—міфалагема—міф), суб'ектыўна-гістарычнай міфалагічнай рэальнасці.

Супярэчлівасць часу стварыла супярэчлівых асоб. Адчуванне апакаліпсічнасці прымушала асобу шукаць выйсце, адкідваць сярэдняе—кампраміснае—і падзяляць ўсё на полюсы, крайнасці, антытэзы. Адною са значных асоб гэтага «новага ўсведамлення» быў Д. С. Меражкоўскі. Ён асэнсоўвае гісторыю чалавецтва (быццё) праз супярэчлівасць успрымання яё суб'ектам (усведамленне) анталагічнага рэалізму чалавечай сутнасці. Думка Меражкоўскага знаходзіць сваё ўвасабленне ў антытэзах: «бездань верхняя»—хрысціянства—Хрыстос—духоўнае і «бездань ніжняя»—паганства—Антыхрыст—плоцкае. Такім чынам, аўтар стварае суб'ектыўны касмаганічны міф, які рэалізуе праз мастацкія творы. Меражкоўскі бярэ класічныя вобразы сусветнай культуры, але напаўняе іх істотна новым зместам. Традыцыйная праблема, перад якой апянаюцца героі Меражкоўскага, вырашаецца як суадносіны ў іх усведамленні катэгорый веры і свабоды, у залежнасці ад якіх умоўна выдзяляюцца два тыпы герояў: эсхаталагічны і богачалавечы. Першы адмаўляе свабоду чалавека і сцвярджае выключнае дзеянне Бога і Боскай ласкі. Пазнаннем можа займацца толькі сам Бог, адзінае, што мае чалавек—вера, усё астатняе—ад д'ябла. Таму пафас адмаўлення эсхаталагічнага героя—пафас рэгрэсіўны: пасіўнымі пакутамі плоці не стварыць новы рай, але можна знайсці страчаны.

Герой жа богачалавечы—дынамічны, атаясамлівае чаканне Боскага Суда з творчасцю. «Унутры хрысціянскага свету проціборнічаюць дзве маральныя накіраванасці: пакорлівасць і творчасць, мараль асабістага выратавання і страху пагібелі і творчая мараль каштоўнасцей, мараль аддання сябе ператварэнню і пераўтварэнню свету»¹,—лічыў М. А. Бярдзьеў. У гэтым сэнсе рай пачатку—богачалавечы—адзінае ад эсхаталагічнага. Так вырашаецца этыка творцы, не прыкаванасць да

зямлі, але рух насустрач Сонцу-Ісціне. Такім чынам, як і сам аўтар, богачалавечы герой—носьбіт міфалагічнага светаўспрымання.

Хіба не міфатворца Юліян Флавій у сваім імкненні сінтэзаваць абедзве крайнасці ў новую, невядомую свету гармонію? Меражкоўскі адыходзіць ад прынятага стэрэатыпу паганца-вар'ята, рэакцыянера-фаталіста і разглядае гэты вобраз у кантэксце сусветнага богашукальніцтва, адзначыўшы не супрацьстаянне асобы Юліяна і эпохі, але, хутчэй, пачуццё яго духоўнай падвоенасці.

Юліян-сімваліст, адшукваючы страчаныя сімвалы, стварае сінтэтычны (неахрысціянскі) тып рэлігіі, які выяўляе ў сабе самыя супрацьлеглыя ідэалы, прымірае ўсходняга бога-пакутніка з грэкарымскай мудрасцю: звязвае Усход і Запад. Яго боскі ідэал таксама сінкрэтычны—Геліас—Мітра-Апалон—робіць эфект сусветнага, што аб'ядноўвае вялікія цывілізацыі да чагосьці іншага—зноў спроба Богачалавечтва.

Так, як і ў іншых мастакоў, Юліян у Меражкоўскага—асоба пасіўная. Але тут пасіўнасць не вынік безвыходнасці. Імкненне да свабоды пераўтвараецца для кесара ў маральную патрэбнасць. Таму пасіўнасць гэта—нявырашанасць, проціборства ўласнага «я», барацьба з самім сабой. На першы погляд, ідэі Антыхрыста-паганца ў Юліяне быццам пераважаюць. Але ў першым вызначаюцца ідэі супрацьлеглыя, у «я» пачынаецца другое «я» (я→я). Тут Юліян у пэўнай ступені «alter ego» аўтара. «Вачыма Ніцшэ Меражкоўскі азірнуў сусветную гісторыю, пагадзіўся з «Антыхрыстам» і падняў руку на сусветнае хрысціянства. Але падняўшы руку, убачыў у «Я»—другое «Я»²,—пісаў А. Белы.

Юліян зразумеў ісціну, але памыліўся ў назве, не зразумеў у сваім Антыхрысце-Геліасе дахрысціянскага Хрыста. Знешні антыхрыст—царква прывяла яго да спакусы сваім пераўтварэннем Богачалавека. Адчуўшы галоўнае, Юліян не зразумеў вар'яцкай метамарфозы несвабоднага Бога і пераблытаў цэла з цэнем. Меражкоўскі ўбачыў у кесары не фаталіста, які імкнецца да сусветнай улады, а філосафа, які вырашае для сябе сэнс асноўнай этычнай катэгорыі—Бога. Тое, што Юліян імкнецца не фізічна перамагчы Бога, а зразумець апошняга, і ёсць своеасаблівая інтэрпрэтацыя вобраза ў Меражкоўскага, у гэтым ён не столькі Боская антытэза, колькі антытэза самому сабе. Здаецца, што ў пэўныя моманты ў творы знікае кесар-адступнік і з'яўляецца аўтар, выглядаючы з-пад маскі героя.

«Юліян у Меражкоўскага часта і не Юліян у сэнсе канкрэтнага чалавека, а Юліянава лялька. Але неба ў Меражкоўскага—заўсёды неба. Яно жыве, гаворыць, дышае. І вось Юліян на фоне неба, адухоўленага Меражкоўскім, ужо не толькі Юліян, а сімвалічны вобраз таго, што жадае ўвасобіць у яго аўтар»³,—лічыў А. Белы.

Міф, які стварае Юліян інтуітыўна, не вырашаецца розумам—патрэбна вера, зноў-такі не як артадаксальная, але як этычная катэгорыя.

Праз пэўны час сам Меражкоўскі значна пераасэнсавуў уласны светапогляд, вырашаючы галоўную праблему ўжо не ў свеце «дуалізму чалавечай прыроды», але «найвялікшай для нас тайны падзелу Бога на два Лікі». Меражкоўскі глыбока інтэрпрэтуе ідэю Шэлінга аб тым, што ўсе язычніцкія Богі—папярэднікі Хрыста, Бога ісціннага.

Такім чынам, пакланенне паганцаў богу сонца называе Меражкоўскі «пакрывалам хрысціянскай містэрыі» (містэрыя—міф). У гэтым накірунку Меражкоўскі ўбачыў у дзеяннях Юліяна трагічнасць, парадокс, несупадзенне міфа масавага (хрысціянства) з суб'ектыўным. «Калі так, то свой Свайго не зразумеў, калі апошні элін у апошнім баі, паміраючы, усклікнуў: «Ты перамог, Галілеянін!»⁴. Каб адкінуць ад сябе супрацьлеглае «я», Юліян сябе раскрыжоўвае. Смерць яго—набліжэнне да Сонца-Ісціны, ахвяра на алтары асабістай свабоды, маральны катарсіс.

Такім чынам, мы бачым як суб'ектыўная міфатворчасць рэалізуецца праз мастацкія вобразы, якія акрамя таго выконваюць функцыю філасофскага абагульнення. Міф з класічнага культуралагічнага пашыраецца да кантэксту агульнай чалавечай духоўнасці. Як казаў Бярдзэў: «На больш высокіх ступенях гнозісу філасофскае і рэлігійнае пазнанне выслабняецца ад улады паняццяў і звяртаецца да міфа»⁵.

¹ Бердяев Н. А. О назначении человека. М., 1993. С. 122.

² Белый А. // Символизм как миропонимание. М., 1984. С. 375.

³ Там жа. С. 378.

⁴ Мережковский Д. С. Атлантида-Европа (Тайна Запада). М., 1992. С. 246.

⁵ Бердяев Н. М. Философия свободного духа. М., 1994. С. 63.

Т. М. БАГАЕДАВА

ПАХОДЖАННЕ ГІДРОНІМАЎ ПАСОЖЖА З ФАРМАНТАМ *-унь*

Гідранімія Пасожжа — важная, неад'емная частка праславянскай гідраніміі, паколькі гэты рэгіён большасцю даследчыкаў уключаецца ці ў зону прарадзімы славян, ці ў зону іх найбольш старажытных этнічных і моўных кантактаў. Але спецыяльныя даследаванні аб паходжанні гідранімікі басейна Сожа адсутнічаюць, хоць некаторыя назвы адлюстраваны ў працах па гідраніміцы дняпроўскага басейна (напр., У. М. Тапарова, А. М. Трубачова¹). У артыкуле ставіцца задача лінгвагеаграфічнага і этымалагічнага аналізу групы гідронімаў Пасожжа, аб'яднаных агульнай словаўтваральнай мадэллю — наяўнасцю фарманта *-yni > -унь*². Басейн Сожа, як заўважылі У. М. Тапароў і А. М. Трубачоў, з'яўляецца цэнтрам засяроджвання гідранімічных назваў на *-унь*. Гэты фармант цікавы перш за ўсё сваёй старажытнасцю. Актыўнасць мадэлі на *-унь* назіралася ў праславянскай мове ў позні перыяд яе гісторыі, але ўжо ў часы Старажытнай Русі гэта мадэль страціла сваю прадукцыйнасць³. Адметную ролю адыграў суфікс *-унь* у анамастыцы. Пры яго дапамозе ўзніклі назвы асоб і геаграфічных аб'ектаў (напр. **Gъdунь. *Dobrynъ. *Pergunъ* і інш.)⁴. Асабліва распаўсюджаны назвы з фармантам *-унь* у тапаніміцы Беларусі (параўн.: **Jьstъbunъ. *Skъrtunъ. *Rogunъ. *Tixunъ. *Vetъhunъ* і інш.)⁵. Заўважым, што на апелятыўным узроўні з дапамогай фарманта *-унь* ствараліся поміна loci тыпу **pustyni. *jaskyni*. У якасці вытворнай базы для дэрыватаў з *-унь* часцей за ўсё выступалі прыметнікі (**pustyni < *pustь, *prostyni < *prostь*), падчас назоўнікі (**jaskyni < *jaskь, *glogyni < *glogь*), радзей дзеясловы (Ф. Слаўскі прыводзіць толькі **polyni < *poleti*)⁶, але матэрыял тапанімікі дазваляе пашырыць кола такіх утварэнняў.

Вывучэнне тапонімаў з фармантам *-унь* дае магчымасць, на думку вядомага польскага даследчыка Ст. Роспанда, удакладніць функцыі і значэнні фарманта, сцёртыя ў апелятывах, але замацаваныя ў тапаанамастыцы, а таксама ўзнавіць праславянскія тапаасновы, якія страчаны жывой мовай славян⁷.

У працы Л. П. Маштакова «Список рек Днепровского бассейна» (1913 г.) найбольш поўна адлюстравана гідраніміка Пасожжа. У ёй зафіксавана 20 найменняў, якія прадстаўляць мадэль на *-унь*: *Бельinka, Булдынка, Глуботынь, Высокинка, Добрынь, Дорогиня, Дрягинь, Дригиня, Дрягиня, Жадынь, Загомынка, Злынка, Логинь, Любынь, Малынка, Слепынька, Судынка, Теребынь, Хормынка, Храпынка*⁸. Сярод гэтых назваў толькі *Глуботынь, Добрынь, Жадынь, Любынь, Теребынь* захаваліся без якіх-небудзь марфалагічных ці фанетычных змен. Большасць жа гідронімаў значна змянілі свой выгляд. Назвы тыпу *Дорогиня, Дрягиня, Дригиня* развіліся пад уплывам актыўнай мадэлі на *-а* з першапачатковых назваў тыпу *Дорогынъ, Дрягынъ, Дригынъ*, а назвы тыпу *Бельinka, Булдынка* структурна ўскладніліся за кошт фарманта *-к(а)*.

Сярод адзначаных назваў ёсць этымалагічна празрыстыя, утваральная база якіх устанаўліваецца без цяжкасцей:

Бельнка — назва л. п. Покаці на левабярэжжы Сожа (Машт. Дн. 124). Яе правамерна ўзвесці да праформы **Belъ*, якая рэканструіруецца Р. М. Казловай на матэрыяле айканіміі (Казлова 43). У аснове назвы ляжыць карань **Bel* — адзін з найбольш распаўсюджаных у славянскай гідраніміцы. Гідронімы на базе гэтага караня ўзніклі ў розныя эпохі ў розных народаў, таму немагчыма вывесці адзіны прынцып матывацыі гэтых найменняў⁹. Але відавочна, што назвы з корнем **Bel-* маюць метафарычны сэнс.

Булдынка — назва п. п. Іпуці (л. п. Сожа) (Машт. Дн. 136). Ідэнтычная назва адшукваецца ў басейне Прыпяці, дзе *Булдынка* — найменне рэчкі ў бас. Жалоні (СГУ 76). Сожская назва, магчыма, з'яўляецца кантынуантам праслав. **Bъldynъ*. Узнаўленне гэтай праформы ажыццяўляецца з улікам структурнай старажытнасці назвы, а таксама архаічнасці яе вытворнай базы **bъldъ/*bъlda*¹⁰.

Высокінка — л. п. Гарадні на правабярэжжы Сожа (Машт. Дн. 111). Паралелі гэтай назвы адшукваюцца ў іншых сферах славянскай анамстыкі: *Высокінь* — назва сяла на Чарнігаўшчыне (СГУ 104), *Wysokinice* айконім на Мазовіі — вытворнае ад *Wysokin*. Арэальная характарыстыка назвы дае падставы для рэканструкцыі **Vysokъ*. Уласная назва **Vysokъ* — дэрыват ад **Vysok-*. Аснова **Vysok-* дастаткова распаўсюджана ў беларускай гідраніміцы. Параўн.: *Высокая* (бас. Нёмана), *Высокая* (бас. Зах. Дзвіны), *Высокае возера* (бас. Дрысвяты), *Высокае возера* (бас. Дзісны) і інш. (ВAB 110). Трэба адзначыць, што ў тых выпадках, калі рака носіць назву *Высокая*, даследчыкі бачаць тут вынік метаніміі¹¹. Але, улічваючы частасць ужывання асновы **Vysok-* у назвах гідрааб'ектаў, можна меркаваць, што такія найменні вызначаюць распалажэнне ракі ў адносінах да іншых геаграфічных аб'ектаў.

Глуботынь — л. п. Дружанькі (л. п. Хмары л. п. Сожы) (Машт. Дн. 105). Назва не з'яўляецца ізаляванай. За адным з правых прытокаў Дзясны замацавана найменне *Глуботынка* (Машт. Дн. 173), якое з'яўляецца вытворным ад *Глуботынь*. Назва ўтворана ад апелятыва *глубота*, які ў старажытнасці ўжываўся як антонім да слова *высота* (Даль I, 357). Такім чынам, у гэтай назве суфікс *-уць* наслойваецца на *-ота*, што сведчыць аб яго вялікай прадукцыйнасці ў мінулым¹².

Добрынь — п. п. Сожа (Машт. Дн. 123). Назва з'яўляецца кантынуантам праслав. **Dobryнь*. Гэты архетып прыводзіцца Р. М. Казловай у ліку айканімічных старажытнасцей Гомельшчыны (Казлова 43). Ёй жа ўзнаўляецца і **Dobryнь* у якасці гідранімічнай назвы з улікам сожскай *Добрынь*, а таксама *Добрынь*, *Добрынка* — некалькі рэк у бас. Акі. Гэты рад адпаведнасцей магчыма прадоўжыць: *Добрынь* — п. п. Чорнага Чарамошу (бас. Дуная) (SG II, 189), *Dobryń* — возера ў бас. Буга (бас. Віслы) (HW 482), *Dobrynka* — прыток Гвды ў бас. Одры (НО 206). Відавочна, што ўласная назва **Dobryнь* звязана з каранем **dobr-*, але нельга адназначна сцвярджаць, што канкрэтная ляжыць у яе аснове (апелятыў **dobrъ* ці ўласнае імя **Dobrъ*). Звычайна даследчыкамі падкрэсліваецца двухзначнасць такой назвы¹³. Акрамя таго, не выключана мажлівасць і адайконімнага паходжання рачной назвы.

Дарогіня — п. п. Северца на левабярэжжы Сожа (Машт. Дн. 131). Назва служыць базай для ўзнаўлення архетыпу **Dorgynъ*. Рэканструкцыя **Dorgynъ* у якасці рачной назвы знаходзіць падтрымку ў айконіме **Dorgynъ* (Казлова 44). Матывацыя ўласнай назвы ад'ектывам **dorgъ* з'яўляецца відавочнай.

Злынка — л. п. Іпуці (л. п. Сожа) (Машт. Дн. 137). Адшукваюцца яе адпаведнікі ў бас. Прыпяці і Акі: *Злынка* — п. п. Цебранкі (СГУ 215), *Злынка* — рака ў бас. Нугры (Смолицкая 27). Сфера ужывання назвы *Злынка* не абмяжоўваецца гідранімікай, яна замацавана таксама ў айканіміцы: *Злынка* — назва двух населеных пунктаў у раёне Навазыбкава. Акрамя таго, у рускай айканіміцы зафіксавана назва *Злынь* (Орл.), якая выступае як базавая ў адносінах да *Злынка*. Такім чынам, на падставе прыведзенага матэрыялу магчыма ўзнавіць **Zlyнь* — дэрыват ад **zlyъ*. Магчыма, рака атрымала сваю назву ад айконіма, паколькі *Злынка* працякае непасрэдна ад населенага пункта з такой жа назвай.

Логінь — балота ў Буда-Кашалёўскім раёне на Гомельшчыне (БМ XVIII, 124), матывуецца гідратэрмінам **logъ*. Назвы, утвораныя ад

гэтага тэрміна, замацаваны ва ўсходнеславянскай гідраніміцы. Параўн.: Лог (бас. Дняпра), Лог, Логи (бас. Зах. Дзвіны), Логовка (бас. Нёмана) (ВАН 212). Старажытнасць словаўтваральнай мадэлі, па якой утворана назва *Логинъ*, дазваляе прапанаваць у якасці магчымай рэканструкцыю **Loguny*.

Малынь — заліўны луг у Чачэрскім раёне (БМ XVIII, 129) — можа з’яўляцца кантынуантам праслав. **Malupь*, словаўтваральна звязанага з **malъ*. Рэканструкцыя гідраназвы знаходзіць апору ў айконіме **Malupь* (Казлова 45).

Слепынька — назва дзвюх рэк сожскага басейна: *Слепынька* — л. п. Глуботыні і *Слепынька* — л. п. Дружанькі (Машт. Дн. 105). Назвы, утвораныя ад асновы **Slěp-*, даволі шырока прадстаўлены ў славянскай гідраніміцы. Параўн.: *Слєня* (бас. Беразіны), *Слєця* (бас. Прыпяці), *Слєница* (бас. Нёмана), *Slepínez* (бас. Віслы) і інш. На падставе гэтых назваў магчыма ўзнаўленне праформы **Slěpyny*.

Теребынь (вар. *Теребынка*) — л. п. Вароніцы ў бас. Сожа (Машт. Дн. 129). Вядома такая ж назва населенага пункта ў былым Рослаўскім павеце Смаленскай губерні. Гэта дае падставы для ўзнаўлення праслав. уласнай назвы **Terbuny* — дэрывата ад тапаграфічнай асновы **terb-*, кантынуант якой шырока распаўсюджаны ў славянскай анамастыцы, асабліва ў рэгіёнах Сярэдняга Прыдняпроўя, басейна Дона, Верхняга і Сярэдняга Паочча. Даследчыкамі ўстаноўлена, што арэал фіксацыі тапонімаў з коранем **terb-* цесна звязаны з зонай ужывання ляднай сістэмы земляробства¹⁴. Такую назву магла атрымаць рака, якая працякае там, дзе выкарчаваны лес, кусты пад сенажаць, пашню, ці рака, берагі якой расчышчаліся ад хмызняку.

Храпынка — назва л. п. Шчалоні ў бас. Сожа (Машт. Дн. 110). У рускай айканіміцы зафіксавана назва *Храпынь* — сяло ў былым Старыцкім павеце Цвярской губерні. Гэтая назва з’яўляецца базай у адносінах да *Храпынка*. Параўн. таксама: *Храпунь* (бас. Прыпяці), *Храпаўлянка* (бас. Зах. Дзвіны) (ВАН 384) і інш. Уласная назва *Храпынь* матывуецца апелятывам *храп*, *храпа*, які ва ўсходнеславянскай геаграфічнай тэрміналогіі азначае грудзі, замёрзлую паверхню зямлі; няроўны, бугрысты лёд на рацэ (Даль I, 564; Сцяшковіч 532; Яшкін 200). Геаграфічны тэрмін *храп*, *храпа*, на нашу думку, правамерна ўзвесці да ўзноўленага Ж. Ж. Варбат гнязда *(х)гаръ, *(х)гараті «ламаць, псаваць, біць, калаціць»¹⁵. На падставе прыведзенага матэрыялу магчыма прапанаваць у якасці гіпатэтычнай рэканструкцыю *(х)гарупь.

Сярод гідронімаў з фармантам *-унь* ёсць назвы, якія патрабуюць падрабязнага, дасканалата разгляду ў плане этымалогіі.

Дрыгня/Дрыгунь — л. п. Апараці на левабярэжжы Сожа (Машт. Дн. 132). Паходжанне назвы няяснае. Некаторыя даследчыкі звязваюць яе з лтш. *Dragūni*, *Dragūni*, жамайт. *Dragi* і інш. (ад балт. асновы *drag-*) (ТТ 185). Магчыма таксама судзісенне яе з назвай *Дрыгня* — л. п. Вярбоўкі на правабярэжжы Сожа (Машт. Дн. 120). Для сожскіх гідронімаў адшукваюцца адпаведнікі ў анамастыцы Верхняга і Сярэдняга Паволжа: *Драгунка* — л. п. Клязьмы (л. п. Акі), *Драгунский* — яр на правым узбярэжжы Зушы (л. п. Акі) (Смолицкая 60, 197), *Драгун* — айконім у былой Вяцкай губерні, *Драгунская* — назва населенага пункта ў былой Валагодскай губерні. Акрамя таго, параўн.: *Драгунка* (бас. Сожа) (Машт. Дн. 105), *Дражна* (бас. Зах. Дзвіны) (ВАН 152), *Draganka* (бас. Віслы) (НВ 370) — назвы, якія, магчыма, з’яўляюцца роднаснымі для сожскіх найменняў. На нашу думку, прыведзены матэрыял дае падставы для ўзнаўлення ўласнай назвы **Dreguny*, утворанай з дапамогай фарманта *-унь* ад **dregati* 'дрыгаць, трэсціся, сутаргава біцца' (ЭССЯ V, 112). Адносна семантыкі кораня **dreg-* зазначым, што на падставе значэнняў «дрыгаць, трэсціся і інш.» магчыма, як вядома, узнікненне ў працэсе семантычнага развіцця значэння «багна, балота, дрыгва»¹⁶.

Жадыня/Жадынь — назва л. п. Беседзі (л. п. Сожа) (Машт. Дн. 125). Гэта назва, ускладненая фармантам *-ка*, зафіксавана таксама ў басейнах іншых славянскіх рэк: *Жадынка* — л. п. Клевені ў бас. Сямі (Машт. Дн. 225), *Жадынка* — рака ў былым Дзямянскім павеце Наўгародскай губерні. Варта адзначыць, што корань *жад-* распаўсюджаны ў гідраніміцы рэгіёна Пасожжа і наогул ва ўсходнеславянскай гідраніміцы.

Параўн.: *Жадунка, Жадолика, Жадонка, Прожада* (бас. Сожа), *Жадень* (бас. Зах. Дзвіны), *Жадень, Жадка* (бас. Акі) і інш. (Машт. Дн., Сапунов, Смолицкая). З улікам гэтага матэрыялу можна прапанаваць рэканструкцыю ўласнай назвы **Zadunъ* — дэрыват з суфісам -*unъ* ад асновы **Zad-*. Што датычыцца гідраасновы **Zad-*, то яна не мае абсалютна бяспрэчнай і надзейнай этымалогіі. Верхнедняпроўскія назвы з каранем *жад-* аднесены У. М. Тапаровым, А. М. Трубачовым у раздзел, адведзены балтыйскім гідронімам (параўноўваюцца з *Жадзюны*), і ў раздзел славянскіх гідраназваў (звязваюцца са слав. **žad-* «жадаць») (ТТ 187, 218). На думку В. П. Пятрова, у гэтым выпадку патрэбна гаварыць «не столькі аб назвах з дакладна акрэсленай моўнай прыналежнасцю, колькі аб бівалентных рачных назвах, аб гідронімах двайной этнамоўнай прыналежнасці, знаходзячы ў гэтых назвах сведчанне старажытнай моўнай непадзельнасці»¹⁷. Такая пазіцыя, напэўна, з'яўляецца найбольш справядлівай. У якасці асцярожнай прапановы зазначым: магчыма, гідрааснова **Zad-* звязана не з **žad-* «жадаць», а з **žad-* «гадкі, брыдкі, агідны», прадстаўленым у польск. *žadziście*, «адчуваць агіду», *żadny* «гадкі, агідны», і звязаным чаргаваннем галосных з **gadъ*. Такое суаднясенне здасца нам магчымым, паколькі, як вядома, найбольш папулярнай семантычнай мадэллю ў славянскай гідраніміцы з'яўляецца адлюстраванне ў назве рэальных фізіка-геаграфічных якасцей аб'екта. Назва з корнем **Zad-* магла, на нашу думку, атрымаць рака з мутнай, бруднай вадой.

Загомынка — л. п. Станоўкі на левабярэжжы Сожа (Машт. Дн. 114). Базавай для гэтай назвы з'яўляецца **Gomunъ* ад апелятыва **gomunъ*, да кантынвантаў якога адносіцца і рус. дыял. *гомынь* 'шум, гоман' (Добр. 134). Такім чынам, *Загомынка* належыць да ліку назваў, якія змяшчаюць у сабе ўказанне на гукавую характарыстыку аб'екта.

Любынь — назва л. п. Іпуці (л. п. Сожа) (Машт. Дн. 131). Адпаведнікі адзначаны ў іншых сферах славянскай анамастыкі: *Любынь* — айконім у былой Наўгародскай губерні, *Lubunъ* — назва населенага пункта ў былой Галіцыі (SG V, 459). Усе яны адносяцца да праславянскіх гідранімічных назваў з архетыпам **L'ubunъ* ад асновы **L'ub-*. А. І. Сабалеўскі тлумачыў гідронімы на **L'ub-* як славянскую мадыфікацыю і. -е. назваў на *Alb-/Lob-*, якія ўзыходзяць да і. -е. *alb-* «белы»¹⁸. Сувязь гідронімаў на *L'ub-* і *Lob-* таксама заўважыў Ф. Безлай¹⁹. Ул. Шміляўэр далучаў **L'ub-* да ліку гідраасноў з семантыкай «воды мілія, добрыя, спакойныя», тым самым звязваючы іх з **L'ubъ*. **L'ubiti*²⁰. Польскія анамасты Ст. Роспанд і Г. Борэк лічаць **L'ub-/Lub-* асновай з тапаграфічным значэннем²¹. Яны параўноўваюць **L'ub-* з польск. *tub* «кара», памор. *lęba* «густая, цвёрдая трава» і інш. і ўзводзяць яе да і. -е. *loubh-/leubh-* «драць, лупіць». І. П. Жалезняк, згаджаючыся з вывадамі польскіх вучоных аб паходжанні **L'ub-* < і. -е. *loubh-/leubh-*, звяртае ўвагу на полісемічнасць гэтага караня, адным са значэнняў якога з'яўляецца 'драць, лупіць'. Семантычную структуру гідраасновы, на думку даследчыцы, складаюць значэнні 'чысты, ачышчаць'. Грунтуючыся на фактах бінарызму ўкраінскіх гідронімаў на **L'ub-* і **L'ut-*, даследчыца дапускае, што назвы, утвораныя ад асновы **L'ub-*, звязаны з рэлігійнымі ўяўленнямі славян (культам «чыстай» і «нячыстай» вады)²². Практычна ніводнае з гэтых вытлумачэнняў нельга адхіліць, за кожным з іх належыць прызнаць пэўную ступень верагоднасці. На наш погляд, варта гаварыць аб аманіміі каранёў **L'ub-/Lub-* «ачышчаць, драць» і **L'ub-* «мілы, дарагі, прыемны». Што датычыцца рэгіёна Пасожжа, то тут не наглядаецца ні фактаў, бінарызму асноў **L'ub-* і **Lut-*, ні варыяцыйнасці асноў **L'ub-/Lub-*. Па нашых звестках, у гэтым рэгіёне ў якасці больш прадукцыйнай выступала гідрааснова **L'ub-* < **L'ubъ*. Такім чынам, назва **L'ubunъ* належыць да ліку найменняў з семантычным напам'янтаваннем 'спакойная, добрая вада'.

Судынка — л. п. Варанусы на левым беразе Іпуці (л. п. Сожа) (Машт. Дн. 133). Уваходзіць у даволі шматлікую групу рачных найменняў з корнем *суд-*: *Судка* (бас. Сожа), *Судок, Судость* (бас. Дзісны), *Судемля* (прыток Катынкі на Дняпры), *Судомля* (бас. Малогі), *Суда* (прыток Шкесны ў былой Валагодскай губерні), *Судома, Судомец* (у былой Пскоўскай губерні) і інш. Назвы з гэтым каранем замацаваны таксама

ў айканіміцы. Параўн.: руск. *Судочка, Судовая, Суужа* (у былой Цвярской губерні), укр. *Судков* (у Валынській губерні), польск. *Sudki* (SG XI, 550,551). Нягледзячы на распаўсюджанасць найменняў з гэтым коранем, пытанне аб іх паходжанні застаецца нявырашаным. Верхнедняпроўскія (у тым ліку і пасожскія) назвы з коранем *суд-* разглядаюцца У. М. Тапаровым і А. М. Трубачовым у ліку запазычанняў, крыніцу якіх трэба шукаць у балтыйкіх мовах (ТТ 210). Для паўночнарускіх гідронімаў ад *суд-* К. Буга знаходзіць этымон у фіна-угорскіх мовах, параўноўваючы іх з эст. *susi* (родн. скл. *sude*) «воўк»²³. К. Машынскі ўзводзіць корань *суд-* да і. -е. *kudh* < *keu* «ясны, свеціць». Ён лічыць, што раней у славянскіх мовах існаваў прыметнік **sudъ* «чысты» < і. -е. *kudh-*, які і лёг у аснову гідраназваў. Рэфлекс гэтага страчанага усімі славянскімі мовамі прыметніка даследчык бачыць у ст.-польск. *sudanny* «зграбны, прыгожы»²⁴. Спробы асэнсавання гідранайменні з названым коранем у сувязі са слав. *суд-*, *судно* заведана адхіляюцца, лічацца надта няпэўнымі (ТТ 220). Але, на нашу думку, застаецца незразумелым, у чым іх няпэўнасць. Агульнавядома, што рэкі ў старажытнасці служылі народам (у тым ліку і славянам) у якасці найзручнейшых шляхоў зносін, і значэнне рэк у гэтым сэнсе цяжка пераацаніць. Зразумела і тое, што для рачнога руху неабходны транспарт — плыты, чоўны, судны. Дык што ж няпэўнага ці дзіўнага ў тым, што рака магла атрымаць найменне па назве транспарту, які выкарыстоўваўся для руху па гэтай рацэ? Параўн. такія дняпроўскія назвы, як: *Плота, Плотавец, Плотка, Плотна, Плотница, Плотовка, Челн, Челновая* і інш. Усе яны, відавочна, утварыліся ад старажытных славянскіх назваў сродкаў воднага транспарту. Было б нават дзіўным, каб аснова **sqd-* не замацавалася ў гідраніміцы нараўне з асновамі **plot-* і **syn-*. Здаецца цалкам магчымым, каб назву *Судынка* < *Судынь* < **sqdynь* атрымала рака, па якой плавалі на суднах.

Хормынка — л. п. Беседзі на левым узбярэжжы Сожа (Машт. Дн. 126). Не мае адназначнай этымалогіі. У. М. Тапароў і А. М. Трубачоў лічаць магчымым узвесці назву *Хормынка* да першапачатковай *Вормынка*, этымалогія якой арыентуецца на ст.-прус. *Wormen*, або *wormyan* «чырвоны» (ТТ 212). На наш погляд, няма фанетычных перашкод для ўзвядзення гідроніма *Хормынка* да архетыпу **Хъгтунь*. У структуры гэтай назвы, такім чынам, магчыма вычленіць фармант *-унь* і корань **Хъгт-*. Калі ўлічваць спірантызацыю *s* > *x*, то гэты праславянскі корань магчыма суаднесці з і. -е. *ser-mo* «рака, патак» < *ser-* «цячы, струменіцца; быстра рухацца» (Pokorny 909). Прыклады такой спірантызацыі ў славянскай мове адлюстроўваюць: **xoditi* < і. -е. *sed-* «ісці, сядзець» (Bezlej I, 198), **xorniti* < і. -е. *ser-* «клапаціцца, даваць прыстанішча» (Pokorny 910), **xъrtъ(jь)* < і. -е. *ser-* «хутка рухацца, імчацца»²⁵ і інш.

¹ Гл.: Топоров В. Н., Трубацев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962. С. 119 (далее — ТТ).

² У рэканструкцыі мы арыентуемся на познепраславянскі перыяд, калі *i* > *ъ*.

³ Гл.: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1974. С. 306.

⁴ Гл.: Sławski Fr. // Słownik prasłowiański. Wrocław etc. 1976. Т. 2. S. 140.

⁵ Гл.: Казлова Р. М. // Чернобыль і духоўная спадчына беларускага народа: Матэрыялы навуковых чытанняў. Гомель, 1991. С. 42 (далее — Казлова).

⁶ Гл.: Sławski Fr. // Słownik... S. 140.

⁷ Гл.: Rospond St. // Slavia. Praha, 1978. № XLVII(4). S. 4.

⁸ Назвы падаюцца ў рускай транслітацыі ў адпаведнасці з крыніцай (Маштак П. Л. Список рек Днепровского бассейна. Спб., 1913).

⁹ Гл.: Суперанская А. В. // Местные географические термины. М., 1970. С. 125.

¹⁰ Козлова Р. М. // Bałto-słowiańskie związki językowe. Wrocław etc. 1990. S. 215.

¹¹ Матвеев А. К. // Этимология. 1967. М., 1969. С. 198.

¹² Гл.: Sławski Fr. // Słownik... S. 140.

¹³ Słowik etymologiczny nazw geograficznych Śląska / Pod red. St. Rosponda i H. Borka. Warszawa; Wrocław, 1985. Т. II. S. 123.

¹⁴ Гл.: Смолицкая Г. П. // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1972. М., 1974. С. 264.

¹⁵ Гл.: Варбот Ж. Ж. // Этимология. 1986—1987. М., 1989. С. 58.

¹⁶ Гл.: Куркин Л. В. // Этимология. 1967. М., 1969. С. 137—138.

¹⁷ Петров В. П. // Питання гідронімікі. Київ, 1971. С. 15.

¹⁸ Соболевский А. И. // ИОРЯС. 1926. Т. 311. С. 17.

¹⁹ Bezla J. Fr. Slovenska vodna imena. Ljubljana, 1956. T. 1. S. 353.

²⁰ Smilauer V. Vodopis starého Slovenska. Praha; Bratislava, 1932. S. 463.

²¹ Гл.: Росп онд Ст. // Восточнославянская ономастика. М., 1972. С. 26; Borck H. Zachodniosłowiańskie nazwy toponimiczne z formantem *-yn-*. Wrocław, 1968. S. 136.

²² Гл.: Ж е л е з н я к И. М. // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1977. М., 1979. С. 251.

²³ Būga K. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1961. T. III. S. 617.

²⁴ Moszyński K. Pierwotny zasięg języka proslowiańskiego. Wrocław etc. 1957. S. 189.

²⁵ Ibid. S. 136.

А. Г. ТАРАСЕВИЧ

ДА ПЫТАННЯ АБ МАРФЕМНАЙ СТРУКТУРЫ ФОРМАЎ 2-ОЙ АСОБЫ ЗАГАДНАГА ЛАДУ ДЗЕЯСЛОВА

Нават пры беглым аглядзе беларускай і рускай лінгвістычнай літаратуры звяртае на сябе ўвагу разнастайнасць падыходаў пры вызначэнні марфемнай структуры формаў 2-ой асобы загаднага ладу дзеяслова. Усё мноства прапанаваных вырашэнняў гэтай праблемы можа быць абагульнена (калі не зважаць на нязначныя разыходжанні ў тэрміналагічным плане) наступным чынам:

1. Формы адз. ліку ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу пры дапамозе канчатка *-і/-ы* (рус. *-и*) ці нулявога канчатка: *нясі, сьп* — *несі, сьп*; формы мн. ліку ўтвараюцца шляхам далучэння да формаў адз. ліку постфікса *-це* (рус. *-те*): *нясіце, сьпце* — *несіце, сьпце*. Схema пабудовы формаў: адз. лік — аснова + флексія; мн. лік — аснова + флексія + постфікс¹.

2. Марфема *-і/-ы/ф (-и/ф)* і марфема *-це (-те)* інтэрпрэтуюцца як флексіі. Схema: адз. лік — аснова + флексія; мн. лік — аснова + флексія + флексія².

3. Марфема *-і/-ы/ф (-и/ф)* лічыцца словазмяняльным суфіксам, марфема *-це (-те)* — флексіяй. Схema: адз. лік — аснова + суфікс; мн. лік — аснова + суфікс + флексія³.

Не каменціруючы асаблівасцей кожнай мадэлі, адзначым прынцыповае адзіноства даследчыкаў у падыходзе да трактоўкі суадносін паміж марфемнымі структурамі формаў адз. і мн. ліку: ва ўсіх прыведзеных мадэлях форма мн. ліку прызнаецца больш складанай у марфемным плане. Засяродзімся на аналізе гэтых суадносін, выбраўшы ў якасці зыходнага пункту аналізу першую мадэль (як найбольш распаўсюджаную і рэпрэзентатыўную).

Тут вельмі істотным, на нашу думку, з'ўляецца пытанне: якім чынам у формах тыпу *нясі, сьп* — *несі, сьп* выражаецца граматычнае значэнне адзіночнага ліку? Якая марфема ў гэтых формах з'ўляецца паказчыкам (носьбітам) дадзенага граматычнага значэння — пры тым, што граматычнае значэнне множнага ліку паслядоўна выражаецца ў адпаведных формах загаднага ладу пры дапамозе спецыяльнай марфемы (постфікса *-це*)? Разгледзім магчымыя варыянты адказу.

Тэарэтычна можна меркаваць, што ў аналізуемых формах граматычнае значэнне адз. ліку ў адрозненне ад граматычнага значэння мн. ліку не мае патрэбы ў нейкім спецыяльным паказчыку — як, напрыклад, не мае такіх паказчыкаў значэнне закончанага трывання ў парах тыпу *даць* — *даваць* (пры тым, што носьбітам значэння незакончанага трывання з'ўляецца суфікс *-ва-*). Але прымяняльна да граматычнай катэгорыі ліку такое меркаванне наўрад ці можна лічыць слушным. У адрозненне ад несловазменнай катэгорыі трывання катэгорыя ліку дзеяслова з'ўляецца ў беларускай і рускай мовах чыста словазменнай, а граматычнае значэнне адзіночнага ці множнага ліку заўсёды выражаецца з дапамогай пэўных носьбітаў — матэрыяльна выражаных ці нулявых, параўн.: *спява-е* — *спява-юць, ведаў-ф* — *ведал-і*. Таму або трэба прызнаць нейкім спецыфічным (несловазменным) характар катэгорыі ліку дзеяслова менавіта для формаў 2-ой асобы загаднага ладу (а для такой высновы няма ніякіх падстаў), або кваліфікаваць формы тыпу *нясі* — *нясіце* як звычайныя карэлятыўныя па ліку формы і адпаведным чынам інтэрпрэтаваць іх марфемную структуру, вылучаючы нейкі па-

казчык граматычнага значэння адз. ліку, суадносны з адпаведным паказчыкам значэння мн. ліку.

Можна паспрабаваць вырашыць пастаўленае пытанне, грунтоуючыся на тым факце, што словазменныя марфемы ў граматычнай сістэме беларускай і рускай моў часта носяць сінкрэтычны характар. Так, флексія ў форме *ста́лы* сумяшчае значэнні наз. склону і адз. ліку, у форме *сі́няя* — значэнні наз. склону, адз. ліку і жан. роду, у форме *спяваюць* — значэнні 3-й асобы і мн. ліку. Адпаведна, мы можам меркаваць, што флексія *-і/-ы (-и)* ці нулявая флексія ў аналізуемых формах таксама сінкрэтычна выражае значэнні 2-ой асобы і адз. ліку (менавіта так інтэрпрэтуецца граматычная семантыка разглядаемых флексій у «Рускай граматыцы-80»⁴). Але хіба можна пагадзіцца з тым, што, напрыклад, у форме *нясі* канчатак *-і* мае значэнні 2-ой асобы і адз. ліку, а ў форме *нясіце* той жа самы канчатак *-і* мае толькі значэнне 2-ой асобы, а значэнне ліку чамусьці страчвае, і граматычнае значэнне ліку ўжо перадаецца пры дапамозе дадатковай марфемы (постфікса *-це*)? Калі разважаць такім чынам, дык трэба лічыць, што, напрыклад, суфікс *-л-* у форме *знал* сінкрэтычна сумяшчае значэнні прошлага часу і адз. ліку, а ў форме *знали* ўжо мае толькі значэнне прошлага часу, і для выражэння значэння ліку да формы *знал* далучаецца флексія *-и*. Чаму такая трактоўка, відавочна недарэчная для формаў прошлага часу, павінна прымацца для формаў заагнага ладу? Зразумела, што ў граматычных сістэмах беларускай і рускай моў адна і тая ж словазменная марфема ў складзе двох карэлятыўных па ліку формаў прыныцова не можа мець розны набор значэнняў⁵.

Простым і лагічным вырашэннем праблемы, на наш погляд, з'яўляецца вылучэнне ў складзе формаў 2-ой асобы адз. ліку заагнага ладу тыпу *нясі, сын* — *неси, сын* нулявога словазменнага постфікса са значэннем адз. ліку, суадноснага з матэрыяльна выражаным постфіксам *-це (-те)* са значэннем мн. ліку. Пры такім падыходзе марфемны склад карэлятыўных формаў адз. і мн. ліку набывае ізаморфную структуру (аснова + флексія + постфікс), што цалкам адпавядае патрабаванням граматычных сістэм беларускай і рускай моў⁶.

Вернемся да прыведзеных у пачатку артыкула трох прынятых зараз схем утварэння аналізуемых формаў і паспрабуем разгледзець праблему ў тэрмінах трэцяй схемы (гэта здаецца важным з той прычыны, што менавіта такая схема выкарыстоўваецца ў школьнай практыцы⁷). Зыходзячы з гэтай схемы, неабходнасць вылучэння ў марфемнай структуры формаў тыпу *нясі, сын* — *неси, сын* нулявога афікса (тут ужо канчатка) са значэннем адз. ліку можа быць даказана зусім элементарна. Агульнавядома і агульнапрынята, што як у беларускай, так і ў рускай мове флексія можа адсутнічаць толькі ў нязменных словах. Ва ўсіх без выключэння зменных формах фіксуецца наяўнасць ці матэрыяльна выражанага, ці нулявога канчатка. Тады застаецца або лічыць, што формы тыпу *нясі, сын* з'яўляюцца нязменнымі, і сапраўды канстатаваць адсутнасць у іх флексіі (а гэта відавочны нонсенс), або прызнаць, што гэта звычайныя зменныя формы, якія, у якасці зменных, павінны абавязкова мець канчатак — у дадзеным выпадку, зразумела, нулявы.

Улічваючы ўсё сказанае, прапануем разглядаць марфемную структуру формаў 2-ой асобы заагнага ладу наступным чынам:

R — f — pt
няс — і — ф
няс — і — це
сып — ф — ф
сып — ф — це

ці, у «школьнай»
тэрміналогіі:

R — s — f
няс — і — ф
няс — і — це
сып — ф — ф
сып — ф — це

(у рускай мове аналагічна).

Прыведзеныя меркаванні дазваляюць, на нашу думку, пастуліраваць наяўнасць у беларускай і рускай мовах нулявога словазменнага постфікса, што, па-першае, некалькі пашырае існуючыя ўяўленні аб корпусе нулявых марфем⁸, і, па-другое, дапамагае несупярэчліва інтэрпрэтаваць марфемную структуру формаў 2-ой асобы заагнага ладу дзеяслова.

¹ Гл.: Беларуская граматыка. Мн., 1985. Ч. 1. С. 158; Сучасная беларуская мова: Марфалогія/Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага. Мн., 1975. С. 171—172; Русская грамматика. М., 1982. Т. 1. С. 620—621; Русский язык/Под ред. М. Г. Булахова и И. С. Козырева. Мн., 1979. С. 261—262 і інш.

² Гл.: Б у р а к Л. І. Сучасная беларуская мова. Мн., 1974. С. 173; Ю р г е л е в і ч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. Мн., 1974. С. 225; М и л о с л а в с к и й И. Г. Морфологические категории современного русского языка. М., 1976. С. 206 і інш.

³ Гл.: Современный русский язык/Под ред. Д. Э. Розенталя. М., 1984. С. 367 і інш.

⁴ Гл.: Русская грамматика. С. 640.

⁵ Тут няцяжка прадбачыць наступнае пярэчанне: а як, напрыклад, у тых жа формах прошлага часу флексія *-а* ў форме *ведал-а* мае значэнні часу, ліку і роду, а флексія *-і* ў форме *ведал-і* мае толькі значэнні часу і ліку (страчана значэнне роду). Але флексія *-а* і флексія *-і* — гэта розныя флексіі, у той час як флексія *ў* формах *ясы* — *ясыце* — гэта адна і тая ж флексія *-і*. Лічыць жа, што тут мы маем справу са з'явай граматычнай аманіміі (толькі ў гэтым выпадку, на нашу думку, ідэя сінкрэтызму мела б тлумачальную сілу), здаецца нам ужо зусім ненатуральным ускладненнем праблемы.

⁶ Ідэю неабходнасці вылучэння тут нейкай нулявой словазменнай марфемы нельга лічыць прынцыпова новай. Так, гэтая думка (хаця вельмі асцярожна) раней выказвалася М. М. Шанскім (Гл.: Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. М., 1968. С. 96), але засталася, па сутнасці, незаўважанай, як нам здаецца, з-за недастатковай паслядоўнасці даследчыка ў яго поглядах на структуру разглядаемых формаў.

⁷ Гл., напрыклад: Я ў н е в і ч М. С., А н д р э е н к а У. К. Беларуская мова: Падручнік для 6—7 класаў школ з рускай мовай навучання. Мн., 1989. С. 206.

⁸ Параўн.: «Існуюць нулявыя флексійныя, нулявыя суфіксальныя і нулявыя інтэрфіксальныя морфы» (Русская грамматика. С. 130).

В. П. КРАСНЕЙ

АБ СІНОНІМАХ, ДУБЛЕТАХ І ВАРЫЯНТАХ У ТЭРМІНАЛОГІІ

У наш час, калі асабліваю актуальнасць набылі пытанні распрацоўкі і ўдасканалення беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, увагу многіх даследчыкаў прыцягваюць праблемы тэрміназнаўства і тэрмінаграфіі. Аднак пакуль што гэтая ўвага засяроджваецца пераважна на даследаванні лексіка-семантычных, структурна-марфалагічных, генетычных асаблівасцей асобных галіновых тэрміналагічных сістэм і падсістэм і на падрыхтоўцы тэрміналагічных слоўнікаў. Пры гэтым закранаюцца пытанні станаўлення спецыяльных значэнняў, тэрміналагізацыі, дэтэрміналагізацыі і рэтэрміналагізацыі, нарматыўнасці і ненарматыўнасці, сістэмы і структуры, складу, аб'ёму і межаў спецыяльнай лексікі і інш. Аналізуючы семантычныя сувязі тых ці іншых тэрмінаў у межах асобных сістэм і падсістэм, даследчыкі закранаюць такія асноўныя лексіка-семантычныя працэсы, як полісемія, аманімія, сінанімія, антанімія, але нярэдка па-рознаму тлумачацца з'явы аднаго парадку. Таму звернемся да такіх складаных пытанняў, як полінайменнасць і варыянтнасць, і выкажам наша разуменне сінонімаў, дублетаў і варыянтаў у межах тэрміналагічнай лексікі.

Для ідэальнай тэрмінасістэмы характэрна ўзаемаадназначная адпаведнасць паміж тэрмінам і паняццем (адзін тэрмін $\longleftrightarrow$ адно паняцце). Гэта пазбаўляе тэрміналогію магчымасці развіваць полінайменнасць. Аднак у рэальных тэрмінасістэмах з'явы полінайменнасці і варыянтнасці, калі для намінацыі і дэфініцыі навуковага і тэхнічнага паняцця існуе некалькі тэрміналагічных адзінак і іх варыянтаў, не такія ўжо і рэдкія.

Пад полінайменнасцю мы разумеем такую з'яву, калі для абазначэння аднаго і таго ж паняцця выкарыстоўваецца некалькі тэрмінаў, напрыклад: *вытворнасць* — *матываванасць*, *канчаток* — *флексія*, *трыванне* — *від*, *мацыёла* — *ляўканія*, *медуніца* — *шчамяліца*, *прыпеўка* — *частушка*, *свабодны верш* — *верлібр*, *альдастэрон* — *электракарцін*, *маланка* — *бліскавіца*, *віхор* — *ротар*, *падвышэнне да ступені* — *ступеняванне*, *вытукласць* — *пукатасць*, *запіс адваротны* — *запіс інверсны* — *запіс польскі*, *адміністраатар даных* — *менеджэр даных* і да т. п. Пры разглядзе членаў падобных полінайменных родаў у навуковай літаратуры выкарыстоўваюцца тэрміны-сінонімы, сінанімічныя тэрміны, сінанімічныя формы тэрмінаў, блізказначныя тэрміны, дублеты, эквіваленты, лексічныя варыянты. Відавочна, што ў такім разе не назіраецца адзінства ў разуменні

сутнасці ўзаемаадносін паміж членамі полінайменных радоў і таму існуе такая стракатасць у іх абазначэнні.

Члены полінайменных радоў функцыянальна тоесныя ў тым плане, што арыентуюць на адзін і той жа рэфэрэнт, а з гэтага вынікае, што паміж імі існуюць семантычна блізкія ці раўназначныя адносіны, г. зн. адносіны сінанімічнасці або дублетнасці.

Паміж сінонімамі з улікам наяўнасці ці адсутнасці адрозненняў паміж імі ў агульналітаратурнай мове існуюць наступныя віды ўзаемаадносін, заснаваных: а) на сэнсавых адценнях лексічнага значэння слоў — ідэаграфічная, ці сэнсавая сінанімія; б) на стылістычных адценнях пры блізкасці тоеснасці лексічнага значэння слоў — стылістычная сінанімія; в) на сэнсавых і стылістычных адценнях — сэнсава-стылістычная сінанімія; г) на адсутнасці якіх-небудзь адценняў у лексічным значэнні слоў — абсалютная, ці дублетная сінанімія; д) на адрозненнях у спалучальнасці слоў — дыстрыбутыўная сінанімія. У мове навукі адносіны паміж асобнымі намінатаўна-тэрміналагічнымі адзінкамі могуць характарызавацца: а) сэнсавымі адценнямі іх паняццёвага зместу — ідэаграфічная сінанімія; б) адсутнасцю якіх-небудзь адценняў у іх паняццёвым змесце — дублетная сінанімія. Іншыя віды адносін у межах тэрміналогіі не працягваюцца, паколькі стылістычныя адценні для тэрмінаў нерэлевантныя, а іх спалучальныя магчымасці аднолькавыя. Значыць, на аснове наяўнасці ці адсутнасці адрозненняў у паняццёвым змесце суадносных з адным і тым жа паняццем тэрміны могуць кваліфікавацца як сінонімы або дублеты.

Тэрміны-сінонімы характарызуюцца тым, што сваім унутраным зместам яны адлюстроўваюць розныя кваліфікацыйныя прыметы паняцця. Напрыклад, гукі [б], [б'], [п], [п'] называюцца змычнымі, або выбухнымі, або імгненнымі. Кожны з гэтых тэрмінаў мае выразную матывацыю: змычнымі гукі называюцца таму, што пры вымаўленні ў першай фазе актыўныя і пасіўныя органы мовы поўнасцю змыкаюцца, утвараючы перашкоду (змычку); выбухнымі — таму, што ў другой фазе паветраны струмень узрывае змычку і ўзнікае шум, які нагадвае кароткі выбух; імгненнымі — таму, што гэтыя гукі нельга вымавіць працяжна. Унутраны змест кожнага тэрміна адлюстроўвае адпаведную істотную кваліфікацыйную прымету аднаго і таго ж паняцця. Значыць, тэрміны змычныя, выбухныя, імгненныя (гукі) адрозніваюцца паміж сабой сэнсавымі адценнямі і, такім чынам, з'яўляюцца тэрмінамі-сінонімамі. Падобныя адносіны назіраюцца і ў такіх полінайменных радах, як змычна-прахадныя — плаўныя (гукі), шчылінныя — фрыкатыўныя — працяжныя (гукі), агністы — полымны (фатометр), грань — сценка, паказ — адлюстраванне — апісанне, зыход — вынік, уводзіны — уступ і да т. п. Прыведзеныя полінайменныя рады ўтвараюць рознакаранёвыя тэрміны (тэрмінаэлементы), што адрозніваюцца паміж сабой такімі сэнсавымі адценнямі паняццёвага зместу, якія вынікаюць з унутранай формы, унутранай матывіроўкі гэтых тэрмінаў (тэрмінаэлементаў). А паколькі гэта адносіны на ўзроўні семантыкі, то такія тэрміны (тэрмінаэлементы) з'яўляюцца сінанімічнымі.

Тэрміны-дублеты ў сваім паняццёвым змесце не маюць ніякіх сэнсавых адрозненняў. Напрыклад, тэрміны *біном* — *двухсклад*, *аксіяльны* — *восевы*, *асіміляцыя* — *прыпадабненне*, *прэфікс* — *прыстаўка* і да т. п. характарызуюцца тым, што суадносяцца з адным і тым жа навуковым паняццем, а ва ўзаемаадносінах паміж сабой не выражаюць ніякіх сэнсавых адценняў, г. зн. вызначаюцца гранічнай семантычнай раўназначнасцю. Абумоўлена гэта тым, што ў такіх полінайменных радах уласны і запазычаны тэрміны маюць аднолькавую ўнутраную матывіроўку. Дублетныя адносіны ўласцівы і членам такіх полінайменных радоў, як *вугал* — *кут*, *бок* — *старана*, *падвышэнне* да *ступені* — *ступеняванне*, *тытульны ліст* — *тытул*, таму што «паміж сабою яны ніяк не суаднесены, кожны з іх адносіцца непасрэдна да абазначанага і можа адрознівацца ад другога этымалагічна ці структурна»¹.

Акрамя сінонімаў і дублетаў (розных слоў, што служаць для намінацыі і дэфініцыі аднаго і таго ж паняцця), у тэрміналогіі, пераважна ў сферы функцыянавання, сустракаюцца варыянты аднаго і таго самага

тэрміна: фанетычныя (адьманне— адніманне, арыфметыка — арытметыка, кмен — клін, сівал — сыболь, фразутварэнне — фразеўтварэнне — фразеаўтварэнне, аксюмаран — аксімаран) арфаграфічныя (кансэнсус — кансенсус), марфалагічныя (жэлацін — жэлаціна, назва — назоў, перыфраз — перыфраз, разлог — разлога) і асабліва словаўтваральныя (акружнасць — акружына, апраменьванне — апрамяненне — абпрамяненне, выпрамяляльнік — выпрамянік, запазненне — спазненне, кірыліца — кірылка, лацініца — лацінка, многаборства — мнагабор’е, узброенае — збройнае (змаганне), утваральная — утвараючая (аснова), часцінка — частачка — часціца).

Калі фанетычныя, арфаграфічныя і марфалагічныя варыянты не выклікаюць асаблівых цяжкасцей у іх вызначэнні, то словаўтваральныя варыянты слова нярэдка называюцца аднакаранёвымі сінонімамі, г. зн. рознымі словамі. У агульналітаратурнай мове сапраўды цяжка размежаваць варыянты слова і аднакаранёвыя словы-сінонімы. Напрыклад, словы адзенне — адзетак, сталовая — сталоўка, ліса — лісіца, вушаты — вушасты, рыбаць — рыбацкі ў агульналітаратурнай мове ўтвараюць сінанімічныя рады аднакаранёвых слоў, якія аб’ядноўваюцца паміж сабой агульным значэннем, але адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай (адзетак і сталоўка — словы вусна-размоўнага стылю), эмацыянальнай афарбоўкай (слова лісіца больш эмацыянальнае), адценнем лексічнага значэння і спалучальнасцю з іншымі словамі (вушаты першакласнік, вушасты кажа; рыбацкая вопратка, рыбацкі пасёлак). Ва ўсіх гэтых выпадках не захоўваецца тоеснасць слова, таму падобныя аднакаранёвыя лексічныя адзінкі з’яўляюцца аднакаранёвымі сінонімамі, а не словаўтваральнымі варыянтамі аднаго слова.

У межах тэрміналагічнай лексікі таксама існуюць аднакаранёвыя намінацыйна-тэрміналагічныя адзінкі, якія адрозніваюцца паміж сабой асобнымі гукамі, арфаграмамі, прыстаўкамі, суфіксамі, сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адрозненняў, стылістычных, эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў значэння, характарызуюцца аднолькавай спалучальнасцю з іншымі словамі, г. зн. поўнасцю супадаюць сваім значэннем. Такім чынам, аднакаранёвыя тэрміналагічныя адзінкі не парушаюць тоеснасці слова. Яны з’яўляюцца рознымі мадыфікацыямі аднаго і таго ж тэрміна, г. зн. фанетычнымі, арфаграфічнымі, словаўтваральнымі, марфалагічнымі яго варыянтамі.

Пад варыянтнасцю мы разумеем такую з’яву, калі для абазначэння аднаго і таго ж паняцця выкарыстоўваюцца розныя варыянты аднаго і таго ж тэрміна. Варыянтамі з’яўляюцца разнавіднасці таго самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі і словаўтваральнымі элементамі ці сродкамі выражэння граматычных значэнняў, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і поўнасцю супадаюць сваім значэннем.

Тэрміналагічныя сінонімы, дублеты, варыянты — з’явы, непажаданыя ў мове навукі, і большасцю даследчыкаў яны характарызуюцца як празмернасць (избыточность). Значыць, у працэсе уніфікацыі і рацыяналізацыі тэрміналогіі неабходна пазбаўляцца ад варыянтаў і ў пэўнай меры абмяжоўваць сінанімію і дублетнасць. Шлях стварэння рацыянальнай тэрміналогіі — гэта «ўлік, выверка, уніфікацыя ўсяго наяўнага запасу з ліквідацыяй дэфектаў, развядзеннем амонімаў, уніфікацыяй сінонімаў і прывядзеннем у сістэму адабранага і рэгламентаванага»². Пры вырашэнні гэтых задач патрэбна выразна акрэсліць тыя крытэрыі, якім павінен адпавядаць стандартны тэрмін на данай стадыі развіцця беларускай літаратурнай мовы.

¹ То ликина Е. Н. //Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С. 61. Гл. таксама: А х м а н о в а О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966. С. 13—14.

² Р е ф о р м а т с к и й А. А. Современные проблемы русской терминологии. М., 1986. С. 186.

ПРА КУЛЬТУРУ МОВЫ Ў СРОДКАХ МАСАВАЙ ІНФАРМАЦЫІ

1. У апошні час у сродках масавай інфармацыі (СМІ) — на тэлебачанні, радыё і ў друку — з'явілася слова *выстава*. Гэта слова ўжываецца як дублет нарматыўнага назоўніка *выстаўка*, і нярэдка можна чуць у адным і тым жа тэле- ці радыёрэпартажы паралельна адно і другое слова. Ці была патрэба ўводзіць у мову дублет-паланізм? На мой погляд, абсалютна ніякай патрэбы ў гэтым не было.

Аддзяяслоўны назоўнік *выстаўка*, утвораны ад дзеяслова *выстаўіць* з дапамогай суфікса *-к(а)*, адносіцца да прадуктыўнай мадэлі ў сучаснай мове. Такіх назоўнікаў у тлумачальным слоўніку беларускай мовы зафіксавана каля паўсотні (*выбіўка, вывадка, вывазка, вывеска, выдуліка, выгелка, выкладка, выпечка, выразка, вырубка, высыпка, вышыўка* і шмат іншых), і ўсе гэтыя дэрываты трывала захоўваюць націск на марфеме *вы-* — былой дзеяслоўнай прыстаўцы. Такі ж націск маюць і аддзяяслоўныя назоўнікі з нулявым суфіксам: *выбар, выварат, выбрык, вываз, вымер, вымысел, выцук* і інш. Назоўнікаў жаночага роду ў гэтай мадэлі няма. Гэта — *выгада, выплата*, а таксама *вымова, выява, выправа, выснова*, акцэнтны варыянт — *выгода*. Можна сцвярджаць, што ўсе назоўнікі з націскам на перадапошнім складзе замацаваліся ў беларускай мове не без прамога ўплыву польскіх, тым больш што кожны такі беларускі назоўнік мае польскі адпаведнік (*wytwora, wyprawa* і пад.). Іменна гэта невялічкую групу папоўніў новы паланізм *выстава*. Слова *выстава* магло б мець права на існаванне, каб яно мела хоць якое-небудзь адрозненне ад ужо існуючага нарматыўнага слова *выстаўка* — у семантычным, стылістычным ці сінтагматычным плане. Такіх адрозненняў не наглядаецца: *выстава* з'яўляецца абсалютным дублетам. Мала таго: назоўнік *выстава* не мае словаўтваральнага гнязда. Вытворны прыметнік *выставачны* звязаны са словам *выстаўка*, і таму смешна слухаць такія выразы: *у выставачнай зале разгорнута выстава*.

Чым жа можна вытлумачыць такую прыхільнасць СМІ да паланізма *выстава*? Відаць, толькі паталагічным імкненнем пазбягаць усяго таго, што ў беларускай мове супадае з рускай. Між тым польская мова зусім спакойна адносіцца да такіх слоў, як *wyprawa, wysypka, wysciółka* і інш., мадэль якіх поўнаасцю супадае з мадэллю адпаведных рускіх слоў.

2. У апошнія гады СМІ з двух дублетаў — *іменна* і *менавіта* — выбралі толькі *менавіта*, і сталі поўнаасцю ігнараваць слова *іменна*. Між тым нарматыўныя слоўнікі лічаць асноўным якраз слова *іменна*, а паланізм *менавіта* (з польск. *mianowicie*) даюць толькі як спасылчнае слова. Чаму сталі аддаваць перавагу паланізму? Беларускае *іменна* мае сваё месца ў словаўтваральным гняздзе, гэта слова ўжывалі вядомыя пісьменнікі (у тым ліку і Я. Брыль, які атрымаў адукацыю ў той час, калі заходнія вобласці Беларусі знаходзіліся ў складзе Польшчы). Запазычанае ж слова *менавіта*, хоць і ўжываецца дастаткова даўно паралельна з беларускім *іменна*, стаіць ізалявана ў словаўтваральнай сістэме беларускай мовы (параўн. у польскай, дзе ёсць цэлае гняздо слоў з гэтым каранем: *miano, mianowac, mianowanie, mianowany, mianowicie*). Вось чаму поўнае ігнараванне ўласнага слова і замена яго паланізмам выклікае здзіўленне: ці па-гаспадарску мы распараджаемся сваімі лексічнымі багасцямі?

3. Цяжка знайсці апраўданне і таму, дзеля чаго спатрэбілася запазычаць з украінскай мовы прыназоўнік прыслоўнага паходжання *напрыканцы* (укр. *наприкінці*). У словаўтваральнай сістэме беларускай мовы гэта слова стаіць абсалютна ізалявана, у тэкстах мастацкай літаратуры яно адсутнічае, слоўнікі яго не фіксуюць. Часовае значэнне словазлучэнняў з гэтым прыназоўнікам (*напрыканцы перадачы* і пад.) нічым не адрозніваецца ад значэння нарматыўных беларускіх спалучэнняў у *канцы перадачы, на канцы перадачы*. Такое запазычванне не ўзбагачае мову, а толькі засмечвае яе.

4. У тэлеперадачах з'явілася абрэвіатура: *знешэкандлібанк*. Тэледыктар вымаўляе гэта слова з яскрава выражаным націскам на перадапошнім і на апошнім складах. Можна зразумець, чаму ў гэтай абрэвіатуры

з'явілася частка *эканам*: гэта скарачэнне прыметніка *эканамічны* (знешні *эканамічны банк*). Але ж гук *а* пасля *н* у прыметніку *эканамічны* — рэзультат пазіцыйнага чаргавання *о/а* ў выніку страты націску: *эканомія, эканоміка* — *эканамічны*. У абрэвіятуры *знешэканамібанк* націск на галосным непярэдняга раду пасля *н* узнаўляецца. Чаму ж не аднаўляецца гук *о*, які і павінен тут быць пад націскам? Хочацца спытаць у дыктара: дзе ж ён чуў словы *эканамія, эканаміка*?

Дарэчы, прааналізаваная абрэвіятура стаіць у адным радзе з іншымі такімі ж словамі-калескамі: *Белхарчпрам, Белбудпрам* і пад., хаця зусім бясспрэчна, што пад націскам у частцы *прам* павінна быць *о*: *прамысловасць* аднаго кораня са словам *прамысел*. Недалёка ад такіх «новатвораў» адышлі і нядаўна ўведзеныя словы *абкам, райкам, выканкам* і пад. (па логіцы трэба было б пісаць і *ваенкам*!). Аднак пра гэтыя словы пісалася і гаварылася ўжо неаднаразова, і паўтарацца няма патрэбы.

5. Не адзін раз у мовазнаўчым друку ішла размова і пра ўжыванне формы парадкавага лічэбніка пры абазначэнні даты. Зусім відавочна, што ў назыўных сказах гэты лічэбнік мае форму назоўнага склону: *Першае верасня. Дваццаць сёмага ліпеня*. І ніяк нельга знайсці разумны адказ на пытанні вучняў, якія здзіўляюцца, чаму гэта ў сшытках па рускай мове яны пішуць *Первое сентября*, а на наступным уроку — у беларускіх сшытках — іх прымушаюць пісаць *Першага верасня*. Можа гэта — сапраўды якаясьці адметная асаблівасць беларускага сінтаксісу? Ды не, гэта элементарная непісьменнасць, узведзеная ў прынцып ва-яўнічымі невукамі, якія ніяк не могуць адрозніць акалічнаснае ўжыванне падобных спалучэнняў (тыпу: *гэта адбылося пятага жніўня, першага студзеня святкавалі Новы год* і пад.*) ад ужывання ў неакалічнаснай функцыі (*Дзевятае мая — Дзень Перамогі, сёння — трэцяе верасня* і г. д.). Нават пытанне да такога спалучэння паставіць нельга, каб яно падказвала форму роднага склону лічэбніка. Нельга ж, сапраўды, спытаць: *Якога сёння чысла?* Натуральна спытаць: *Якое сёння чысло?* Калі сёння *панядзелак*, мы ж не пытаемся: *Якога сёння дня?*, а — *Які сёння дзень?*

Форму назоўнага склону будзе мець такі лічэбнік і ў вінавальным склоне: *з пятага па дзевятае ліпеня, сустрэча намечана на трэцяе жніўня* і пад. На жаль, дыктары тэлебачання ўпарта працягваюць дэманстраваць сваю непісьменнасць і гавораць: *з пятага па дзевятага ліпеня, назначана на трэцяга жніўня*.

Размову аб шматлікіх парушэннях нормы ў мове СМІ можна было б працягваць. Гэтых парушэнняў вельмі многа.

Не шкодзіла б усё ж шанаваць родную мову.

В. М. ЛЯШУК

ЛЕКСЕМА *сонца* Ў БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

У паэтычнай мадэлі свету *сонца* з'яўляецца сутнаснай структурнай часткай, што лагічна вынікае з яго надзвычайнай значнасці для чалавечага жыцця. Салярныя сімвалы і матывы пранізваюць духоўную і матэрыяльную культуру многіх народаў. Істотна, што земляробчы календар беларусаў узгоднены з важнай праявай духоўнага жыцця нацыі — асноўнымі святамі, якія «прыблізна накладваюцца на астранамічныя перыяды, звязаныя з сонцастаяннем, ці раўнадзенствам»¹. Існаваў канкрэтны тып адносін соцыума з гэтым прыродным аб'ектам: «...Для нашых продкаў характэрна рэлігійнае, узвышанае, сакральнае стаўленне да сонца, не ўвасобленага ў чалавечым абліччы»².

Праславянскае па паходжанню слова *сонца* вызначаецца трывалай традыцыйнай ужывання ў беларускай паэзіі. У старажытных беларускіх паэтычных тэкстах зафіксаваны наступныя фанетыка-арфаграфічныя варыянты: *сълныце, слъныце, солнице, сонцо, слонце*. Ужо ў помніку ўсходнеславянскай паэзіі «Слова пра паход Ігравы...» гэта лексема вы-

* Тое ж — у старажытных тэкстах, дзе звычайнай была формула: *Генваря, трэцяго дня*. Такая формула — гэта эліпіс выразу: *Писано генваря, трэцяго дня*, г. зн. зноў-такі форма роднага склону толькі ў акалічнаснай функцыі.

значаеца багатай вобразнай сімволікай і сюжэтна-кампазіцыйнай значнасцю. Сонцавае зацьменне вяшчэе Ігару бяду, а потым да сонца як адной з прыродных стыхій у скрусе па Ігару звяртаецца за дапамогай Яраслаўна. Моўна-вобразнай асаблівасцю гэтага твора, якая мае працяг у беларускай паэзіі, з'яўляецца сталы эпітэт *светлое* (сонца), які змяшчае знешнія і функцыянальныя характарыстыкі дэнатата, а таксама вобразнае асэнсаванне яго ўласцівасці выпраменьваць жыццёва важнае святло, асвятляць. Пры гэтым у кантэксце актывізуецца і антанімічная названай сема 'адсутнасць святла' праз сінтагматыку лексем *сонца* і *целіра* (тьма): «Тогда Игорь взре на светлое *солнце* и виде отъ него вся своя воя прикрыты... *Солнце* ему тьмою путь заступаше...; Светлое и тресветлое *слънце*! Всемъ тепло и красно еси...»³

Далейшая паэтычная інтэрпрэтацыя, звязаная з хрысціянскай традыцыяй, працягвае абапірацца на рэальныя адзнакі дэнатата і іх вобразна-сімвалічнае асэнсаванне. Метафарычнасць мыслення, адлюстраваная ў форме паралелізму, мела праявай ужывання лексемы *сонца* са значэннем 'асоба незвычайных здольнасцей, што вызначае праведнае жыццё і лёс чалавецтва':

Ныне *солнце* красуюся к высоте восходить
и радуясь землюогреваетъ, —
Взиде бо нам от гроба праведное *Солнце*-Христос
и вся верующая ему спасаетъ

(К. Тураўскі. Слова ў Вялікдзень)⁴.

Характэрны і для народнай паэзіі паралелелізм звычайна ўключае лексему *сонца* для абазначэння прыроднага аб'екта, а не асобы чалавека, семантычна збліжаючы, аднак не атаясамліваючы дзве гэтыя дадзеныя.

Супастаўленне сонца і высакародных чалавечых якасцей назіраецца ў свецкіх паэтычных прамовах на родавыя гербы. Лексема *сонца* ўключаецца ў гіпанімічны рад *месяц, звезды, небо* з гіперонімам *светила*, кніжнай лексмай:

Як небо, *слонце*, месяц з светлыми звездами,
Так тот клейнот сияет з своими знаками,
Здавна светячи в дому Могилов презацных...

(І. Палоўка. На старадаўны
і пресветлы герб ясновелможных
их милостей панов Могилов).

Адпаведныя лексемы абазначаюць і суадносныя з дэнататамі эмблематычныя знакі. Пры гэтым *сонца* ў названай функцыі выкарыстоўваецца значна радзей, чым *месяц* і *звезды*.

Традыцыя функцыянавання лексемы *сонца* ў складзе параўнання для семантычнага збліжэння тэматычна разнародных адзінак — устойліва для беларускай паэзіі. Асновай параўнання найчасцей выступаюць актуалізаваныя кантэкстам семы 'яркасць, прыгажосць, незвычайнасць, адзінкавасць, жыццёвая значнасць, сродак стварэння/падтрымання псіхалагічнай раўнавагі' і інш.: ...У каго у вочах росы, У каго, як *сонца*, косы... (Бядуля); Стукні ў дзверы, ціха стукні ў дзверы, І табе, як *сонцу*, буду рад... (Моркаўка).

Пачынаючы з 17 ст. у беларускіх паэтычных тэкстах заўважаецца паслабленне кніжнай традыцыі і ўзмацненне вусна-паэтычных і гутарковых элементаў, што з'яўлялася непазбежным вынікам абмежавання, а потым забароны афіцыйнага выкарыстання беларускай мовы на пісьме і вызначыла характар і адметнасць моўна-выяўленчых сродкаў новай беларускай літаратуры. Адзначаныя змены праявіліся і ў функцыянаванні лексемы *сонца*, найперш у яе вобразна-сімвалічным ужыванні і змяненні канатацыі. Напрыклад, канатацыю паўсядзённасці, звычайнасці набывае лексема ў паэтычных пародыях на біблейскія легенды:

Слаўны багатыр Самсон,
Што быў вельмі лас на сон
І што здаўся на спакусу,
Крыкнуў Навіну Ісусу,
Штоб ён *сонца* прыдзяржаў
Пакуль вечар не настаў

(Уваскрэсенне Хрыстова).

Тая ж канатацыя бытавізму, звычайнасці, аднак з актуалізацыяй семы 'сродак часавай арыентацыі', вызначае лексему *сонца* ў творах вусна-паэтычнай традыцыі:

— Выпушчу цябе не вельмі раненька,
Як *слонца* ўзыхдзе, мой голубэньку...
(Аршанскі зборнік).

Паралельна для актуалізацыі названай семы выкарыстоўваюцца іншыя словы часавай тэматыкі: *рассвітаць, золак, апаўдні/апоудні* і інш., што назіраецца ў паэтычных тэкстах апошніх двух стагоддзяў:... Чуць *золак* сёння са двара, Прышоў сюды я *апаудні* шчэ... («Тарас на Парнасе»); Чуць *свет*, чуць *сонейка* устане, Пайду з касой на луг мурожны (Броўка).

З 19 ст. лексема *сонца* прадстаўлена таксама сваімі народна-паэтычнымі варыянтамі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі *сонейка, слонка*, што з'яўляецца праявай фальклорных канонаў⁵. У 20-я гады 20 ст. гэта лексема шырока выкарыстоўвалася як словаўтваральны элемент аказіянальных словаскладанняў з яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, але з павярхоўнай, схематычнай, зафармалізаванай вобразнасцю: *санцавей, сонцадаль, сонцаквет, сонцахвалі, сонцацвет* і інш. Такім утварэнням не ставала той вобразнай філасафічнасці, якая выразна праяўлялася ў паэтычных тэкстах 19—пач. 20 ст.

У гэты час у лексеме *сонца* актуалізуецца сема 'неад'емная частка прыроды', што знаходзіць адлюстраванне ва ўзуальнай метафарычнасці (*сонца свеціць, уыходзіць, заходзіць*) і ў кантэксце прамой інфарматыўнай характарыстыкі:

Васількі — то, брат, нябёсы,
Адкуль кожны Божы дар!
Адкуль *сонца*, дожджык, росы,
Адкуль мы і ты, дудар

(Я. П. Вуль. К дудару Арцёму...)

Паэтычны вобраз *сонца* звязваўся таксама з псіхалагічнай і/ці філасофскай матывацыяй жыцця чалавека, адчуваннем ім сваёй вартасці, жыццёвага прызначэння: ...Усім людзям свеціць *сонца* — Мне прасвету нет (Каратынскі).

У адлюстраванні аб'ектыўных назіранняў, звязаных з сонцам, імкненне паэтаў да філасофскай глыбіні, шматаспектнасці перадачы жыццёвых праяў заключаецца ў звароце да фразеалагічна звязаных значэнняў: О, не хадзі к другім за радай, — *У пушчы сонца не шукай!* (Купала); *Загляне сонца у наша ваконца*, Хатку асвеціць праменьмі... (Сваяк); Чаго глядзіш так пільна ты на Захад? *Ці сонца вокам думаеш спыніць?* (Дубоўка).

Інавацыяй нацыянальнай паэзіі канца 19—пачатку 20 ст. з'яўляецца інтэлектуалізацыя кантэксту лексемы *сонца* праз спалучэнне яе з абстрактнымі назоўнікамі, тэматычна звязанымі з разумова-псіхалагічнай дзейнасцю чалавека: *Сонца навукі* скрозь хмары цёмныя Прагляне ясна над нашаю ніваю... (Лучына); ...А Сымону лёс музыкі Усміхаўся ў *сонцы мар* (Колас); ...Хай засвеціць *сонца праўды* Над заснуўшай стараной! (Янук Д.). Раней у мадэлі з родным склонам (якаснай характарыстыкі) лексема *сонца* граматычна падпарадкоўвалася, спалучалася выключна з назоўнікамі *промень/прамень, пламенне, дэнатат* якіх з'яўляецца праявай *сонца*: ...Каб і разышлося то слова па свеце, Як *праменні сонца* цёплага ў леце... (Багушэвіч). Аднак і гэта нарматыўнае спалучэнне прадуктыўна выкарыстоўваецца як метафара:

І ў час, калі гадзінай шарай
Сярод бязлюддзя, пустаты
Нуда абляжэць чорнай хмарай,
Праменнем сонца будзеш ты!

(Гарун. Дзяўчыне).

У адзначанай мадэлі зафіксаваны таксама выпадкі замены лексемы *сонца* абстрактным назоўнікам, што карэлюе з разгледжаным інавацыйным ужываннем: ...Ці ж над родным нашым краем *Промень волі* не блішчаў? (Колас); ...Дзе мінулай няволі не змыт яшчэ след, *Пламень шчасця* ужо засвяціў (Чарот).

З канца 19 ст. заўважаецца кантэкстуальнае ўзмацненне імпліцытных сем:

1) 'Тое, што знаходзіцца на недасягальнай вышыні, прыцягвае да сябе, выклікае жаданне наблізіцца'.

2) 'Цэнтральны аб'ект неабсяжнага неба як узор для памкненняў чалавечага духа'.

3) 'Незалежны ад волі людзей і іх жыццёвых перыпетый прыродны аб'ект'.

Актуалізацыя ўсіх і асобных з названых сем характэрна для сімвалічнага функцыянавання лексемы *сонца* ў вершах грамадзянскай, сацыяльна-палітычнай ці філасофскай тэматыкі. Пры такой інтэрпрэтацыі лексема *сонца* сямантычна і фармальна можа збліжацца з абстрактнымі лексэмамі *воля, свабода, прыволле, раздолле, прастор* і інш., напрыклад, праз аднароднае злучнікавае ці бяззлучнікавае падпарадкаванне: Як сокал, і я б мкнуў да зор: Там *сонца*, раздолле, прастор... (Купала); На небе свабода, святло і прыволле, — А думцы замала: няма там людзей; Людзей на зямельцы спаткае даволі, Дык *сонца* і воля не свецяць тут ей... (Купала).

Прадуктыўнай мадэллю для рэалізацыі значэння 'неабходнасць праявіць моц духа, прыкласці значныя намаганні ў імкненні да самаўдасканалення і ўдасканалення соцыуму' з'яўляецца выкарыстанне лексемы *сонца* з прыназоўнікамі *да і к* 'накірунак і мяжа руху': ...Годзе млеці ў паняверцы! Гэй, *да сонца!* Гэй, да зор! (Купала); Прайшлі мы сцежкі вузкія, *да сонца* мы ідзём... (Дудар). У сучаснай паэзіі гэта мадэль мае вобразна-філасофскую загалубленасць: ...*Да сонца* цягнуцца каласы, Промні зямлі — *да сонца* (Паўлікава); Кожны бачыць — усё высокае, Што *да сонейка* паўстае, Гадавана глыбіннымі сокамі... (Макаль).

Развіццё моўных сродкаў, узбагачэнне мовы кніжнымі элементамі, інтэлектуалізацыя, філасафічнасць, асацыятыўнасць сучаснай паэзіі выклікаюць новыя інтэрпрэтацыі лексемы *сонца* шляхам творчага асэнсавання назапашанага вопыту, нацыянальных і сусветных традыцый. Пры гэтым тэматычна і/ці фармальна ў паэтычных тэкстах пашыраецца навуковая стыхія: І расхінае, як далоні, Свой кожны дрыгатлівы ліст Насустрач *сонцу* дуб зялёны, Аж сам выцягваецца ўвесь. Імчацца безлічы фатонаў Ад дыска *сонца* наўздагон... (Вечар); Прыставіўшы да вачэй замгленыя шкліны, людзі глядзяць угору: цяпер яны бачаць, як *сонца* ззяе і як зацыміцца *сонца*... (Разанаў).

Надзвычай трывалая традыцыя метафарызацыі гэтай лексемы шляхам спалучэння яе з дзеясловамі самай разнастайнай тэматыкі пры пастаянным іх колькасным павелічэнні. На аснове метафарызацыі ў беларускай паэзіі створаны дынамічныя вобразы-сімвалы, што абазначаюць свабоду, духоўнае адраджэнне:

Гэй ты, *сонца*, гары
Ад зары да зары,
Ланцугі распалі
Па ўсёй чыста зямлі!..

(Я. Купала. За свабоду сваю).

Метафарычнае асэнсаванне лексемы *сонца* найчасцей праяўляецца ў сваёй разнавіднасці — увасабленні: Умыўшыся яркай раніцай, / на сіні выган / выганяе / *сонца* пасвіць дзень (Пушча); А навокал тонкія мярэжкі З павуціння *сонца* заснавала (Гаўрук); Цераз зараснік інею ў ранішнім лесе Прабіраецца *сонца* — ціхусенька так, Затаіўшы дыханне: хаця б не атрэсці Гэты чуд, што стварыў найвялікшы мастак (Гілевіч). У адзінкавых выпадках гэта лексема набывае канатацыю гутарковасці, грубаватасці: А *сонца* лезе без патрэбы / у вочы, твар і валасы (Машара).

Канцэптуальная інавацыя апашняга дзесяцігоддзя з'яўляецца выкарыстанне лексемы *сонца* як сімвала / вобраза рэзка адмоўнай ацэнкі — чарнобыльскай трагедыі, атамнага выбуху і г. д. Узмацняюць яе зместава нетрадыцыйныя эпітэты: ...Пачварны дождж. / ...Распачынае потым *Начное сонца* свой кругазварот (Куртаніч); У бомбах занадта / *смяротнага сонца*. / Ёсць мірны атам. / А ёсць мірны стронцый? (Панізік).

Аналіз функцыянавання ў паэтычных тэкстах лексемы *сонца* дазваляе кваліфікаваць яе частотным, сфарміраваным нацыянальнай кніжнай і народна-паэтычнай традыцыямі, словам-вобразам, у якім гэтыя традыцыі выразна прасочваюцца і творча пераасэнсоўваюцца нацыяналь-

нымі паэтамі розных часоў. Генетычна звязаная са славянскай культурай, беларуская паэзія стварае адметную мадэль свету, што праяўляецца ў асаблівасцях і формах вобразнай інтэрпрэтацыі агульнаславянскай лексемы, у адлюстраванні паэзіяй менталітэту і гістарычна-культурнага развіцця беларусаў.

¹ Беларускі народны каляндар / Аўт.-уклад. А. Ю. Лозка. Мн., 1992. С. 18.

² Ш а м я к і н а Т. І. // Роднае слова. 1994. № 7—8. С. 120.

³ Древняя русская литература: Хрестоматия / Сост. Н. И. Прокофьев. М., 1988. С. 95.

⁴ Анталогія беларускай паэзіі: У 3 т. Мн., 1993. Т. 1. С. 32. Далей вершы дакастрычніцкага перыяду падаюцца паводле гэтага выдання.

⁵ Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А. Я. Баханькова. Мн., 1994. С. 88—89.

А. Г. ЛІТВІНОЎСКАЯ

ВУКАВА ТРАДЫЦЫЯ І БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІЧНАЯ НОРМА

За час існавання беларускай літаратурнай мовы яе лексічная норма зведала даволі значныя змены. Глыбокае разуменне шляхоў развіцця лексічнай нормы немагчыма, калі аналізаваць толькі ўнутраны стан мовы, без шырокага тыпалагічнага кантэксту, на фоне якога гэтая мова развівалася. Для беларускай такім фонам можна лічыць усе славянскія літаратурныя мовы.

М. С. Трубяцкой у сваёй працы «Общеславянский элемент в русской культуре», якая пабачыла свет у 1927 г., падзяляе славянскія літаратурныя мовы на некалькі груп у адпаведнасці са шляхамі іх фарміравання. Першая група — гэта мовы царкоўнаславянскай традыцыі. Да іх Трубяцкой адносіць рускую і балгарскую. Другая група — мовы польска-чэшскай традыцыі. У яе ўваходзяць польская, чэшская, славацкая, верхнялужыцкая, ніжнялужыцкая і ўкраінская літаратурныя мовы. «Сувязь паміж літаратурнымі мовамі першай групы ёсць сувязь па пераемнасці, сувязь жа паміж літаратурнымі мовамі другой групы ёсць сувязь па ўплыву». Сербска-хаварская і славенская літаратурныя мовы, на думку Трубяцкага, «выпалі з усялякай сувязі з літаратурна-моўнымі традыцыямі»¹. За межамі гэтай класіфікацыі засталіся беларуская і македонская літаратурныя мовы, відаць, таму, што аўтар у той час не лічыў беларускую мову самастойнай і разглядаў яе як «заходнерускія дыялекты», а македонская літаратурная мова тады яшчэ не сфарміравалася.

Як паказваюць назіранні, можна гаварыць аб існаванні трэцяй групы, куды ўваходзяць сербска-хаварская, беларуская і македонская літаратурныя мовы². Такое аб'яднанне базіруецца на тыпалагічным падабенстве, таму што паміж гэтымі мовамі немагчыма ўстанавіць гістарычную пераемнасць або арзальныя ўплывы. Калі да першай групы моў характэрна пераемнасць, паступовае выцясненне царкоўнаславянскай стыхіі народнай, а для другой групы — калькаванне, дык у трэцяй можна гаварыць аб разрыве з папярэдняй традыцыяй і свядомай ізаляцыі ад суседніх моў з мэтай пазбегнуць асіміляцыі, захаваць сваю індывідуальнасць. Такім чынам, літаратурныя мовы трэцяй групы фактычна ўтварылі новую традыцыю, для якой характэрна апора на народна-дыялектную мову.

Першай мовай у славянскім свеце, якая адмовілася ад папярэдняй традыцыі і пайшла па шляху развіцця на народнай аснове, была сербская літаратурная мова, рэфармаваная Вукам Караджычам.

Рэформа Вука Караджыча закранула розныя моўныя ўзроўні: графіку, правапіс, марфалогію. Нас цікавіць перш за ўсё яго пазіцыя ў галіне лексікі. Асноўныя прынцыпы ўзбагачэння лексічнага саставу сербскай мовы былі сфармуляваны ім у «Предговору 1-ом изда^ниу Српског Рјечника» (1818 г.) і ў «Предговору преводу Новог^а Завјета» (1847 г.). Вывучэнню рэфарматарскай дзейнасці Караджыча прысвечана шмат навуковых прац. Рэзюмуючы іх, можна выдзеліць у Вука наступныя прынцыпы нармалізацыі лексікі сербскай літаратурнай мовы:

1. Адносіны да народнай мовы. Вук лічыў, што ў літаратурнай мове неабходна выкарыстоўваць толькі тыя словы, якія ёсць у народных

гаворках. Калі ў пачатку сваёй дзейнасці ён меркаваў, што кожны серб павінен гаварыць на сваёй роднай гаворцы, дык пазней ён прыйшоў да вываду, што ў аснове літаратурнай мовы павінна ўсё ж ляжаць адна гаворка. Таму новая літаратурная сербская мова была заснавана на гаворках Паўднёвай Герцагіны (найбольш эканамічна развітай правінцыі Сербіі), акрамя гэтага ў яе было ўключана шмат элементаў і з іншых гаворак.

2. Адносіны да запазычанняў. На першым этапе сваёй рэфарматарскай дзейнасці Вук выступаў як празмерны пурыст. Яго мэта — не дапусціць у новую літаратурную мову іншародныя элементы, у першую чаргу, царкоўнаславянскія. Гэта пазіцыя вучонага-рэфарматара была цалкам апраўдана ў той перыяд, калі яшчэ толькі фарміраваліся асноўныя прынцыпы ўзбагачэння лексічнага саставу мовы. У далейшым адносіны Караджыча да запазычанняў некалькі змякчыліся. У «Предговору преводу Нового Завјета», калі ўжо не адчувалася сур'ёзнай пагрозы існаванню новай літаратурнай мовы, Вук гаворыць аб магчымасці запазычанняў, у першую чаргу па той прычыне, што часам цяжка было знайсці ў народнай мове дакладныя лексічныя адпаведнікі царкоўнаславянскім словам, якія азначалі абстрактныя паняцці, або ўвогуле сама рэалія не была вядомая народу. Асцярожней за ўсё ён ставіўся да царкоўнаславянства, таму што яны вялі да рэстаўрацыі царкоўнаславянскай або славяна-сербскай мовы. Зазначыўшы, што няма мовы, у якой не было б чужых слоў, ён бачыў у царкоўнаславянскай крыніцу ўзбагачэння сербскай літаратурнай мовы, але крыніцу часовую, вымушаную, таму што мова павінна ўзбагачацца, на думку Вука, не за кошт іншых моў, а за кошт унутраных рэзерваў.

Некаторыя царкоўнаславянскія Караджыч часткова змяніў, прыдаў ім форму ў адпаведнасці з законамі сербскай мовы (так званае «асербліванне» слоў). Сярод запазычанняў Вук пакінуў даволі многа турэцкіх слоў, таму што яны вельмі трывала ўвайшлі ў народную мову. Вук захаваў таксама шэраг стараяўрэйска і лацінскіх слоў, якія выкарыстоўваліся для называння рэалій, адсутных у сербаў.

3. Адносіны да неалагізмаў. Пры перакладзе Новага Запавету на сербскую мову Вук быў вымушаны, з-за адсутнасці неабходных слоў у народных гаворках, ствараць новыя словы. Калі раней ён пазбягаў усялякіх наватвораў, дык зараз, як сведчаць П. Дзмітрыеў і Г. Сафронаў, «калі ім канчаткова былі распрацаваны асноўныя прынцыпы пабудовы літаратурнай мовы, акрэслены яе структурныя асаблівасці, тады ён на практыцы паказвае, як гэта патрэбна рабіць, каб не парушыць народны характар літаратурнай мовы»³. Новыя словы ствараліся з матэрыялу і ў адпаведнасці з прадуктыўнымі мадэлямі народнай мовы.

З гэтага пункту гледжання прасочым, як рэалізоўваліся падобныя прынцыпы ў беларускай літаратурнай мове. На наш погляд, найбольш аб'ектыўна гэта можна зрабіць на матэрыяле руска-беларускіх слоўнікаў, паколькі яны ў перакладной частцы даюць найбольш поўнае ў рамках беларускай лексікаграфіі ўяўленне пра лексічную норму і яе змены на працягу ўсёй гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы. Сюды адносяцца «Маскоўска-беларускі слоўнік» братоў М. і Г. Гарэцкіх (Вільня, 1918, далей — ГГ); «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» В. Ластоўскага (Коўна, 1924, далей — Ласт.); «Практычны расійска-беларускі слоўнік» М. Байкова і М. Гарэцкага (Менск, 1926, далей — БГ); «Расійска-беларускі слоўнік» С. Некрашэвіча і М. Байкова (Менск, 1928, далей — НБ); «Руска-беларускі слоўнік» пад рэдакцыяй А. Александровіча (Мінск, 1937, далей — РБС-37); «Русско-белорусский словарь» пад рэдакцыяй Я. Коласа, К. Крапівы і П. Глебкі (Масква, 1953, далей — РБС-53); «Русско-белорусский словарь» пад рэдакцыяй К. Крапівы, II выданне (Мінск, 1982, далей — РБС-82). Пры гэтым, каб, па магчымасці, нейтралізаваць уплыў на канчатковыя вынікі рознага аб'ёму слоўнікаў, у разлік прымаліся толькі тыя лексемы, пераклад якіх даваўся ў самым малым па аб'ёму слоўніку (у нашым выпадку — ГГ). Гэта таксама дазволіла выкарыстаць колькасны крытэрыў змен лексічнай нормы на працягу XX ст.

У выніку нашага даследавання праблемы мы прыйшлі да вываду, што ў аснову новай беларускай літаратурнай мовы былі пакладзены пера-

важна гаворкі паўночнага Захаду Беларусі. Узбагачэнне лексічнага саставу адбывалася і за кошт слоў з іншых гаворак, але прыярытэт усё ж аддаваўся не вузкім правінцыялізмам, а словам, вядомым большай частцы насельніцтва рэспублікі.

Пад народнай лексікай мы ў дадзеным выпадку разумеем агульнаславянскую, усходнеславянскую, уласнабеларускую лексіку і даўнія запазычанні з польскай, літоўскай, рускай, а праз рускую — з царкоўнаславянскай, татарскай і іншых моў, з украінскай, з мовы ідыш, якія трапілі ў беларускія гаворкі да канца XIX ст., свабодна там функцыянуюць і ўспрымаюцца носьбітамі беларускай мовы як родныя (пры вызначэнні іх характару мы карысталіся дадзенымі «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы» і іншых этымалагічных слоўнікаў).

Аналіз матэрыялаў руска-беларускіх слоўнікаў паказвае, што агульнаславянская і ўсходнеславянская лексіка прадстаўлены ў іх амаль у аднолькавым аб'ёме. А вось ужо ў галіне ўласнабеларускай лексікі за перыяд існавання беларускай літаратурнай мовы адбыліся значныя змяненні. Самая вялікая колькасць уласнабеларускіх слоў уваходзіць у НБ, за ім адпаведна ідзе ГГ, БГ і Ласт. Менш за ўсё слоў уласнабеларускага паходжання сустракаецца ў РБС-37. Нязначна ўзрастае іх колькасць у РБС-53 і РБС-82. Прывядзем некалькі ілюстрацый: *аплодисменты* — *воплескі* (ГГ, БГ, НБ, РБС-53, РБС-82); *отруби* — *пасеі* (ГГ), *высеўкі* (ГГ, БГ, НБ), *абсеўкі* (ГГ, БГ).

Найбольшая колькасць даўніх запазычанняў з польскай мовы, або з лацінскай ці нямецкай праз польскую ўтрымліваецца ў слоўніках НБ і ГГ, некалькі менш — у БГ і Ласт. (слоўніку, вядомым сваёй празмернай пурыстычнай арыентацыяй). У РБС-37, РБС-53 і РБС-82 іх колькасць адносна невялікая. Прыкладна такая ж сітуацыя назіраецца і з выкарыстаннем слоўнікамі даўніх запазычанняў з літоўскай, украінскай і мовы ідыш, напрыклад: *баул* — *куфар* (ГГ, БГ, НБ, Ласт.) < пол. *kufer* < лац.; *скрынка* (НБ), *скрыначка* (ГГ), *скрыня* (Ласт.) < пол. *skrzynka* < лац.; *пушка* (ГГ), *пушанка* (ГГ, БГ) < пол. *puszka*; *площадь* — *майдан* (Ласт.) < укр. *майдан* < араб.; *взятка* — *рабохум* (Ласт.) < ідыш.

А вось ужо з выкарыстаннем слоў, якія прыйшлі ў даўнія часы ў беларускую мову з рускай або з царкоўнаславянскай, татарскай ці іншых моў, назіраецца іншая сітуацыя. Самая вялікая колькасць даўніх запазычанняў з рускай мовы сустракаецца ў РБС-37, РБС-53, РБС-82, а таксама ў ГГ, НБ, значна менш іх у Ласт. і БГ.

На канферэнцыі, прысвечанай рэформе беларускага правапісу, С. М. Некрашэвіч сцвярджаў: «Беларуская народная мова, як і ўсякая іншая народная мова, аказалася багатай словамі-вобразамі, што ўваходзіць у зварот селяніна, і беднай словамі абстрактнага значэння... сваіх слоў не хапала. Прыходзілася або рабіць запазычаныя з іншых моваў, або тварыць ізолягізмы. Камісія ў сваёй працы заставілася на прынцыпе менш ўводзіць чужаземных слоў, замяняючы іх сваімі словамі, хоць, можа, і ня зусім дапасаванымі да таго ці іншага абстрактнага значэння»². У дадзеным выпадку гаворка ідзе пра новыя запазычанні, якія прыйшлі ў XX ст. у беларускую літаратурную мову не з народных гаворак, а проста з суседніх моў або праз іх пасрэдніцтва. У першую чаргу, гэта русізмы і паланізмы (акрамя «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы» для вызначэння запазычанняў выкарыстоўваліся спецыяльныя даследаванні і слоўнікі іншамовных слоў). Пад русізмамі мы разумеем словы ўласнарускага паходжання, а таксама рускія словы царкоўнаславянскага, цюркскага паходжання і інтэрнацыяналізмы, якія прыйшлі ў беларускую мову праз рускую. Максімальная колькасць русізмаў утрымліваецца ў РБС-37. Некалькі менш — у РБС-53 і РБС-82. Амаль у пяць разоў меней русізмаў сустракаецца ў ГГ, БГ і НБ. І зусім мала ў межах адпаведнай выбаркі новых запазычанняў з рускай мовы ў Ласт. Прывядзем некалькі прыкладаў выкарыстання русізмаў названымі слоўнікамі: *бусы* — *бусы* (РБС-37) < рус.; *насекомое* — *насякомае* (РБС-37, РБС-53, РБС-82) < рус. < ц.-сл.; *сундук* — *сундук* (РБС-37) < рус. < тат.

Да паланізмаў, або новых запазычанняў з польскай мовы, адносім, па-першае, словы ўласнапольскага паходжання, па-другое, інтэрнацыяналізмы і, па-трэцяе, словы нямецкага і іншага паходжання, якія

прыішлі ў беларускую мову праз польскую. Самая вялікая колькасць паланізмаў утрымліваецца ў ГГ. У два разы радзей словы польскага паходжання сустракаюцца ў слоўніках Ласт., БГ, НБ. Зусім няма новых запазычанняў з польскай мовы ў РБС-37 і даволі нязначная колькасць іх утрымліваецца ў РБС-53 і РБС-82, напрыклад: *зданіе* — *гмах* (БГ, НБ, РБС-53, РБС-82) < пол. *gmach* < ням.; *счеты* — *лічыдла* (ГГ) < пол. *liczydło*.

Як ужо адзначалася вышэй, адным з найбольш эфектыўных шляхоў папаўнення лексічнага запasu маладой беларускай літаратурнай мовы лічыўся шлях стварэння неалагізмаў з матэрыялу і па прадуктыўных мадэлях роднай мовы. Найбольш актыўна да неалагізмаў звяртаўся Ластоўскі ў выпадку, калі ў беларускіх гаворках не знаходзілася патрэбнага слова. Некалькі радзей сустракаем новаўтварэнні ў НБ, ГГ і БГ. Зусім невялікую колькасць неалагізмаў утрымліваюць РБС-37, РБС-53 і РБС-82. Тыповыя прыклады неалагізмаў: *винокуренный завод* — *гарэляня* (Ласт.); *громоотвод* — *пярунік* (ГГ, БГ, НБ); *согласный* — *зычны* (ГГ, НБ, РБС-37, РБС-53, РБС-82).

Адным з распаўсюджаных сродкаў узбагачэння слоўнікавага саставу мовы з'яўляецца калькаванне. Калькі можна разглядаць як нешта сярэдняе паміж запазычаннямі (таму што пры калькаванні запазычваецца ўнутраная форма, ці ідэя слова) і неалагізмамі (таму што фармальная абалонка слова ствараецца з матэрыялаў роднай мовы). Роля калек на розных этапах нармалізацыі лексічнага саставу беларускай літаратурнай мовы значна не мянялася.

Але ў сярэдзіне 30-х гг. XX ст. у адносінах да разглядаемых груп лексікі ў беларускай літаратурнай мове адбыліся значныя змены. Па-першае, што да ролі народнай лексікі ў беларускай літаратурнай мове, дык выдавочна, што яна вельмі змянілася. Да сярэдзіны 30-х гг. слоўнікі максімальна выкарыстоўваюць дыялектную лексіку. Асабліва вялікае месца народныя словы займаюць у НБ, слоўніку, які імкнуўся найбольш шырока адлюстраваць лексічнае багацце «жывой беларускай мовы». Але ўжо ў РБС-37 мы не знойдзем большай часткі самабытных беларускіх слоў, а лакальныя дыялектызмы тут зусім не сустракаюцца. Калі НБ дае звычайна тры-чатыры, а то і дзесяць беларускіх адпаведнікаў да рускага слова, дык РБС-37 абыходзіцца адным, максімум двума, імкнучыся да пошуку абсалютных адпаведнікаў, што ў большай частцы выпадкаў немагчыма. У выніку такога падыходу да адбору лексікі беларуская літаратурная мова страціла большасць арыгінальных слоў. Некалькі змяняецца сітуацыя да лепшага ў РБС-53 і РБС-82. Гэтыя слоўнікі вяртаюць частку найбольш пашыраных на Беларусі дыялектызмаў, але, у параўнанні з першымі слоўнікамі, гэта частка не вельмі значная.

Што да новых запазычанняў у беларускую літаратурную мову, дык тут, як мы ўжо бачылі, дзейнасць нармалізатараў развівалася ў двух асноўных напрамках: выкарыстанне паланізмаў і русізмаў. Прычым слоўнікі БГ, НБ, асабліва Ласт., ставяцца асцярожна да запазычанняў увогуле. Калі яны часамі і выкарыстоўваюць запазычанні, дык гэта звычайна словы з польскай мовы. Новых запазычанняў з рускай мовы ў гэтых слоўніках адзінакі. Па-іншаму выглядае сітуацыя ў РБС-37. Калі слоўніковы састаў беларускай літаратурнай мовы да гэтага часу ўзбагачаўся ў асноўным за кошт унутраных рэзерваў, дык цяпер асноўнай крыніцай папаўнення лексічнага запasu сталі запазычанні з рускай мовы. Новых паланізмаў у РБС-37 адзінакі. Некалькі змяняецца сітуацыя ў РБС-53 і РБС-82, дзе ўжо адсутнічае цэлы шэраг русізмаў, якія прадстаўлены ў РБС-37, але ўсё ж колькасць запазычанняў з рускай застаецца вельмі вялікай.

Трэба сказаць таксама і пра месца неалагізмаў на розных этапах развіцця беларускай літаратурнай мовы. У слоўніках ГГ, БГ, НБ і, асабліва, Ласт. яны займаюць даволі значнае месца, таму што з'яўляюцца, на думку нармалізатараў, больш пажаданымі, чым запазычанні. А ўжо ў РБС-53, РБС-82 і, асабліва, РБС-37 іх месца значна больш сціплае, вялікай патрэбы ў іх складальнікі не адчуваюць, таму што, відаць, прасцей чэрпаць з «жыццядайнай» крыніцы суседняй рускай мовы.

Такім чынам, прынцыпы, пакладзеныя ў аснову фарміравання лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў першыя дзесяцігоддзі яе развіцця, амаль цалкам адпавядаюць Вукавым прынцыпам нармалізацыі лексікі сербскай мовы: гэта адсутнасць жорсткай нормы, узбагачэнне мовы у першую чаргу за кошт народнай лексікі і неалагізмаў. Беларускія нармалізатары, за выключэннем Ластоўскага, прытрымліваліся не такіх крайніх пурыстычных поглядаў, як Караджыч, і дапускалі пранікненне запозычанняў у беларускую мову (але гэта датычыцца толькі паланізмаў).

Адступленні ад прынцыпаў, пакладзеных у аснову фарміравання лексічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы, мы можам назіраць у РБС-37. Лексічная норма становіцца жорсткай, таму што ў якасці ўзору прымаецца руская літаратурная мова. Асноўнай крыніцай узбагачэння беларускага слоўніка ў гэты час з'яўляліся запозычэнні з рускай мовы. Неалагізмы і дыялектная беларуская лексіка прадстаўлены вельмі вузка, бо лічылася, што большасць з іх знаходзіцца па-за межамі лексічнай нормы. У некалькі больш мяккай форме праруская арыентацыя праяўляецца ў слоўніках РБС-53 і РБС-82, але ўсё ж менавіта яна застаецца дамінуючай.

Такім чынам, можна сказаць, што беларуская літаратурная мова ў галіне лексікі на пачатку свайго развіцця выяўляла тыпалагічнае падабенства да сербскай (сербхарвацкай) і адносілася па прынятай намі класіфікацыі да моў трэцяй групы (мовы, якія парвалі з папярэднімі традыцыямі і пачалі развівацца цалкам на народнай аснове). Але ў сярэдзіне 30-х гг. назіраецца адыход ад першапачатковых прынцыпаў і збліжэнне з мовамі першай групы (мовы царкоўнаславянскай традыцыі), а менавіта, з рускай.

¹ Трубецкой Н. С. // ВЯ. 1990. № 3. С. 199.

² Гл.: Цыхун Г. А. // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1988. № 2. С. 27.

³ Дмитриев П. А., Сафронов Г. И. Вук С. Караджич и его реформа сербохорватско/хорватосербского литературного языка. Л., 1984.

⁴ Некрашэвіч С. М. // Працы акадэмічнае канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Менск, 1927. С. 50.

⁵ Там жа. С. 53—54.

В. Л. ЛЕАНОВІЧ

ПРЭФІКСАЛЬНЫЯ ДЭРЫВАТЫ З *супер-*, *ультра-*, *экстра-* ЯК ЭЛЕМЕНТЫ ЛЕКСІЧНАЙ І СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЙ СІСТЭМ СУЧАСНАЙ РУСКАЙ МОВЫ

Вытворныя словы існуюць у мове як цэласныя абазначэнні якіх-небудзь з'яў, рэалій, маюць індывідуальныя лексічныя значэнні, якія матывуюцца дваяка: структурай саміх вытворных слоў і адпаведнымі ўтваральнымі (аднакарэннымі) словамі.

А. С. Кубракова зазначаную ўласцівасць — двойную рэферэнцыю сэнсавай структуры вытворных адзінак (рэферэнцыю да свету рэчаіснасці і рэферэнцыю да свету слоў) ¹ — лічыць галоўнай адметнай рысай, якая абумоўлівае магчымасць іх аналізу як элементаў лексічнай і словаўтваральнай моўных падсістэм і, у прыватнасці, дае магчымасць правядзення іх розных класіфікацый, у тым ліку семантычнай, стылістычнай, словаўтваральнай.

У межах названых падсістэм сучаснай рускай мовы знаходзяцца вытворныя (сінхронна матываваныя) словы ² з прэфіксамі *супер-*, *ультра-*, *экстра-* ³. Для лексем гэтага тыпу характэрны, з аднаго боку, пэўная семантычная (вынік сінаніміі іх значэнняў), стылістычная (сфера ўжывання — тэрміналогія, агульнанародная лексіка), словаўтваральная (аднатыпнасць пабудовы) агульнасць; з другога боку, пэўныя фармальныя, семантычныя і функцыянальныя адрозненні.

Лексемы з названымі прэпазітыўнымі марфемамі ўваходзяць у розныя класы слоў, якія вылучаюцца ў адпаведнасці з семантычнымі кампанентамі іх значэнняў: часціны мовы, лексіка-граматычныя разрады, лексіка-семантычныя групы. Дэрываты з элементамі *супер-*, *ультра-*,

экстра- маюць катэгарыяльна-граматычныя значэнні прадмета і прыметы.

Субстантывы з'яўляюцца агульнымі, адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі, канкрэтнымі і абстрактнымі. Яны абазначаюць прадмет як рэч (*супербудильник, экстра-карабин*⁴), асобу (*ультраконсерватор, супербогач*), механізм, тэхнічнае ўстройства, прыбор (*супертанк, ультрамикроскоп*), рэчыва і матэрыял (*ультраяд, суперцелент*), расліну і прадукт харчавання (*суперовоци*), жывёлу (*суперястреб, ультрамикроб*), геаграфічную прастору (*суперконтинент*), палітычную, ідэалагічную, эстэтычную плыні (*супермодернизм, ультранационализм*), уласцівасць (*суперактуальность*), працэс (*супербойня, экстраматч*) і г. д.

Прыметнікі з аналагічнымі прэпазітыўнымі кампанентамі з'яўляюцца якаснымі. Яны абазначаюць розныя ўласцівасці і якасці прадмета, якія непасрэдна ўспрымаюцца органамі пачуццяў, прасторавыя, часавыя, фізічныя — эмпірычныя прыметы, а таксама прыметы рацыянальныя, якія адлюстроўваюць рысы характару, разумовага складу чалавека, яго інтэлектуальных ўласцівасці, і аксіялагічныя, альбо нарматыўна-ацэначныя адзнакі (*ультратонкий, супердлинный, экстранеобходимый, суперлиберальный, ультрасекретный, экстрамодный* і г. д.).

Лексемы, якія аб'ядноўваюцца ў зазначаныя групы, уладаюць пэўнымі адценнямі значэнняў, што дазваляе праводзіць іх семантычную дыферэнцыяцыю, якая вызначаецца расчлянёнасцю сэнсавай структуры падобных вытворных адзінак як элементаў не толькі лексічнай, але і словаўтваральнай сістэм, расчлянёнасцю на фармантную і матывавальную часткі, характар значэнняў якіх абумоўлівае прыдатную словаўтваральную структуру дэрыватаў і сістэму словаўтваральных мадэляў.

Кожная часціна мовы мае сваю сістэму мадэляў, якія замацаваны за адпаведнымі моўнымі сферамі. Асаблівасць значэння дэрыватаў, пабудаваных па прэфіксальных мадэлях, вызначаецца ўзаемадзеяннем значэнняў элементаў *супер-*, *ультра-*, *экстра-* і значэнняў матывавальных слоў.

Марфемы *супер-*, *ультра-*, *экстра-* належаць да разраду градацыйных узмацняльных прыставак якасна-ацэначнага, якасна-колькаснага значэння. Іх агульнае значэнне інтэнсіўнасці, празмернасці абумоўлівае асаблівасць зместу ўласна прэфіксальных дэрыватаў і дае магчымасць правядзення іх семантычных класіфікацый у адпаведнасці са значэннем прэфікса.

Назоўнікі з *супер-* утвараюць наступныя семантычныя групы: асоба, якая займае больш высокае становішча па службе (*суперарбитр, суперинтендант*), асоба ці групы асоб, якія маюць якія-небудзь выдатныя якасці (*суперагент, супернарод*), асоба, якая характарызуецца крайнасцю ў поглядах (*суперпатриот*); прадмет вышэйшых якасных уласцівасцей (*суперяхта, суперкоhibaйн*), прадмет узмоцненага дзеяння (*супербомбардировщик*); прадмет, які перасягае яму падобныя па магутнасці (*суперракета, супертяжеловес*), працягласці (*супертоннель*), памерам (*суперлайнер*), папулярнасці (*супербестселлер*), колькасці кампанентаў (*супербаза, суперконцентрат*), хуткасці (*суперсинхротрон*), рэдкасці (*суперраритет*), важнасці (*суперпроблема, суперпрограмма*), успрымальнасці (*суперортикон*); прадмет, які перавышае якую-небудзь норму, велічыню (*суперблок, супергазопровод*); нешта як вышэйшая ступень праяўлення чаго-небудзь (*суперактуальность*); з'ява, якая характарызуецца празмернасцю (*супермодернизм*); прадмет, які размяшчаецца зверху над чым-небудзь (*суперобложка*); з'ява, якая мае другарадныя адзнакі (*суперинфекция*); прадмет, які мае звышмернае прызначэнне (*суперконтроль*).

Для пералічаных субстантываў можа быць выяўлена наступная семантыка-стылістычная залежнасць: словы са значэннем вышэйшай якасці ці ўзмоцненага дзеяння галоўным чынам выкарыстоўваюцца ў навуковым стылі; са значэннем перавагі, празмернасці, крайнасці — у газетна-публіцыстычным стылі. У мастацкім стылі прадстаўлены лексемы з тымі ж значэннямі, што і названыя раней, але тут яны маюць экспрэсіўна-ацэначную афарбоўку, функцыяніруюць як аказіяналізмы (*супербойня 'усеагульная вайна', супервредитель 'больш устойлівы шкоднік', суперкормушка 'уніфікаваная кармушка'* і г. д.).

Спалучэннем марфемы *супер-* з рознымі тыпамі матывавальных асноў, асабовымі імёнамі, неадушаўлёнымі імёнамі канкрэтнай і абстрактнай семантыкі, у тым ліку і адмоўнай (*супермодэрнізм* 'крайні мадэрнізм'), вызначаецца разнастайнасць семантычных груп з гэтым элементам, сфер іх ужывання, а таксама выгляд і напаўненне прэфіксальных словаўтваральных мадэляў: *супер* + назоўнік = назоўнік са значэннем «прадмет вышэйшай якасці ці ўзмоцненага дзеяння» (*суперкампбайн* 'камбайн з самымі высокімі тэхнічнымі якасцямі'), «прадмет, які мае ўласцівасці, што значна перавышаюць уласцівасці таго, хто (што) названы (-а) матывавальным словам» (*супертрэст* 'вельмі буйны трэст'), «нхста або нешта, якія характарызуюць празмернасцю, перавышаюць норму якой-небудзь велічыні, якасці» (*супернаптрыот* 'ідэялаг з крайне правымі поглядамі').

Для лексем з іншай узмацняльнай прыстаўкай *ультра-* характэрна свая сістэма прэфіксальных мадэляў, а іменна: *ультра-* + назоўнік = назоўнік са значэннем 'прадмет, які валодае ўласцівасцямі, што значна перавышаюць звычайныя ўласцівасці таго, што названа матывальным словам', і 'прадмет, які мае крайне малы памер'.

Пры іх функцыянаванні адбываецца ўзаемадзеянне марфемы *ультра-* з матывавальнымі словамі, адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі субстантывамі, назвамі асоб (*левак*, *сионист*), найменнямі грамадска-палітычных сістэм, эстэтычных кірункаў, звычайна з адмоўнай семантыкай (*націоналізм*, *індывідуалізм*), псіхічных уласцівасцей і станаў людзей (*чужство*), канкрэтных прадметаў (*фильм*), прыстасаванняў (*микроскоп*, *центрифуга*), мікраарганізмаў (*вирус*, *микроб*), рэчываў (*яд*) і г. д., гэта значыць з імёнамі са значэннямі, якія могуць ацэньвацца ў якасных ці колькасных адносінах.

Характар значэнняў матывавальных слоў і фармантаў абумоўлівае выкарыстанне дэрыватаў, пабудаваных з іх удзелам, з рознымі стылістычнымі мэтамі.

У тэрміналагічных сістэмах *ультра-* мае значэнне «які валодае незвычайнымі ўласцівасцямі». Прадмет, абазначаны субстантывам, мае ўласцівасці, якія перавышаюць звычайныя, нармальныя ўласцівасці (*ультраяд* 'вельмі моцны яд', *ультраструктура* 'самая дробная структура' і г. д.). *Ультра-* абазначае «крайні» у лексемах з грамадска-палітычнай сферы; тут словы з *ультра-* абазначаюць прыхільнікаў крайніх поглядаў, а таксама саму сістэму думак (*ультраконсерватор* 'чалавек з надзвычай кансерватыўнымі поглядамі', *ультраконсерватывізм* 'крайні кансерватызм'). Для падобных дэрыватаў характэрна эмацыянальна-экспрэсіўная функцыя, звязаная з наяўнасцю ў іх змесце негатыўнага адцення. Гэта акалічнасць дазваляе выкарыстоўваць прыстаўку *ультра-* у індывідуальна-аўтарскай словатворчасці, напрыклад *ультра-эгоцэнтрызм*.

Такім чынам, кожная галіна найменняў характарызуецца сваімі адценнямі значэнняў і аддае перавагу свайму набору элементаў, афіксаў і матывавальных слоў.

Словы з марфемай *экстра-* абазначаюць прадмет, які валодае самымі лепшымі ўласцівасцямі, найвышэйшага класа: *экстра-форма* 'самы лепшы фізічны стан спартсмена', *экстра-карабін* 'звышскарастрэльны карабін' і іншыя. Такія лексемы выкарыстоўваюцца галоўным чынам у газетна-публіцыстычным стылі. Іх словаўтваральная структура ўключае прэфікс *экстра-* і назоўнік з канкрэтнай (*карабін*) ці абстрактнай (*матч*, *форма*) семантыкай. Субстантывы ўтвараюцца па мадэлі *экстра-* + назоўнік = назоўнік са значэннем «прадмет, які валодае ўласцівасцямі, што значна перавышаюць звычайныя ўласцівасці таго, што названа матывавальным словам».

Значаньня прэфіксальных марфемы ўзаемадзейнічаюць, акрамя назоўнікаў, з прыметнікамі, указваючы ў іх на паўнату праяўлення прыметы, яе ўзмацненне. Такое значэнне ў паасобных групах лексем відазмяняецца, набывае розныя адценні, забяспечваючы своеасаблівасць іх зместу. Прыметнікі абазначаюць прымету, якая праяўляецца ў высокай (*суперинтенсивный* 'вельмі інтэнсіўны', *ультраконсервативный* 'вельмі кансерватыўны', *экстремодный* 'вельмі модны'), вышэйшай (*супермодный* 'самы сучасны', *ультратонкий* 'самы тонкі', *экстраорди-*

нарный 'надзвычайны'), празмернай ступені, якая перавышае ўсякую меру (*суперсложный* 'надзвычай складаны', *ультракороткий* 'крайне кароткі', *экстраеобходимый* 'занадта неабходны'), і ўтвараюцца па мадэлі прэфікс (*супер-*, *ультра-*, *экстра-*) + прыметнік = прыметнік са значэннем высокай, вышэйшай ці празмернай ступені праяўлення прыметы. Такія прыметнікі маюць агульнае значэнне інтэнсіўнасці і функцыянуюць галоўным чынам у літаратурна-кніжных стылях. Пры ўтварэнні пералічаных назоўнікаў і прыметнікаў рэалізуецца градацыйнае мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне як вынік прэфіксальнай канкрэтызацыі прадметных значэнняў і значэнняў прыметы матывавальных слоў.

Субстантывы і ад'ектывы з *супер-*, *ультра-*, *экстра-* у сваёй большасці адназначны, што абумоўлена запазычаным характарам фармантаў, значнай часткай матывавальных слоў, недастатковай ступенню іх засвоенасці, уплывам тэрміналогіі на форму і змест навуковых адзінак, за кошт якіх папаўняецца агульнанародная мова.

Паміж такімі вытворнымі і іх утваральнымі словамі ўстанаўліваюцца семантычныя адносіны двух тыпаў: 1) прэфікс відазмяняе значэнне беспрыставачнага матывавальнага слова (*супербестселлер* 'модная кніга, выдадзеная вельмі вялікім тыражом' ад *бестселлер* 'ходкая кніга, выдадзеная вялікім тыражом', *ультрамоdernый* 'самы сучасны' ад *модernый* 'сучасны'); 2) прэфікс удакладняе адно са значэнняў полісемічнага матывавальнага слова, звужае яго семантычны аб'ём (*суперострый* 'крайне напружаны, крытычны' ад *острый* у значэнні 'напружаны, крытычны', *экстра-карабин* 'звышскарастрэльны карабін' ад *карабин* у значэнні 'аўтаматычная вінтоўка'), гэта значыць, прэфікс відазмяняе значэнне мана- альбо полісемічнага матывавальнага слова.

Такім чынам, лексемы з *супер-*, *ультра-*, *экстра-* прадстаўляюць розныя тыпы найменняў, арганізуюцца ў семантычныя групы на падставе агульнасці, блізкасці іх значэнняў. Дэрываты ўтвараюцца па прэфіксальным мадэлям, характар значэнняў якіх і іх функцыянаванне ў пэўных стылістычных сферах вызначаюцца структура-семантычнай выбіральнасцю фарманта-прэфікса, яго ўзаемадзеяннем з адпаведнымі лексіка-граматычнымі і лексіка-семантычнымі класамі слоў, якое параджае своеасаблівае значэнняў вытворных і іх семантычнае і функцыянальнае размежаванне.

¹ Гл.: К у б р я к о в а Е. С. // Аспекты семантических исследований. М., 1980. С. 90.

² Прааналізавана 252 лексемы, зафіксаваныя ў розных лексіка-графічных крыніцах.

³ Намі аналізуюцца толькі ўласна прэфіксальныя вытворныя, словаўтваральная структура якіх не дапускае розначтанняў.

⁴ У артыкуле захоўваецца арфаграфія слоў, якія аналізуюцца, у тым выглядзе, як яна прынята ў крыніцах іх фіксацыі.

Т. П. БУГАЙ

СПАЛУЧАЛЬНАСЦЬ УЛАСНЫХ ІМЁНАЎ З ДЗЕЯСЛОВАМІ Ў МАСТАЦКІХ ТВОРАХ

(на матэрыяле рамана Ф. М. Дастасёўскага «Браты Карамазавы»)

Уласныя імёны ў мастацкіх творах адносяцца да ключавых слоў, таму вывучэнне іх спалучальнасці з дзеясловамі, або лексемамі, што абазначаюць розныя дзеянні тых ці іншых персанажаў — носьбітаў уласных імёнаў, уяўляе сабой не толькі лінгвістычны інтарэс, але і мае адмысловае значэнне для характарыстыкі гэтых персанажаў. Уласным імёнам прыдатна ў адрозненні ад іншых слоў своеасаблівая індывідуальная семантыка, даследаваць якую неабходна як з улікам пазамоўных, так і ўнутраных фактараў¹. Дадзеная акалічнасць шырока выкарыстоўваецца даследчыкамі тых антрапонімаў, якія ўжываюцца ў мастацкіх творах². Але ж падыход да апісання значэнняў уласных імёнаў з пункту гледжання іх сінтаксічнай і лексічнай спалучальнасці яшчэ не атрымаў належнага распаўсюджвання сярод спецыялістаў, хаця ён і мае свае перавагі, перш-наперш дзякуючы надзейнаму моцнаму падмурку і непасрэднай сувязі з семантычнымі асаблівасцямі імёнаў. Канструкцыя

граматичнай сувязі слоў, што падлягае даследаванню ў нашай працы, «імя + дзеяслоў» (тыпу *Іван сказаў, Дзмітрый волнуецца, Алеша подумал* і т. п.) адзначаецца сінтаксічнай самастойнасцю імені і дзеяслова. Апошнія на грунце прэдыкатыўнай сувязі ўтвараюць не звычайнае словазлучэнне, а ўваходзяць у клас простых сказаў, а паміж гэтымі словамі, якія займаюць пазіцыі дзейніка і выказніка, «узнікаюць звернутыя ў план цяперашняга часу адносіны прыметы і яе носбіта»³. Гэта значыць, што ў прэдыкатыўнай канструкцыі дзеяслоў з'яўляецца абазначэннем прыметы, а імя — абазначэннем носбіта гэтай прыметы.

Як вядома, змест любога прадмета, у тым ліку і моўнага, у прыватнасці імені, найбольш адэкватна характарызуецца і апісваецца менавіта праз яго прыметы, якія ў нашым выпадку прадстаўлены ў мастацкім творы шматлікімі дзеясловамі, што спалучаюцца з уласнымі імёнамі. Аднак вывучаць спалучальнасць імёнаў з усімі асобнымі дзеясловамі не ўяўляецца рацыянальнай ды і магчымай справай з-за вялікай колькасці і разнастайнасці апошніх, таму мэтазгодна разглядаць дзеясловы ў межах акрэсленых лексіка-семантычных груп, праз якія праяўляюцца ўжо не канкрэтныя прыметы, а абагульненыя семантычныя якасці тых імёнаў, што спалучаюцца з гэтымі лексіка-семантычнымі групамі дзеясловаў. Праўда, пры такім падыходзе кожнае канкрэтнае імя, што сустракаецца ў тэксце, будзе адрознівацца ад іншага імені не наяўнасцю/адсутнасцю пэўнай прыметы, як гэта назіраецца пры кампанентным аналізе звычайных слоў (бо прыметы, што выражаюцца цэлымі класамі дзеясловаў, напрыклад, дзеясловамі руху, пачуццяў, мыслення і г. д., уласцівыя значэнню кожнага ўласнага імені: носбіты імені — персанажы твораў абавязкова рухаюцца, адчуваюць, разважаюць і г. д.). Розныя імёны будуць розніцца між сабой толькі ступенню, або мерай інтэнсіўнасці праяўлення кожнай такой абагульненай семантычнай якасці. На канкрэтным эмпірычным матэрыяле гэтая інтэнсіўнасць звычайна вымяраецца праз частату ўжывання тых слоў, што выражаюць адпаведную семантычную якасць. Чым часцей ужываюцца ў канкрэтным тэксце, напрыклад, дзеясловы пачуццяў у спалучэнні з пэўным уласным імёнам, тым інтэнсіўней праяўляецца ў апошняга семантычная асаблівасць, выражаная дадзенымі дзеясловамі, у параўнанні з іншым імёнам, якое радзей спалучаецца з памянёнымі словамі.

Для таго, каб выявіць адметныя тэндэнцыі ў спалучальнасці ўласных імёнаў і дзеясловаў, з рамана Ф. М. Дастаеўскага «Браты Карамазовы» спосабам суцэльнай выбаркі выпісаны ўсе, без выключэння, дзеясловы, што сустрэліся ў згаданай сінтаксічнай канструкцыі з імёнамі *Дзмітрый* (5552), *Аляксей* (3484), *Іван* (2574), *Фёдар Паўлавіч* (1343), *Смердзякоў* (1232) — у дужках пазначана абсалютная колькасць ужыванняў дзеясловаў з кожным імёнам. Усяго ў творы зафіксавана 14185 пазіцый для слоў дадзенай часціны мовы.

Размеркаванне дзеясловаў па лексіка-семантычных групамі мае ўжо сваю лінгвістычную традыцыю, у рэчышчы якой словы гэтай часціны мовы аб'ядноўваюцца ў розныя тэматычныя групы як на грунце ўнутрымоўных крытэрыяў⁴, так і на ўліку пазамоўных і лінгвістычных фактараў⁵. У выніку карпатлівых даследаванняў па семантычнай класіфікацыі дзеясловаў выдадзены спецыяльныя даведнік⁶. На аснове назапашанага вопыту і з арыентацыяй на сабраны канкрэтны матэрыял апошні раскласіфікаваны па 10 семантычных групамі, кожная з якіх уключае дакладную колькасць дзеяслоўных ужыванняў, што спалучаюцца з пералічанымі імёнамі:

1) дзеясловы пачуццяў (2793) — абазначаюць розны эмацыянальны стан персанажаў і яго знешняе праяўленне (*любіць, ненавідць, пра-вілься, волнуецца* і да т. п.);

2) дзеясловы маўлення (2259) — рэалізуюць розныя спосабы выказвання думак і пачуццяў (*сказаць, гаворыць, адвечать* і да т. п.);

3) дзеясловы руху (1848) — перадаюць усе віды перамяшчэння ў прастору (*ідць, ехаць, бежаць, лчацься* і да т. п.);

4) дзеясловы мыслення (1638) — выражаюць інтэлектуальныя, разумовыя працэсы адпаведных персанажаў (*знаць, думаць, рассуж-даць, рашаць* і да т. п.);

5) дзеясловы змены стану (1544) — характарызуюць дзеянні, што

перадаюць розныя відазмяненні, якія робяць героі (*бросить, открыть, лечь, сесть* і да т. п.);

6) дзеясловы кантактавання (1164) — выражаюць працэсы, дзеянні, у выніку якіх адбываецца дотык, пэўнае аб'яднанне герояў, рэчаў (*тронуть, обняться, встретить, коснуться* і да т. п.);

7) дзеясловы біялагічнага ўспрымання (1152) — перадаюць фізіялагічны стан, сенсорныя дзеянні персанажаў (*увидеть, дышать, услышать, нюхать* і да т. п.);

8) дзеясловы існавання (941) — абазначаюць стан, у якім знаходзіцца персанаж твора (*жить, быть, ждать, существовать* і да т. п.);

9) дзеясловы разбурэння (565) — абазначаюць дзеянні, якія скіраваны на знішчэнне чаго-небудзь, каго-небудзь (*убить, разорвать, разбить, уничтожить* і да т. п.);

10) дзеясловы стварэння (281) — перадаюць дзеянні, якія маюць на мэце пэўны вынік (*сделать, написать, сварить, приготовить* і да т. п.).

У сусветным літаратуразнаўстве аксіяматычным з'яўляецца сцвярджэнне, што Ф. М. Дастаеўскі — вялікі пісьменнік-псіхолаг, для якога ў мастацкіх творах на першым плане стаіць задача выкрыць унутраны стан героя, агаліць дыялектыку яго думак і пачуццяў, паказаць іх супярэчнасць і амбівалентнасць. На прадстаўленым моўным матэрыяле такая ацэнка пісьменніка падмацоўваецца тым, што на тры групы дзеясловаў (дзеясловы пачуццяў, мыслення і маўлення), якія найбольш адэкватна характарызуюць псіхічныя (інтэлектуальныя і эмацыянальныя) дзеянні галоўных герояў, прыпадае амаль палова ўсіх ужыванняў дзеясловаў у спалучэнні з імёнамі гэтых герояў. Варта зазначыць таксама, што найбольш частотнымі сярод вылучаных тэматычных груп з'яўляюцца дзеясловы пачуццяў, якія ўключаюць у свой склад каля 20 % усіх зафіксаваных намі словаўжыванняў дадзенай часціны мовы.

Дзеясловы пачуццяў стаяць, дарэчы, на першым месцы ў спалучэнні з усімі ўласнымі імёнамі рамана, апроч Смердзякова, які аказаўся найбольш «гаваркім» сярод зазначаных персанажаў, бо самымі частотнымі прэдыкатыўнымі сувязямі з яго імем сталіся дзеясловы маўлення, а дзеясловы пачуццяў — на другім месцы.

Такім чынам, свет пачуццяў, як галоўная рыса асноўных персанажаў твора Ф. М. Дастаеўскага «Браты Карамазавы», адлюстраваны ў найбольш інтэнсіўным выкарыстоўванні пісьменнікам і адпаведных дзеясловаў, што выражаюць гэтыя пачуцці.

Як сведчаць, бадай, самыя грунтоўныя даследчыкі творчасці Ф. М. Дастаеўскага, для галоўных герояў яго твораў найперш «трэба думку вырашыць і ў гэтым вырашэнні думкі (ідэі) усё іх сапраўднае жыццё і асабістая незавяршанасць». Прычым «чалавечая думка робіцца сапраўднай думкай, г. зн. ідэяй, толькі пры ўмовах жывога кантакту з чужой думкай, увасобленай у чужым голасе, або ў чужой свядомасці, выражанай словамі»⁷.

Працэсы інтэлектуальнай дзейнасці герояў рамана і моўнае выражэнне гэтай дзейнасці, натуральна, рэалізуюцца дзеясловамі двух суадносных з ёй тэматычных груп, пра якія ўжо згадвалася намі, — дзеясловы мыслення і маўлення. У суме гэтыя дзве групы ўключаюць у свой склад 3897 ужыванняў дзеясловаў, што складае абсалютную большасць для кожнага ўласнага імені, якое спалучаецца з імi.

Самыя частотныя ўжыванні дадзеных груп слоў аказаліся ў спалучэнні з імем *Аляксей* (кожны трэці дзеяслоў), што нейкім чынам абумоўлена асаблівасцямі характару носьбіта гэтага імені — самага «бесцялеснага» і духоўнага з усіх персанажаў рамана. Найменшая ж колькасць зазначаных слоў, як і можна было прадказаць, мяркуючы па характару і дзеяннях героя, сустрэлася ў спалучэнні з імем *Фёдар Паўлавіч* — амаль у паўтара разы менш, чым з імем *Аляксей*. Фёдар Паўлавіч, бацька сямейства Карамазавых, з'яўляецца самай разбэшчанай і малаінтэлектуальнай асобай.

Амаль супадаюць па колькасці спалучэнняў з дзеясловамі маўлення-ча-мысліцельнай дзейнасці імёны *Іван* і *Смердзякоў* (прыблізна па 30 словаўжыванняў), што цяжка прызнаць выпадковасцю, бо іх носьбіты аб'ядноўваюцца духоўным сваяцтвам: Смердзякоў у гэтым плане служыць своеасаблівым водгуллем Івана.

Імя *Дзмітрый* знаходзіцца па спалучальнасці з дадзенымі дзеясловамі побач з імем свайго бацькі. Даволі відавочную карэляцыю паміж тымі сэнсавымі ўласцівасцямі імёнаў, якія адлюстроўваюць галоўныя рысы характару сваіх носьбітаў, і частатой ужывальнасці суадносных з гэтымі ўласцівасцямі дзеясловаў можна вытлумачыць тым, што для мастацкага твора аптымальным сродкам выражэння служаць моўныя формы, хаця зразумела, далёка не ўсе майстэрства пісьменніка зводзіцца да выбару гэтых форм і частаты іх ужывання.

Тым не менш адзначым яшчэ некаторыя ўласцівасці ўласных імёнаў, што выражаюцца праз вылучаныя намі лексіка-семантычныя групы дзеясловаў. Справа ў тым, што псіхалагізм Ф. М. Дастаеўскага не падлягае аспрэчванню і наўрад ці можна было чакаць іншага размеркавання ў яго творы найбольш частотных дзеяслоўных сродкаў, якія выражаюць унутраны стан і інтэлектуальна-эмацыянальныя дзеянні герояў. Хутчэй знешняй уласцівасцю персанажаў рамана з'яўляюцца іх розныя перамяшчэнні, што выражаюцца дзеясловамі руху. М. Бахцін падкрэслівае, што для твораў Ф. М. Дастаеўскага характэрна «катастрафічная хуткасць дзеяння», «віхравы рух», «дынаміка»¹. Гэтая асаблівасць, безумоўна, павінна праяўляцца і ў адпаведных дзеяннях і рухах герояў. Дзеясловы руху па абсалютнай колькасці ўжыванняў займаюць у спалучэнні з асноўнымі ўласнымі імёнамі рамана трывалае трэцяе месца — 1848 дзеясловаўжыванняў, а разам з блізкімі ім па значэнню дзеясловамі змены стану — 3392 ужыванні, што складае амаль 24 % усіх дзеясловаў. Як і мелася чакаць, самым «рухомым» стаўся *Дзмітрый* — на групы дзеясловаў у спалучэнні з дадзеным імем прыпадае звыш 25 % усіх дзеясловаўжыванняў.

Найменшая колькасць дзеясловаў руху сустракаецца ў спалучэнні з імем *Фёдар Паўлавіч*, найбольш састарэлым персанажам твора (каля 9 % усіх словаўжыванняў). Аднак дзеясловы змены стану, насуперак чаканню, з'яўляюцца самымі частымі для дадзенага імені (14 %) і займаюць у агульнай колькасці ўсіх спалучэнняў з ім другое месца пасля дзеясловаў пачуццяў. Адносна малачастотныя словы такіх лексіка-семантычных груп, як дзеясловы стану, стварэння і разбурэння знаходзяцца ў спалучэнні з усімі імёнамі на апошніх пазіцыях.

Самыя істотныя ваганні ў спалучэнні асобных уласных імёнаў з дзеяслоўнымі групамі тычацца абазначэнняў мысліцельнай дзейнасці (у *Аляксея* словы гэтай тэмы знаходзяцца на другім месцы, а ў *Фёдара Паўлавіча* на восьмым, г. зн. розніца ў шэсць пазіцый) і дзеясловаў кантактавання (у *Фёдара Паўлавіча* яны па частаце ўжывання займаюць чацвёртае месца, а ў *Смердзякова* — дзевятае, г. зн. розніца ў пяць пазіцый), што таксама падлягае вытлумачэнню праз уласцівыя носьбітам гэтых імёнаў адпаведныя якасці і рысы.

Наша спроба выявіць пэўны змест уласных імёнаў шляхам вывучэння іх спалучальнасці з дзеясловамі мае свае загань: па-першае, індывідуальная семантыка імені не вычэрпваецца толькі тымі прыметамі, што праяўляюцца праз адпаведныя дзеясловы — яна рэалізуецца таксама і словамі астатніх часцін мовы, кантэкстам, прэсупазіцыяй і іншымі мастацкімі сродкамі; па-другое, найбольш частотнае ўжыванне дзеясловаў пачуццяў, руху і маўленча-мысліцельнай дзейнасці прыдатна хутчэй за ўсё не толькі ўласным імёнам рамана Ф. М. Дастаеўскага «Браты Карамазавы», але і ўвогуле ўласным імёнам іншых твораў мастацкай літаратуры, бо якасці, што раскрываюцца праз згаданыя лексіка-семантычныя групы дзеясловаў, найбольш яскрава характарызуюць любога чалавека, персанажа мастацкага твора. Але ў любым выпадку засведчаны і разгледжаны намі моўны матэрыял размяркоўваецца нераўнамерна, у спалучэнні з уласнымі імёнамі асобаў, а ў залежнасці ад іх семантычных асаблівасцей, што можа служыць пэўнай эмпірычнай дапамогай для якаснай інтэрпрэтацыі адпаведных характарыстык персанажаў мастацкіх твораў.

¹ Гл.: С у п е р а н с к а я А. В. Общая теория имени собственного. М., 1973. С. 324.

² Гл.: Н и к о н о в В. А. Имя и общество. М., 1974. С. 234.

³ Русская грамматика. М., 1980. Т. 2. С. 14.

- ⁴ Гл.: Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967; Сильницкий Г. Г. // Проблемы структурной лингвистики. М., 1973.
⁵ Гл.: Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М., 1981.
⁶ Гл.: Лексико-семантические группы русских глаголов: Словарь-справочник. Свердловск, 1986.
⁷ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979. С. 99—100.
⁸ Там же. С. 34.

СОНЯ ХАЙЛЬ (Германия)

ТЫПАЛАГІЧНЫЯ НАЗІРАННІ НАД УЖЫВАННЕМ ФОРМ ЛІКУ НАЗОЎНІКАЎ У РУСКАЙ, БЕЛАРУСКАЙ І НЯМЕЦКАЙ МОВАХ

Як вядома, у флектыўных мовах назоўнікі абавязкова валодаюць спецыфічнымі формамі ліку, праз якія, у першую чаргу, актуалізуецца квантытатыўнасць дэнатата. Таксама вядома, што абсалютызацыя адносін формы і значэння (як, напрыклад, адзіночны лік адпавядае адзінкавасці прадмета, множны лік адпавядае множнасці прадметаў) не дапушчальная, таму што пазамоўная рэчаіснасць часам адлюстроўваецца ў мове па-іншаму, чым ва ўспрыманні. Побач з першасным значэннем праз формы адзіночнага і множнага ліку можна выразіць і іншыя квантытатыўныя (колькасныя) адносіны. Параўн. тыпізаванае значэнне ў сказах: *Воўк* (Sg.) — *драпежнік*, *Мусульмане* (Pl.) — *не ўжываюць свініну*, ці размоўнае ўжыванне формы множнага ліку ў наступнай індывідуалізацыі: *У нас госці: прыехала дачка*.

Гэтыя прыклады, аднак, абмежаваныя канкрэтнымі (неадцягненымі) назоўнікамі з поўнай парадыгмай форм ліку. Нельга прымяніць гэты колькасна арыентаваны падыход да *Singularia i Pluralia tantum*, якія не валодаюць фармальным выражэннем ліку.

Пры навучанні немцаў рускай і беларускай мовам, як паказвае практыка, спецыфічныя цяжкасці ўзнікаюць у разуменні і перакладзе менавіта назоўнікаў з дэфектнай (няпоўнай) лікавай парадыгмай.

Для вызначэння катэгорыі ліку розных назоўнікаў усіх трох моў мы ўжываем семантычны інварыянт (крытэрыі) — «расчлянёнасць» (*Gegliedertheit*). З дапамогай гэтага крытэрыя можна даваць інфармацыю аб тым, адчуваецца дэнатат у дадзенай мове як нешта складанае, расчлянёнае на некалькі элементаў/членаў ці як цэласнасць/цэльнасць, магчымы расчлянёны характар якой не прымаецца пад увагу.

З гэтага вынікае: форма множнага ліку, якая выражае семантычны крытэрыі расчлянёнасці з дапамогай фармальных сродкаў, з'яўляецца маркіраваным членам апазіцыі; форма адзіночнага ліку перадае дэнатат/прадмет як нерасчлянёны ці як нейтральны адносна крытэрыя расчлянёнасці.

У беларускай, рускай і нямецкай мовах назіраецца шмат адпаведнасцей ва ўжыванні назоўнікаў з няпоўнай парадыгмай ліку. Крытэрыі расчлянёнасці можна вызначыць у трох мовах на прыкладах *Pluralia tantum*:

канкрэтных назоўнікаў: рус. *часы*, бел. *жорны*, ням. *die Hosen*;
 абстрактных назоўнікаў: рус. *роды*, бел. *хованкі*, ням. *die Ferien*;
 зборных назоўнікаў: рус. *родители*, бел. *карункі*, ням. *die Geschwister*;
 рэчывых назоўнікаў: рус. *духи*, бел. *крупы*, ням. *die Graupen*;
 уласных імёнаў у множным ліку: рус. *Балканы*, бел. *Асіповічы*, ням. *die Alpen*.

Разам з тым шэраг назоўнікаў *Singularia tantum* у гэтых мовах могуць ужывацца ў множным ліку, што звязана з нюансаваннем/змяненнем значэння і праяўленнем крытэрыя расчлянёнасці, калі:

абстрактныя назоўнікі канкрэтызуюцца: рус. *глупости*, бел. *радасці*, ням. *die Aufmerk*;

рэчывыя назоўнікі індывідуалізуюцца: рус. *стекла*, бел. *паперы*, ням. *die Hölzer*;

ці набываюць адценне інтэнсіўнасці: рус. *дожди*, бел. *снягі*, ням. *die Winde*;

уласныя імёны ў множным ліку набіраюць зборнае значэнне: рус. *Ивановы*, бел. *Карповічы*, ням. *Müllers*;

рэчыўныя назоўнікі індывідуалізуюцца: рус. *вина*, бел. *солі*, ням. *die Töne*;

унікальныя назоўнікі набываюць адценне падобнасці: рус. *луны*, бел. *сонцы*, ням. *die Erden*.

Крытэрыі расчлянёнасці 1) не перадаецца/выражаецца ва ўсіх формах адзіночнага ліку абстрактных, зборных, рэчыўных, уласных і унікальных імёнах, 2) можа быць выражаны толькі формамі множнага ліку ва ўсіх трох мовах.

Такім чынам, можна канстатаваць агульную тыпалагічную адпаведнасць ва ўжыванні і выражэнні марфалагічнай катэгорыі ліку ў рускай, беларускай і нямецкай мовах. Аднак у гэтых мовах наазіраюцца і пэўныя разыходжанні, якія адлюстроўваюць характэрныя рысы той ці іншай мовы і фармальна не перадаюцца ў другой мове ці маюць зусім іншую адпаведнасць.

Так, напрыклад, для беларускай мовы характэрна рэгулярнае ўжыванне аднакаранёвых зборных назоўнікаў з суфіксам *-j-* нароўні з формамі адзіночнага і множнага ліку як дадатковымі сродкамі выражэння. Параўн.: *брус* — *брусы* — *бруссе*, *колас* — *каласы* — *калоссе*, *корань* — *карані* — *карэнне*, *галіна* — *галіны* — *галлэ*, *камень* — *камяні* — *каменне*, *волас* — *валасы* — *валоссе*.

У сучаснай рускай літаратурнай мове адпаведных суфіксальных утварэнняў амаль няма, калі не ўлічваць устарэлыя і часткова дыялектныя формы, як, напрыклад, *кореньс*, *каменьс*. У некаторых выпадках можна адзначыць і ў рускай мове форму адзіночнага ліку ў значэнні зборнасці. Параўн.: *Волос* на нем был *черный*, *густой*; *Дорога* была *вымощена камнем*; *Подушка* была *набита пером*.

У нямецкай мове можна адзначыць абмежаваную колькасць утварэнняў са зборным значэннем — з прэфіксам *Ge-*, параўн.: *das Gebälk* (*der Balken* — *die Balken*), *das Gezweig* (*der Zweig* — *die Zweige*), *das Gefieder* (*die Feder* — *dit Federn*).

У параўнанні з беларускімі мадэлямі ў нямецкай мове гэтыя зборныя назоўнікі не заўсёды ўтвараюцца ад аднаго і таго ж караня, параўн. *das Gebiss* (*der Zahn* — *die Zähne*).

Адсюль пераклад беларускіх зборных назоўнікаў, якія маюць толькі форму адзіночнага ліку і тым самым адлюстроўваюць крытэрыі нерасчлянёнасці, прадстаўляе для немцаў некаторую складанасць. У такім разе пры адсутнасці зборнага слова ўжываецца форма множнага ліку.

Складана таксама перадаць беларускія назоўнікі з суфіксам *-in* (*-ын*) *-а*, параўн. *гасціна* (зборнае да слова «госць»), *сябрына* (зборнае да слова *сябар*).

У нямецкім і рускім перакладзе мы ўжываем некангруентныя элементы, таму што ў дадзеных мовах адсутнічае спецыяльнае выражэнне. Дывергентнасць форм ліку паказвае аб ўспрыманні дэнатата ў нямецкай і рускай мовах як расчлянёнага, а ў беларускай мове як нерасчлянёнага.

Адрозненні і адпаведнасці ва ўжыванні форм ліку ў рускай, беларускай і нямецкай мовах назіраюцца таксама пры абазначэнні, напрыклад, сельскагаспадарчых культур. Так, для абазначэння ліставых і палявых культур ва ўсіх трох мовах ужываецца *Singularia tantum* са зборным значэннем, параўн. ням. *der Roggen*, *der Tabak*, *der Klee*, рус. *рожь*, *табак*, *клевер*, бел. *жыта*, *тытунь*, *канюшына*. Выключэннем з'яўляецца толькі беларускае слова *каноплі* — *Pluralia tantum*, у параўнанні з рускім *конопля* і нямецкім *der Hanf* — *Singularia tantum*.

Пры абазначэнні ягад у рускай мове дамінуе, як вядома, успрыняцце дэнатата як нерасчлянёнай сукупнасці, што патрабуе абавязковага ўжывання форм адзіночнага ліку (*Singularia tantum*) зборнага назоўніка. Аднак у нямецкай і беларускай мовах гэта зусім не так. Тут абазначэнні ягад адносна форм ліку з'яўляюцца кангруентнымі, таму што для абазначэння адзінкавага аб'екта ўжываецца і ў нямецкай, і ў беларускай мовах форма адзіночнага ліку, а для абазначэння расчлянёнай сукупнасці, інакш кажучы, некалькіх аб'ектаў — форма множнага ліку. Выключэннем з'яўляецца толькі беларускае слова *агрэст*, якое ўяўляе сабой *Singularia tantum*. Параўн. ням. *die Johannisbeere* — *die Johannisbeeren*/*die Moosbeere* — *die Moosbeeren*, бел. *парэчка* — *парэчкі/журавіна* — *журавіны*; рус. *смородина*, *клюква* (зборнае).

З другога боку, назвы караняплодаў адносна выражэння крытэрыя нерасчлянёнасці адпавядаюць у рускай і беларускай мовах, таму што яны ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку, у той час калі ў нямецкай мове адрозніваюцца адзін «прадстаўнік» караняплода і некалькі «прадстаўнікоў» (аб'ектаў). Параўн.: рус. *морковь, картофель, лук*; бел. *морква, бульба, цыбуля*, нем. *die Möhre — die Möhren, die Kartoffel — die Kartoffeln, die Zwiebel — die Zwiebeln*.

Спецыфічнае адлюстраванне дэнататаў як расчлянёных, так і нерасчлянёных аб'ектаў, рэчываў, станаў і г. д. назіраецца таксама ў рознай аднесенасці некаторых назоўнікаў да *Singularia tantum* ці да *Pluralia tantum*. Параўн.: бел. *чарніла*, ням. *die Tinte* (Sg. t.), рус. *чернила* (Pl. t.); рус. *конопля*, ням. *der Hanf* (Sg. t.), бел. *каноплі* (Pl. t.), рус. *крупа* (Sg. t.), бел. *крупы*, ням. *die Graupen* (Pl. t.), рус. *требуха* (Sg. t.), бел. *трыбухі*, ням. *die Eingeweide* (Pl. t.); бел. *карункі* (Pl. t.), рус. *кружево, кружева*, ням. *die Spitze, die Spitzen*; рус. *похороны* (Pl. t.), бел. *пахаванне, пахаванні*, ням. *die Beerdigung, die Beerdigungen*; бел. *могілкі* (Pl. t.), рус. *кладбище, кладбища*, ням. *der Friedhof, die Friedhöfe*.

Пры навучанні беларускай мове тых немцаў, якія ўжо ведаюць рускую мову, важна звярнуць увагу на тое, што ў беларускай мове для выражэння парнасці прадметаў больш тыповым з'яўляецца ўжыванне множнага ліку пры адпаведных формах адзіночнага і множнага ліку ў рускай і нямецкай мовах. Параўн.: рус. *грудь — груди*, бел. *грудзі*, ням. *die Brust — die Brüste*; рус. *губа — губы*, бел. *вусны*, ням. *die Lippe — die Lippen*; рус. *дверь — двери*, бел. *дзверы*, ням. *die Tür — die Türen*; рус. *калитка — калитки*, бел. *весніцы*, ням. *das Gartentor — die Gartentore*.

Неабходна таксама ўлічваць, што ў беларускай мове абстрактныя назоўнікі для абазначэння стану, працэсаў і іншых дзеянняў значна часцей, чым у рускай мове, маюць толькі форму множнага ліку. У той жа час у такіх выпадках у рускай і нямецкай мовах ужываюцца назоўнікі ў форме адзіночнага ліку. Параўн. рус. *введение*, ням. *die Einleitung*, бел. *уводзіны; соотношение*, *das Verhältnis*, *суадносіны; поведение*, *das Verhalten* *наводзіны; пение*, *der Gesang, спевы; знание*, *das Wissen, веды*.

Гэтыя прыклады сведчаць аб розным моўным адлюстраванні расчлянёнасці ў беларускай і нерасчлянёнасці ў рускай і нямецкай мовах. Параўнальны аналіз ужывання форм ліку ў рускай, беларускай і нямецкай мовах паказвае:

1. Для выражэння квантатывных (колькасных) адносін з дапамогай словаўтваральных сродкаў існуюць некаторыя паралелі паміж беларускай і нямецкай мовамі, якія ў рускай мове адсутнічаюць (напрыклад, утварэнне аднакаранёвых зборных назоўнікаў, якія перадаюць нерасчлянёнасць дэнатата).

2. Кангруэнтнымі адносна ўжывання ў адзіночным і множным ліку з'яўляюцца назвы ягад у нямецкай і беларускай мовах, у той час як у рускай мове ўжываюцца толькі назоўнікі ў адзіночным ліку са значэннем зборнасці, што падкрэслівае нерасчлянёнасць адлюстравання. Для абазначэння адзінкавых аб'ектаў утвараюцца так званыя сінгультывы з дапамогай суфікса *-in(к)а* (малінка).

3. Супастаўляльны аналіз паказвае, што беларуская мова захавала шэраг старажытных форм, якія выступаюць як *Pluralia tantum* парнага тыпу *дзверы* ці зборныя назоўнікі з суфіксам *-in-а, -j-е* (*сябрына, карэнне*).

А. А. КОЖЫНАВА

ДА ПЫТАННЯ ПРА АПАЗІЦЫЮ «ПІСЬМОВЫ — ВУСНЫ» ВА ЁСХОДНЕСЛАВЯНСКАЙ ДУХОЎНАЙ КУЛЬТУРЫ

Існуе тэорыя, паводле якой змяненню культурнай парадыгмы ад старажытнагрэчаскай праз эліністычную да ранневізантыйскай садзейнічалі адносіны да слова. Культура антычнасці абаніралася на вуснае (вымаўленае ці прапетае) слова. Як гаворыць адзін з прыхільнікаў гэтай тэорыі С. С. Аверынцаў, у першых радках «Іліяды» і «Адысеі» стаяць

дзеясловы *апявай і скажы*¹. Запісваць жа словы песні лічылася ганебным і рабскім.

Ранневізантыйская культура, наадварот, адзначана трапяткою пашанаю да Слова-Логаса, асабліва да слова пісьмовага. Лічыцца, што ў гэтым сказаўся ўплыў Блізкага Усходу — Егіпта, Вавілона, Старажытнай Іудзеі. У гэтым лёгка пераканацца — нельга прыпомніць грэчаскую скульптуру, якая б уяўляла сабой пісца. Але для егіпецкага мастацтва размаляваная фігурка пісца з'яўляецца тыповай.

Славянская культура, падобна губцы, убірала ў сябе хрысціянскую сістэму каштоўнасцей. Усім вядома глыбокае разуменне славянскімі перакладчыкамі сакральнасці евангельскага тэксту, што вяло да высокай дакладнасці перакладу, запазычэнню цэлых сінтаксічных канструкцый і спярэшчанню рукапісаў непатрэбнымі дыякрытычнымі знакамі.

Старажытная Русь таксама ўпівала візантыйскую кніжную прамудрасць спачатку праз балгарскія пераклады, потым — уласныя, чытала яна і вялікіх кападакійцаў — Васіля Вялікага, Грыгорыя Багаслова — у арыгінале.

Аднак у адносінах да напісанага слова на Русі і ў славянскім свеце вызначыліся дзве тэндэнцыі: першая — падобная да антычнай, другая — блізкая да візантыйскай. Прадстаўніком першай можна лічыць Феадосія Пячэрскага, прадстаўніком другой — Кірылу Тураўскага. Аб іх і пойдзе гаворка ў даным артыкуле.

Феадосій Пячэрскі — прадстаўнік менавіта антыпісьмовай традыцыі, а не беспісьмовай. Ён — адзін з заснавальнікаў Кіева-Пячэрскага манастыра, пазней — ягоны ігумен. У цудоўным «Жыцці Феадосія Пячэрскага» ягоны біёграф Нестар піша: *и датися веля на учение божьствьныхъ книгъ единому от учитель; якоже и створи. И въскоре извьше вся граматикия, и якоже всемъ чюдотися о премудрости и разумие дещица и о скоремъ его учении* (ЖФП, 308).

Феадосій Пячэрскі, такім чынам, быў адукаваным чалавекам. Да таго, як лічаць даследчыкі, ягонаму пярэ належаць два пасланні да князя Ізяслава Яраславіча, восем павучанняў і адна малітва. Ва ўсіх гэтых творах дзеяслоў *писати* і аднакарэнныя сустрэкаюцца чатыры разы: *яко же въ уставе пишетъ; не на укорение вамъ написахъ; чая, по писаному, Бога, спасающага мя; темъ убо азъ ныне дръзнухъ се писати вамъ* (ФП, 179, 180, 182). Гэтыя лексемы выконваюць амаль што службовую ролю. І нідзе не выражаны адносіны да слова, пісьма і кніжнай прамудрасці.

Больш таго, у «Жыцці Феадосія Пячэрскага», аб якім гаворка ішла вышэй, пішацца, што ён пэўным чынам супрацьпастаўляў сябе кніжнай справе: *многоашьды же пакы великууму Никону седящю и делающю книги, и блаженууму въскраи того седящю и прядущю нити, еже на потребу таковууму делу. Таково ти бе того мужа смирение и простость; бяше бо и книгамъ хытръ писати* (чарнец Іларыён — А. К.), *сий по вся дни и ноци писааше книги у блаженнаго отьца нашего Феодосия, оному же псалтырь усты тихо поющю и руками прядуща вълну или кое иное дело делающа* (ЖФП, 320, 324).

Відавочна, Феадосій лічыў пісанне кніг своеасаблівай гардыняю, празмернасцю, накіштат празмернасцей у ежы ці адзенні.

Трэба сказаць, дарэчы, што некаторыя выдатныя даследчыкі мінулага стагоддзя, і сярод іх А. А. Шахматаў, А. І. Яцымірскі, Г. П. Бельчанка, адмаўлялі аўтарства пячэрскага ігумена ў адносінах да двух найбольш значных ягоных твораў, менавіта, пасланняў да князя Ізяслава супраць лацінскай (каталіцкай) веры і аб тым, ці можна есці мяса ў святы гасподні². Сапраўдным жа аўтарам А. Шахматаў, напрыклад, лічыў іншага Феадосія — Феадосія Грэка.

Названыя даследчыкі выстаўлялі розныя аргументы, якія ў асноўным зводзіліся да таго, што Феадосій Пячэрскі з-за сваіх перакананняў ці па якой-небудзь іншай прычыне ўвогуле не мог стварыць буйны твор.

Кірыла Тураўскі ж, як ужо гаварылася, прадстаўнік іншага, пісьмовага накірунку ва ўсходнеславянскай культуры. Ён быў сынам заможных бацькоў, атрымаў добрую адукацыю. Займаў высокае становішча ў грамадстве — быў епіскапам. Таксама, як і Феадосій, шукаў самоты — але не ў пячоры, а ў стаўпе — ізаляванай ад свету вежы. Ягонаму пярэ належаць тры прытчы, адна з якіх, відавочна, пасланне, восем

павучанняў і цыкл малітваў на ўвесь тыдзень. Спіс прац Кірылы можна параўнаць з такім жа — Феадосія. Але на гэтым падабенства канчаецца.

Калі філолага, які мае пэўнае дачыненне да старажытнаславянскай літаратуры, папрасіць ахарактарызаваць Кірылу Тураўскага і Феадосія Пячэрскага, ён скажа, што першы — выдатны пісьменнік і прапаведнік, другі — стваральнік Пячэрскага манастыра, аб якім апавядаецца ў яго Жыцці. І не прыпомніць працы пячэрскага ігумена.

Аднак, як ні парадаксальна, аб прадстаўніку антыпісьмовай традыцыі складзены не толькі «Жыццё», але і «Пахвала», «Слова на перанясенне мошчаў». Пра Кірылу Тураўскага мы ведаем толькі з кароткага — праложнага — жыцця. У ягонай біяграфіі шмат нераскрытага.

Бясспрэчна, Кірылу Тураўскага можна аднесці да прадстаўнікоў пісьмовай традыцыі ва ўсходнеславянскай літаратуры. І не таму, што ён з'яўляецца апалагетам пісьма, а таму, што ягоныя творы дапамагаюць зрабіць вывад пра адносіны аўтара да напісанага слова і слова ўвогуле. Гэтыя адносіны не пракламуюцца, але дастаткова відавочна прасочваюцца ў сукупнай сістэме яго тэкстаў. Кірыла разумеў, што ён піша і што гэта вельмі значны працэс.

Так, у «Слове на Вербіцу» аднакарэнныя з дзеясловам *писати* словы сустракаюцца пяць разоў (пар. — роднасныя слову *грехъ*—два разы), у «Слове ў Фаміну нядзелю»—чатыры разы (*грехъ*—два разы), у «Слове пра зняцце з крыжа»—шэсць разоў (*грехъ*—два разы), толькі ў «Слове пра сляпога і зайздрасць іўдзейскую» абазначэнні граха прэваліруюць—сем у параўнанні з чатырма абазначэннямі працэсу пісьма (сама назва — «пра зайздрасць іўдзейскую» — тлумачыць гэту з'яву). Але тут жа трэба адзначыць — толькі адзін дзеяслоў *глаголати* без аднакарэнных лексем сустраўся ў «Слове ў Фаміну нядзелю» восем разоў, у «Слове пра зняцце з крыжа»—17 разоў, у «Слове пра сляпога»—20 разоў...

Кірыла лічыць, што ўсё сказанае пра Бога і ягоную міласць можа быць напісана. У гэтым выпадку чалавек з'яўляецца своеасаблівым медыумам, правадніком божага слова: *и всемъ сердцемъ възыскати сведения словесъ Божиихъ о спасении душъ нашихъ писанныхъ* (КТ 1, 134), *премудрость божия прежде о тебе написана есть* (КТ 4, 92).

Такім правадніком божай ідэі Кірыла Тураўскі лічыў і сябе. У «Слове ў Фаміну нядзелю» ён піша: *мы нищии есмь словомъ и оумомъ мутни, не имуще огня Святаго Духа на слажение душеполезныхъ словесъ* (КТ 2, 19). Гэта звычайная ўніжальная, пакаянная формула. Уніжэнне праўляецца таксама і ў тым, што Кірыла не лічыць сябе вартым непасрэдна ўстаць паміж Богам і прыхаджанінам, ён толькі паўтарае словы больш дастойных: *славна зело и чьстна дому искуснии строители, обилны и преполненыи царьскои тряпезы лиози останци... словеса бо еуангельская пища суть душамъ нашимъ, яже Христосъ* (тут указанне на рэальнага суб'екта слоў — А. К.) *многобразно глагола человеческого ради спасения, его же славныи чьстныи домъ църквы члшеет искусны строителя патриархы, епископы и ерея же и игумены и вся църковныи оучителя, иже верою и чьстью ближни Богу створишася и приемлють Святаго Духа благодать, различныи дары, оучения по мере дара Христова* (тут указанне на тых, каго Кірыла лічыць пасрэднікамі паміж Богам і чалавекам — А. К.), *темже и мы, оубози, тоя же тряпезы остатковъ крутищъ взялише, насыщаемся* (КТ 2, 3).

Ці вось яшчэ зачын: *приди ныне духъмъ, священныи пророче Захарие, начатокъ слову дана намъ отъ своихъ прорицаний* (КТ 2, 50). Захарыя — старазапаветны герой. Увогуле ў тураўскага епіскапа большасць ідэй, звязаных з напісаным словам, прыкладаецца да дзеячых асоб Старога Запавета: *о немъ же писа в законе Моисей; ни разумеши Софонию, чтуще, писаша тако... Данилъ... написа ми даную ми отъ Бога Отца власть... Си же отъ Иеремия разумея, пишу; о немже писаша пророци, дозряще духовомъ; первое о мне Исаино писание* (КТ 2, 4, 8, 23).

З аўтараў Новага Запавету піша, бадай што, толькі евангеліст Лука: *Лука написа тако* (КТ 2, 31). Нават апостал Павел, аўтар шматлікіх пасланняў, не піша, а гаворыць: *всехъ же гласы окончиваетъ Павелъ, глаголя* (КТ 2, 53).

У сваіх разважаннях Кірыла Тураўскі непаслядоўны. У шматлікіх выпадках ён абвяргае ім жа самім вызначаную мажлівасць пазнання Бога праз слова напісанае: *ей, Владыко мой Боже, Творче небеси и земли, безначальне, невидиме, неодоержиме, неисписание* (КТ 3, 332); *познавшие тобою неисписанное слово божие* (КТ 4, 91).

Больш таго, на думку Кірылы, не можа даць пазнаць божаю сутнасць і вусная форма выражэння: *велика бо и неизреченна милость его на роде человечестве* (КТ 2, 11); *кто исповестъ яже отъ века чюдеса Твоя и слышны створить похвалу милости Твоея* (КТ 3, 318).

Непаслядоўнаясь у адносінах да пісьмовага і вуснага слова праяўляецца і ў наступным аксюмароне: *плодъ устенъ на улиней трапезе вашего око предлагающе* (КТ 1, 135). Тут атрыбут устенъ абвяргаецца кампанентам *око*, бо тая інфармацыя, што ўспрымаецца зрокам (а тое, што гаворка ідзе менавіта пра духоўную ежу, паказвае азначэнне *улияя*), павінна быць дадзена пісьмова.

Здаецца, Кірыла Тураўскі не можа зрабіць выбар паміж пісьмовай і вуснай формай выражэння, не можа ўпэўніцца ў мажлівасці пазнання і прадстаўлення пры дапамозе іх сутнасці Госпада. Гэта пацвярджае і наступны прыклад: *да не просто потещемъ языкомъ пишемыхъ глаголюще, нъ съ рассмотрениемъ внемлюще, потицимся деломъ сътворити я* (КТ 1, 133). Тут зноў змешваецца пісьмовае і вуснае, але гэтая нематэрыяльная канструкцыя падтрымліваецца новым кампанентам —справаю. Утвараецца класічная антытэза «слова — справа».

Як ужо адзначалася, пісьмовая форма выражэння ў творах Кірылы Тураўскага прыпісваецца перш за ўсё старазапаветнай традыцыі. У яго казаннях сустракаем: *веселие всему миру пришедъшаго ради праздника, о немъ же сбышася пророчская писания* (КТ 2, 2); *о немъ же законъ и пророци притчали написаниа, сего ты явьствено измюрною по святымъ помаше язвамъ* (КТ 2, 33). З гэтых фрагментаў вынікае, што прадказанае прарокамі здзейсніцца, ажыццявіцца, рэалізуецца, г. зн. стане справаю.

У іншым урыўку чытаем: *нашего же телеси съставление Иерусалимъ речется, яко же Исаия глаголетъ: на руку своєю написахъ стены твоа, Иерусалиме, и веселюся посреде тебя* (КТ 2, 9). Тут лексема *съставление* 'падрыхтоўка, упарадкаванне, стварэнне'³ надае дзеяслову *написахъ* значэнне 'збудаваў, зрабіў', г. зн. зноў супастаўляюцца *слова* і *справа*. Гэты фрагмент — недакладная цытата з Ісаі (46, 16): *Вот, Я начертал тебя на дланях Моих, стены твои всегда предо Мною*. У дакладнай цытаце супастаўленне *слова* — *справа* не відавочна.

Ужо гаварылася, што лексемы, звязаныя з ідэяй пісьма, у казаннях практычна не сустракаюцца ў сувязі з аўтарамі Новага Запавету. Выключэннем з'яўляецца толькі евангеліст Лука, аб якім у малітве Кірыла піша: *святой Луко, божественный Евангелисте, духовный скорописецъ* (КТ 3, 303). Іншых евангелістаў тураўскі епіскап характэрызуе так: *святой Иоанне... медоточный языкъ, громогласная уста възгремевый налѣ Сына Божия въчеловечение; святой Матфею... сказавый налѣ второе Христово пришествие* (КТ 3, 302, 305). І ўрэшце пра евангеліста Марка тураўскі епіскап піша: *святой Марко, Господень честный арганъ, ибо въ всю землю изыде вещание твоего сладкаго гласа, украсивый Церковь святыми ти словесы, Христовыхъ таинъ списателю и всехъ чюдесъ Его благовестниче, работавый Евангелию Христову!* (КТ 3, 305).

У гэтым фрагменце Кірыла намеціў наступную паслядоўнасць —спачатку гук (*арганъ, сладкий гласъ*), потым слова (*словесы*), потым пісьмо (*таинъ списателю*) і ўрэшце рэшт — работа. Здаецца, менавіта яна ўвечывае ўсю канструкцыю.

Але, відавочна, Кірыла Тураўскі не быў бы вялікім прапаведнікам, калі б абмежаваўся толькі гэтым. Есць у ягоных творах фрагменты, дзе ў стварэнні асновы сутнасці жыцця прымае ўдзел менавіта *слова*.

Асноўным у жыцці кожнага хрысціяніна з'яўляецца адказ перед Богам за ўсё створанае. І адзін са спіскаў малітваў падае *слова* як сродак божага пакарання: *Ни истязи мене словесы въ день испытанія* (КТ 3, 334). Лексема *истязи* ў гэтым кантэксте выступае як будучы час дзеяслова *истязати*. Праўда, ў некаторых іншых спісках і ў друкаваным выданні за кошт змянення валентнасці лексемы сэнсавыя акцэнтны мяняюцца: *ни истязи отъ мене словесъ...* Тут прэдыкат набывае значэнне 'патрабаваць', а ўвесь фрагмент — 'не патрабуй ад мяне адказу ў дзень суда'.

Але на гэтым сэнсавая сувязь «слова — пакаранне» не перарываецца: у казані «Пра зняцце з крыжа» чытаем *слова* Іосіфа Арымафейскага,

які звяртаецца да Пілата: *ему же ты повеле надъ главою дску прибити, и мущю писание: се есть Сынъ Божи, царь Израилевъ* (КТ 2, 27). Як вядома, менавіта гэты надпіс — адзін са знакаў пакарання смерцю Ісуса, пры чым пакарання ганебнага (пар. Ін. 19, 19).

І вось яшчэ адзін прыклад. У малітве чытаем: *порушение претерпевъ и на кресте пригвоздися, страше твоемъ плоть мою пригвозди... на трости губою оцта нужею вкусивъ, заглади рукописание страстного ми греха, въ книги мя животныя впиши* (КТ 3, 325).

Тут цікавыя наступныя моманты. Па-першае, Гасподзь, на думку Кірылы, упісвае чалавека ў кнігу накіштальт руплівага гаспадара, які вядзе рубрыкі «прыход — расход». Такі бухгалтарскі падыход, дарэчы, лічыцца тыповым для блізкаўсходняй, а потым і візантыйскай культуры⁴. Можна нагадаць евангельскую прытчу пра нявернага аканомна, які, каб апраўдацца перад Госпадам, выпраўляў распіскі даўжнікоў (Лк. 16, 1—13). З падабнай з'яваю сустракаемся і ў кірылавым пасланні Васілію Пячэрскаму пра схіму: [калі хочаш прыняць схіму — А. К.] *помолившись Богу, сядь и напиши со вниманием свой обет, который намереваеши соблюдать до смерти*⁵. Такі падыход таксама нагадвае складанне распіскі пра вернасць Богу і абавязкі перад ім. Пар. у Сінайскім трэбніку малітву над тым, хто хоча прыняць манаства: *блуди чядо каковаа обетовани даеши Богу апостоли бо приду написующе исповедание твое се Егоже и маете истязанъ быти* (СТ, 87 в).

У папярэднім фрагменце з малітвы Кірылы Тураўскага можна заўважыць яшчэ адну цікавую асаблівасць. Гэты фрагмент, як відаць, пабудаваны на падставе прыняцця паралелізму. Якую ж паралель можна правесці паміж прыняццем воцату і жоўці і запісам чалавечых грахоў? Супастаўленне гэта з'явілася ў выніку актуалізацыі значэння слова *трость* — 'палачка для пісання'⁶. Такое значэнне славянская лексема атрымала ў спадчыну ад грэчаскай — менавіта грэчаскае *κολοσσος*, якое ужываецца ў адпаведным евангельскім сціху (Мф. 27, 48), мае значэнне 'яро з чароту'⁷. Традыцыя падобнага ўжывання прайшла праз візантыйскую літаратуру, пар. у Епіфанія Кіпрскага ў «Слове пра пахаванне Хрыстова»: *прияхъ и тръсть да напиши свободу родоу чловечьскоууму* (С 469); у Іаана Залатавуста ў «Слове на пасху»: *даша же и тръсть въ руце его да вѣпишутъ ся греси ихъ* (С 484). Яе запазычылі славянскія кніжнікі, і алегорыя гэтая, відавочна, была вядомая, так што ў Клімента Охрыдскага можна сустрэць яе ў сувязі з раскрыжаваннем мімаходам, намёкам, без тлумачэння: *на томъ пригвозди ся Господъ Богъ нашъ рукописание греховъ нашихъ* (КО, 220).

На заканчэнне можна сказаць: перад Кірылам Тураўскім не стаяла пытанне аб значэнні ў жыцці чалавека напісанага слова. Яму была відавочна ягоная важная роля. Іншае пытанне: што больш пажадана Богу — пісанне кніг ці цяжкая праца ў гонар Бога, Кірыла, у адрозненне ад Феадосія Пячэрскага, які выбраў апошняе, вырашае гэта не як апазіцыю, а хутчэй, як антыномію. І тое, і другое неабходна, і да гэтага таксама павінна далучыцца *слова*, якое гучыць: *далилъ по силе, яко же можемъ: овъ — милостынню и безлобие и любовь, другиш — девство чисто и веру и смирение нелицемерну, инъ — псаломское пение и апостольское оучение и молитву съ въздыханиемъ къ Богу: самъ бо Господъ Моисеемъ глаголетъ: не являися предо мною тощъ в день праздника* (КТ 2, 20).

¹ Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977.

² Гл.: Яцимирский А. И. Из славянских рукописей: Тексты и заметки. М., 1898; Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись; ИОРЯС. 1897. Т. 2. Кн. 3; Бельченко Г. П. Преподобный Феодосий Печерский, его жизнь и сочинения (по поводу книги В. А. Чаговца). Одесса, 1902.

³ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб., 1912. Т. 3. С. 824.

⁴ Аверинцев С. С. Указ. сач.

⁵ Гл.: Макарий. Св. Кирилл, епископ Туровский как писатель: Исторические чтения о языке и словесности в заседаниях II отд. имп. АН за 1856 и 1857 гг. Спб., 1857.

⁶ Срезневский И. И. Указ. сач. Т. 3. С. 1024.

⁷ Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. Спб., 1899. С. 654.

- КТ 1 — Kirill von Turov // Slavische Propyläen. Bd 5. München, 1964.
 КТ 2 — Сухомлинов М. И. // Рукописи графа А. С. Уварова. Спб., 1858. Т. 2.
 КТ 3 — Kirill von Turov. Qebete // Slavische Propyläen. Bd 6. München, 1965.
 КТ 4 — Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности: Сборник Отд. рус. яз. и словесности Императорской АН. Спб., 1907. Т. XXXII. № 4.
 С — Супрасльскі или Ретков сборник: В 2 т. София, 1983.
 СТ — Nahtigal R. Euchologium Sinaticum. Lubljana, 1941-1942.
 ЖФП — Житие Феодосия Печерского // Памятники литературы Древней Руси.
 XI — нач. XII в. М., 1978.
 ФП — Еремин И. П. Литературное наследие Феодосия Печерского // ТОДРЛ, 1947. Т. 5.

А. Я. СУПРУН

НЯПОЎНАГАЛОСНАЯ ЛЕКСІКА Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Праславянскія спалучэнні тыпу *-tort- (г. зн. таксама *-tolt-, *-tert-, *-telt-) заканамерна адлюстраваны ва ўсходнеславянскіх мовах у формах тыпу *-торот-*. Такія рэфлексы прынята называць поўнагалоснымі, а іх адпаведнікі тыпу *-трат-* — няпоўнагалоснымі. Няпоўнагалосныя спалучэнні ў сучаснай беларускай мове прадстаўлены значна радзей, чым у дзвюх іншых усходнеславянскіх мовах, асабліва ў рускай¹. Словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі маюць ва ўсходнеславянскіх мовах іншаславянскае (большай часткай стараславянскае ці царкоўнаславянскае) паходжанне. Яны пачалі пранікаць у старажытнарускую мову разам з прыняццем у Старажытнай Русі пісьменнасці з Балгарыі (праз Візантыю) і складалі пэўны пласт старажытнарускай кніжнай лексікі². У рускай мове, як у літаратурнай, так і ў народных гаворках пласт няпоўнагалоснай лексікі, які даследаваўся між іншым Т. М. Кандауравай, В. Р. Порахавай і інш., значна пашыраны. Трэба адзначыць, што ў адрозненне ад сапраўдных няпоўнагалосных лексем існуюць некаторыя словы са знешне падобнымі злучэннямі (*брат, град, слава, граб, флаг*), якія маюць іншую этымалогію (з праславянскіх спалучэнняў тыпу *-trat-, *-tret- і да іх падобных, а таксама некаторыя новыя запазычанні).

У гісторыі беларускай літаратурнай мовы паміж старажытнарускім і старабеларускім перыядамі, з аднаго боку, і новай літаратурнай мовай, — з іншага, адбыўся пэўны перапынак. І справа тут не толькі ў забароне ўжывання «рускай» (г. зн. старабеларускай) мовы ў канцылярыях і значным скарачэнні стварэння тэкстаў недзелавага характару на старабеларускай мове, але таксама ў спробе змены культурнай парадыгмы ў адукаваным беларускім грамадстве, што вяло да псіхалагічнага перапынку, які меў папярэдзіць змену арыенціраў літаратурнай мовы. Арыентацыя на царкоўнаславянскую мову як на ўзор ўжо была зруйнавана ўсведамленнем немагчымасці яе дастасавання да новых прыняццяў права ў дзелавай пісьменнасці (а тым самым і для апісання новых формаў жыцця ў прозе), а таксама вельмі нізкім узроўнем валодання царкоўнай славяншчынай з боку праваслаўных і уніяцкіх святароў, пра што, спасылаючыся як на афіцыйныя матэрыялы праваслаўнай царквы, так і на думкі езуіта П. Скаргі ці пратэстанта В. Цяпінскага, пераканаўча пісаў Я. Ф. Карскі³. Даволі буйная частка (каля трэці) беларусаў пасля прыняцця каталіцтва яшчэ больш адарвалася ад царкоўнаславянскай мовы як крыніцы папаўнення слоўніка. Арыенціраваная на адносна адзіныя народныя гаворкі без аглядак на старыя пісьмовыя помнікі новая літаратурная мова, што, натуральна, прэтэндавала на агульнанародны статус, не магла ўключыць шматлікіх, маркіраваных як праваслаўных, запазычанняў, тым больш, што значная частка творцаў новай літаратурнай мовы належала да каталіцкага моўнага асяроддзя ці была з ім звязана⁴.

Разам з тым у сучаснай беларускай мове ёсць пэўная, хаця і меншая, чым у рускай ці ўкраінскай, колькасць няпоўнагалосных лексем. Частка з іх узводзіцца да стараславянскага, магчыма, яшчэ кірыла-мяфодзіўскага пласта лексікі. Яна была ўспадкавана беларускай мовай са старажытнарускай ці запазычана з царкоўнаславянскай мовы ў жывую

народную мову (параўн. у слоўніку І. І. Насовіча *младзенец, младэнцы* 'дзень памяці забойства дзяцей у Віфлееме'), адкуль і трапіла ў літаратурныя крыніцы, і ў літаратурную мову. Есць да рэчы спасцярэжання над пашырэннем стараславянізмаў менавіта ў беларускіх народных гаворках⁵. Некаторыя словы з прыметамі стара- і царкоўнаславянізмаў маглі быць запазычаны з рускай мовы, прычым яны маглі ўтварыцца на базе стараславянскіх марфем ўжо ў царкоўнаславянскай ці рускай мовах.

«Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» змяшчае некалькі дзесяткаў слоў з няпоўнагалоснымі спалучэннямі. Іх разгляд паказвае дастаткова складаны характар паходжання гэтых слоў у беларускай мове.

Самы прадуктыўны ў беларускай мове няпоўнагалосны корань—гэта корань *благ-*. У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» прыводзяцца наступныя словы з гэтым коранем: *блага, блажавешчанне, блажавешчанскі, благанне, благароддзе, блаславенне, блаславенны, блаславёны, блаславіць, бласлаўляць, благаць, блэгачынны, блэгенькі, блэгі; блэжыць, блэжэнны, блэжэць, зблэжэць, наблэжска; блаславенне, блаславенны, блаславёны, блаславіць, бласлаўленне, бласлаўлёны, бласлаўляць; неблэгі*. Адрэзку трэба адзначыць своеасаблівую гетэрагеннасць гэтых слоў. Па-першае, прыметнік *блэгі* мае ў беларускай мове значэнне 'дрэнны'. Гэта можа тлумачыцца як табуістычная энантыясемя ці, хутчэй, як выкарыстанне іншага кораня індаеўрапейскага паходжання (варта абмеркаваць, ці не «глухі варыянт» гэтага прыметніка *плохі / плахі* 'слабы', вядомы ў гаворках). Сюды ж экспрэсіўнае *блэгенькі*, адмоўнае *неблэгі*, прыслоўе *блага*, а таксама, верагодна, *блэжыць* і *блэжэць, зблэжэць*. Па-другое, слова *благаць, невядомае ў старажытнарускіх крыніцах, магчыма тлумачыць як паланізм чэшскага паходжання*⁶, дзе развіццё значэння (праз сэнсавы шлях: «прасіць рабіць так, каб было добра (блага)»); адсюль, звычайна, і *благанне*. Пра словы *благой, блэжыць* у рускай мове спецыяльна пісаў В. У. Вінаградаў⁷.

Найбольшую групу слоў з названым коранем складаюць словы, звязаныя з дзеясловам *благаславіць*, які, безумоўна, належыць да кірыла-мяфодзіеўскай спадчыны: гэта слова засведчана ўжо ў Евангеллі-апракасе (Мв. 26.26), тэкст якога быў перакладзены славянскімі першавучыцелямі. У беларускай — захаванне старажытнарускага, перанятага са стараславянскай. Сюды ж належаць і іншыя словы з тымі ж асноўнымі марфемамі: *благаслаўляць, блаславенне, блаславенны*. У польскай мове таксама ёсць дзеяслоў таго ж марфемнага складу і значэння (*blagosławić*) і шэраг вытворных; гэты дзеяслоў належыць да старажытных чэшскіх запазычанняў, адлюстроўвае тую ж кірыла-мяфодзіеўскую хрысціянскую тэрміналогію, што і беларускае слова, прычым супадзенне праваслаўнай і каталіцкай тэрміналогіі магло паслужыць захаванню гэтага безумоўна старажытнага слова ў беларускай мове. Пры гэтым праваслаўе дало прыметнік *благаславенны* з захаваннем *-е-* ў перадапошнім націскным складзе, а з польскай быў запазычаны прыметнік *благаславёны* з пераходам *-е-* ў *-о-* (*ě*); ненаціскае карэннае польскае *-о-* цалкам заканамерна адлюстравалася ў акаючай беларускай мове ў выглядзе *-а-*, а выбухное *-г-* як фрыкатыўнае. У групе слоў *благаславіць* і наст. першы кампанент страціў фрыкатыўнае *-г-*, а галосныя сцягнуліся⁸, у выніку чаго і ўзнікла гэта цікавая алегравае форма слоў старажытнай групы, што пацвярджае іх распаўсюджанне і народнасць (вось і нечаканы вынік міжканфесійнай згоды, тыповай наогул для беларускага народа).

Слова *блэжэнны* прадстаўлена яшчэ ў кірыла-мяфодзіеўскім перакладзе, ужо ў старажытных тэкстах, напрыклад, у наўгародскай Мінеі 1096 г. яно ўжывалася як эпітэт святога, таму не выключана, што сучаснае беларускае прымяненне слова працягвае стараславянскае — старажытнарускае. Два словы, звязаныя з хрысціянскім святам *блажавешчанне*: яго назва (тэрмін зафіксаваны яшчэ ў календары Асеманіева кодэкса, арк. 145а) і адносны прыметнік. Гэта, відаць, таксама старажытнаруская спадчына стараславянскага паходжання.

Адзіночна прадстаўленае слова *благароддзе* было зафіксавана яшчэ ў стараславянскім Супрасльскім рукапісе ў значэнні 'высокароднасць'; аднак «Тлумачальны слоўнік» дае гэта слова са значэннем 'тытулаванне

афіцэраў, чыноўнікаў (9-14 класаў) ў царскай Расіі, якое ўзнікла ў рускай мове ў XVIII ст. і магло трапіць з яе ў беларускую ў XIX ст. Слова *благачынны* 'святар, што наглядае за царквамі, аб'яднанымі ў невялікую акругу (*благочиние*)', запазычана з рускай (з той самай дацёроўкай). Слова *наблажка* ў адрозненне ад двух папярэдніх, якія былі ў Расіі афіцыйнымі тэрмінамі, мела неафіцыйны характар для абазначэння нейкай ільготы, запазычана з рускай, відаць, у той жа перыяд.

Словы з коранем, прадстаўленым у слове *блазан*, не маюць дачынення да слоў з коранем *благ-*; гэты старажытны корань прадстаўлены і ў праславянскай мове формай **blazn*⁹.

У рускай мове слоў з коранем *благ-* значна больш, чым у беларускай: толькі ў слоўніку Ожагава іх больш сямідзiesiąці. Амаль сотня такіх слоў у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы». Слоўнік І. І. Насовіча, арыенціраваны хутчэй на народную лексіку, змясціў некалькі слоў з коранем *благ-*, у ліку якіх словы *благовумный*, *благословенство*, *благочесць*, *благушка*, што не трапілі ў «Тлумачальны слоўнік». У індэксе А. Макміліна да беларускіх тэкстаў XIX ст. таксама зафіксаваны словы з *благ-*, якіх няма ў сучасным слоўніку: *благачасцівы*, *благадаць*, *благодарыць*, *благародны*, *благаславенства*, *благатварыцель*¹⁰. Назапашаныя ў старажытнарускі, а таксама ў старабеларускі і ранненовабеларускі (так магчыма назваць умоўна XVIII — XIX стст. у развіцці беларускай літаратурнай мовы) перыяды словы з коранем *благ-* у сучаснай беларускай літаратурнай мове захоўваюцца толькі часткова.

Словы з іншымі няпоўнагалоснымі каранямі ў этымалагічным плане нагадваюць сітуацыю з коранем *благ-*. Пэўную групу слоў складаюць рэлігійныя тэрміны: *храм*, *уладыка*, *уладычыца*, *трэбнік*. Гэта — старажытнарускія запазычанні са стараславянскай. Тэматычна да іх набліжаецца слова *плашчаница*, якое, як і *плашч*, верагодна, звязваецца з іншым праславянскім коранем (параўн. *плахта*, *пłosкі*), а таму не адносіцца да няпоўнагалосных, хаця магчымасць сувязі з *плат(ок)* // *палатно* ўсё ж не выключана. Слова *храмоўнік* 'тампліер' запазычана як гістарычны тэрмін з рускай мовы ў савецкі час. А словы *престол*, *престольны*, *першапрестольны* вядомыя ў стараславянскіх помніках здаўна, і ёсць падставы лічыць, што яны захаваліся ў беларускай мове са старарускага часу, прычым значэнне слова *престол* было даволі шырокім, як рэлігійным, так і дзяржаўна-прававым. Складаныя словы з тым жа коранем *престола*наследнік, *престола*наследніца, *престола*наследдзе ў старажытнарускіх крыніцах не адзначаны і павінны лічыцца адносна познімі рускімі запазычаннямі (з XIX ст.). Словы *праасвяшчэнства*, *праасвяшчэнны* з няпоўнагалосным прэфіксам — запазычанні з рускай мовы XIX — XX стст.

Другая група старажытных слоў — ваенна-гістарычныя тэрміны: *шлем*, *забрала*, да якіх трэба, відаць, дадаць яшчэ гняздо *храбры*, *храбрэц*, *храбрасць*, *храбрыца*. Варта згадаць, што ўжо ў старажытнарускіх помніках адзначалася і адпаведная поўнагалосная форма, якая сустракаецца як сродак архаізацыі (!) ў сучаснай рускай мове, а таксама як адзіны варыянт ва ўкраінскай (*хоробрий*); можна дапусціць рускае ўздзеянне на захаванне ў беларускай мове як асноўнага абазначэння адпаведнай якасці няпоўнагалоснай формы. Разам з тым трэба ўлічыць, што ў польскіх крыніцах XIV ст. побач з формай *Chrobry* ў якасці мянушкі князя Баляслава выкарыстоўвалася форма *Chrabry*, паходжанне якой выклікае цяжкасці: у помніках XIV ст. — гэта, відаць, чэхізм ці ўплыў нямецкіх пісараў, што змешвалі *o* з *a*; у XVI ст. гэта форма ўзнаўляецца, магчыма, пад царкоўнаславянскім праз ўсходнеславянскія мовы (верагодна — старабеларускую) ўздзеяннем¹¹. Да гэтай групы тэматычна, магчыма, належыць таксама слова *здравіца*, аднак яно не засведчана ў стараславянскіх і старажытнарускіх крыніцах, а ў рускай мове фіксуецца толькі з XIX ст. (Данілеўскі; Даль), а таму не выключана, што гэта — новае запазычанне з рускай.

Пэўную групу складаюць словы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі, звязаныя з адміністрацыйна-юрыдычнай тэрміналогіяй царскага часу: *ахранка*, *ахраннік*; *гласны* (думы); *граданачальнік*, *граданачальніцтва*; *страж*, *стражнік*, *стражніца*, *стражніцкі*. Слова *стражъ* добра прад-

стаўлена ў стараславянскіх богаслужбовых тэкстах у тым самым агульным значэнні, што і зараз фіксуецца «Тлумачальным слоўнікам», які вызначае і высокую стылістычную афарбоўку пэўных ужыванняў слова. Таму не будзе памылкай лічыць гэта слова захаваннем стараславянскага запазычання старажытнаруускай мовы. Лексема *стражыникъ* засведчана І. І. Сразнеўскім у старажытнаруускай крыніцы, аднак спецыфічнае новае значэнне ўказвае на верагоднасць семантычнага пераўтварэння ў рускай мове і пазнейшага запазычання. Гэта датычыць і слова *гласныйш*. Слово *охранение* засведчана ў рускай мове толькі з канца XVII ст. Таму ёсць падставы лічыць названыя словы запазычаннямі XIX ст. Словы *вобласць* і *абласны* запазычаны, відаць, у XIX — XX стст. з рускай мовы, пра што сведчыць семантыка, адпавядаючая значэнням слова на сучаснай рускай глебе; цяжка было б уявіць самастойнае паралельнае развіццё гэтай семантыкі («адміністрацыйная адзінка» > «тэрыторыя» > «частка цела»), хаця яна і грунтуецца на стараславянскіх значэннях «улада» і «тэрыторыя». Таму, калі і лічыць слова *вобласць* старажытнаруускай спадчынай (звычайна, са стараславянскай), трэба прызнаць верагоднасць рускага семантычнага ўплыву¹².

Слова *улада* — запазычанне з чэшскай (параўн. чэш. *vlada* 'урад'); польск. *władza* мае іншы суфікс (*-dj-), але корань у ім таксама чэшскі; гэта польскае слова магло падтрымаць багемізм, які трапіў у беларускую мову праз мову канцылярый Вялікага княства Літоўскага, дзе не выключаны непасрэдны чэшскі ўплыў. Таксама не стараславянскае, а чэшскае паходжанне маюць словы *уласны*, *уласна*, *уласнаручны* і г. д., запазычанне адбывалася хутчэй за ўсё праз польскую мову ў старабеларускі перыяд¹³. Такое ж паходжанне мае і слова *праца* з вытворнымі ад яго, што ўзніклі ў розны час на розных моўных глебах. Слова *краса* 'прыгажуня' (з развіццём значэння ад 'каралева', праз назву картачнай фігуры) — з чэшскай праз польскую ці ўкраінскую. Да гэтай тэматычнай групы магчыма аднесці лексемы *красола* і *красольнік*, вядомыя ў стараславянскай і старажытнаруускай мовах, іх сучасныя значэнні працягваюць старажытныя, таму можна меркаваць, што беларускія словы (як і рускія) уяўляюць сабой працяг старажытнаруускіх запазычанняў са стараславянскай.

Асобна стаяць некалькі тэрмінаў філалагічнага характару. Два з іх звязаны з назвай адной са стараславянскіх азбук: *глаголица* і *глаголичны*, словы, безумоўна, старажытныя, аднак цалкам рэальна, што ў сучасную беларускую літаратурную мову яны трапілі праз рускую ў XX ст., калі складваўся адпаведны пласт беларускай лексікі. Да іх далучаецца, магчыма, і стараславянская назва літары «г» — *глаголь*; аднак у гэтым выпадку не варты выключачь і царкоўнаславянскую крыніцу запазычання, прычым яно магло адбыцца значна раней ці проста працягваць старажытнаруускі тэрмін з тэматычнага кола навучання грамадзян. Тэрмін *гражданин* для абазначэння выкарыстоўваемага цяпер вырынта кірыліцы з'явіўся ў рускай мове не раней пятроўскага часу і мог трапіць у беларускую мову хутчэй за ўсё ў XIX ці XX ст. Яшчэ адно слова з няпоўнагалосцем — *глава* 'раздзел', якое, дзякуючы семантычнай індывідуальнасці, павінна разглядацца як тэрмін, добра прадстаўлены ўжо ў стараславянскіх пісьмовых крыніцах, прыйшло ў беларускую як старажытнаруускае запазычанне са стараславянскай.

Некалькі слоў утвораны як калькі з выкарыстаннем рускага элемента (запазычанага са стараславянскай) *млада*—: *младагегельянства*, *младаграматыкі*, *младаграматычны*, *младанісьменны* ў апошнія дзесяцігоддзі, калі ў іх узнікла патрэба; для рускай мовы гэтыя словы таксама набытак апошняга стагоддзя (тут яны былі калькіраваныя з нямецкай: *Junggrammatiker* і да т. п.).

Некалькі тэрмінаў з няпоўнагалоснымі злучэннямі ўжываюцца ў прыродазнаўчых навуках: *злак*, *злакавы*; *златка*; *млекакормячыя*; *Млечны шлях*; *млечны сок*. *Злак* разглядаецца як старажытнарууская (са стараславянскай) спадчына ў беларускай (і рускай)¹⁴; *злакавы* магло быць таксама ўспадкавана. Назва жукоў *златкі*, вядомая таксама ва ўкраінскай і рускай мовах, верагодна — на базе запазычанага са стараславянскай мовы кораня, але як і калі яна трапіла да беларускай мовы — няясна. *Млекакормячыя* 'сысуны' — назва, відаць, утвораная як калька на базе рускай назвы *млекопитающие(ся)* у апошнія дзесяцігод-

дзі, прычым рускае слова фіксуецца толькі з канца XVIII ст., што можа ўскосна ўказваць на позняе, магчыма, польскае, а не стараславянскае паходжанне элемента *млеко-* / *млека-*. У старажытнарускай крыніцы XI ст. (копія XIV ст.) Сразнеўскі зафіксаваў выраз *млечны сокъ* з не зусім ясным значэннем. Што датычыць назвы *Млечный путь*, з якой суадносіцца бел. *Млечны шлях*, то яна адзначаецца з XVIII ст. (у стараславянскім Супрасльскім зборніку ёсць выраз *млечны путь*, аднак у іншым значэнні), што таксама вядзе да думкі пра магчымасць польскай прамежкавай крыніцы гэтай назвы, якая ўзыходзіць да лац. *Via lactis*, *Via lactea*¹⁵: польск. *Droga mleczna* можа быць крыніцай калькі як рускай, так і беларускай назваў. Біялагічны тэрмін — назва расліны *млечнік* — верагодна, з польскай мовы.

Слова *воблака* ўяўляе сабою працяг старажытнарускага слова, запазычанага са стараславянскай, ад яго на розных этапах утварылася некалькі вытворных: *воблачка*, *аблачына*, *воблачны*, *воблачнасць*, *малавоблачны*, *бязвоблачны*, *бязвоблачнасць*. Польская форма *obłok* з ненаціскным *-o-* магла падтрымаць беларускую. Апошнія чатыры з гэтых слоў утвораны як метэаралагічныя тэрміны пад рускім уплывам адносна нядаўна, першыя ж словы маглі ўтварыцца на беларускай глебе раней.

Некалькі слоў з няпоўнагалоснымі злучэннямі ў беларускай мове маюць спрэчнае паходжанне — са стараславянскай ці з чэшскай (праз польскую) або непасрэдна з польскай (апошняе — для спалучэнняў з *-e-*). Асобна стаіць у сэнсе паходжання слова *трэба* і яго шматлікіх (15 адзінак) вытворных. Яго пашырэнне таксама ва ўкраінскай мове гаворыць хутчэй за ўсё за польскае паходжанне. Пры гэтым адбываўся працэс прыстасавання слова да звычайнай ўсходнеславянскай фанетычнай формы (без тыповага польскага пераходу першасна мяккага *-g-* у *-gz-*, г. зн. — замены *p'* на *ж*). Польскае ўздзеянне магло таксама прычыніцца да замацавання формы кораня *срэбра*, *срэбны* (параўн. і ўкр. *срібло*, *срібний*), калі гэта не старажытныя дыялектныя з'явы вар'іравання). У беларускай мове замацавалася таксама форма *дрэва*; параўн. і рус. *древообрабатывающий*, *древесный*, але пры рус. *краснодеревщик* у бел. маем *чырвонадрэўшчык*. Ва ўкраінскай мове — толькі *дерево*, што ставіць беларускую форму ў спецыфічнае становішча сярод іншых усходнеславянскіх, аднак не рашае канчаткова пытання пра заходнеславянскае ці паўднёваславянскае яе паходжанне.

Словы *пасрэднік*, *пасрэдніца*, *пасрэдніцтва*, *пасрэдніцаць*, верагодна, з польскай ці рускай мовы. Пры гэтым слова *пасрэдніца* можа мець толькі рускую крыніцу, а для трох іншых зусім не выключана беларускае пасрэдніцтва пры запазычанні іх у рускую мову з польскай. Але словы *пасрэдны*, *пасрэдна*, *пасрэднасць*, *непасрэдны* могуць быць так растлумачаны толькі як паланізмы, паколькі значна адрозніваюцца ад рускіх (*посредственно*, *посредственность*) і супадаюць з польскімі словамі (*pośredni* і г. д.). Гэта ўскосна сведчыць на карысць польскага, а не рускага паходжання названых слоў (апрача *пасрэдніца*).

Няпоўнагалосны прэфікс *праз-*, які сустракаецца ў слове *празмерны* і да т. п., — з польскай мовы (з аднаўленнем ці з захаваннем старога *p-*). Наадварот, прэфікс *прад-* — са старажытнарускай (у выпадках захавання спадчыны) ці з рускай (у выпадках запазычання), дзе са стараславянскай (параўн. *прудвеснік*, *прудвадзіцель*, *прудпасылка*, *прудпарламент*, *прудугадаць*, *прудгор'е* і інш.). Стараславянскае паходжанне маюць у беларускай мове некаторыя словы, што змяшчаюць корань *крат-*: *кратны*, *кратнасць*, *аднакратнасць*, *дзесяцікратны* і да т. п. Але хутчэй за ўсё гэтыя словы трапілі ў беларускую мову не як старажытнарускае спадчына, а як культурныя запазычанні з рускай на працягу апошніх двух стагоддзяў, а магчыма — некалькіх дзесяцігоддзяў. Ва ўсякім разе ў старабеларускай мове тут часцей адзначаліся словы з польскім паводле паходжання элементам *крот-*, а Насовіч даваў *кроць* (два *кроць*, в *пяць кроцей*).

У словах *браня*, *хлапец*, *пламень*, *пазмрачнелы*, *слата* злучэнні, знешне падобныя да няпоўнагалосных, узніклі ў ненаціскных складах са злучэнняў з *-o-* (галоўным чынам — паланізмаў), што і ўзнаўляецца пры пападанні пад націск (*бронь*, *хлопец*, *промень*, *змирок*, *слота*).

Перагляд беларускай лексікі з няпоўнагалоснымі спалучэннямі паказаў некаторыя адметнасці такой лексікі ў беларускай мове ў параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі мовамі. Побач з колькаснай абмежаванасцю няпоўнагалосся ў беларускай мове трэба адзначыць, што значная частка знешне падобных спалучэнняў мае іншае, не стараславянскае (ці царкоўнаславянскае) паходжанне. Трэба таксама падкрэсліць, што і сярод лексем з сапраўдным няпоўнагалоссем нямала русізмаў, утвораных у рускай мове на базе стара-(царкоўна-)славянскіх караняў, а потым запазычаных у беларускую мову. Шмат слоў з непоўнагалоссем у беларускай мове выступаюць як адзіныя сродкі перадачы тых ці іншых значэнняў, а таму не маюць асаблівых стылістычных адзнак. Толькі вельмі нямногія лексемы са спалучэннямі няпоўнагалоснага тыпу маюць узвышанае стылістычнае адценне (*блага, прадвеснік, храмы, магчыма глава, стража*). Для беларускай мовы немэтазгодна гаварыць пра лексемы з няпоўнагалоснымі спалучэннямі, а магчыма, і наогул — пра(стара)славянізмы як асобую стылістычную катэгорыю.

¹ Шакун Л. М. Значэнне царкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1958. С. 19; Нікалаева В. М. // Весн. БДУ. Сер. 4. 1982. № 1.

² Гл.: Hüttl-Folter G. Die trat/torot-Lexeme in den altrussischen Chroniken. Wien, 1983.

³ Карский Е. Ф. Белорусы: Введение к изучению языка и народной словесности. Вильна, 1904. С. 141—142.

⁴ Параўн.: Карский Е. Geschichte der weißrussischen Volksdichtung und Literatur. Berlin; Leipzig, 1926. S. 119.

⁵ Цыхун Г. А. // Philologia slavica. M., 1993. S. 416.

⁶ Basaj M., Siatkowski J. // Rozprawy Komisji językowej LTN, T. X. S. 67.

⁷ Виноградов В. В. История слов. М., 1994. С. 847—848.

⁸ Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. Вып. 1. М., 1955. С. 371.

⁹ Этимологический словарь славянских языков. Вып. 2. М., 1975. С. 105.

¹⁰ McMillin A. B. The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century. London, 1973. P. 301.

¹¹ Basaj M., Siatkowski J. / Rozprawy Komisji językowej. LTN. T. XI. W. II. S. 80.

¹² Крукоўскі Н. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову. Мн., 1958. С. 145.

¹³ Basaj M., Siatkowski J. / Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. T. XVII. 1978. S. 44.

¹⁴ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1985. Т. 3. С. 334.

¹⁵ Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. М., 1985. С. 18.

І. Д. ПАЗНЯК

АБ СУАДНОСІНАХ ЛЕКСІЧНАГА ЗНАЧЭННЯ НАЗОЎНІКА І СЕАНТЫКІ ГРАМАТЫЧНАГА РОДУ

Праблема сувязі паміж лексічным значэннем субстантыва і яго граматычным родам прыцягвае ўвагу лінгвістаў ужо многія дзесяцігоддзі. Да яе ў сваіх даследаваннях звярталіся І. А. Бадуэн дэ Куртэнэ, Е. Курыловіч, Р. О. Якабсон, В. У. Вінаградаў і інш. Тым не менш некаторыя аспекты гэтага пытання застаюцца нявысветленымі.

Бясспрэчным прызнаецца існаванне сувязі паміж родам і лексічным значэннем у рамках адушаўлёных назоўнікаў, але дыскусійным застаецца характар гэтай сувязі. Традыцыйна значэнне полу ў назоўнікаў адносіцца да плану зместу іх роду (Р. О. Якабсон, Э. Станкевіч, І. П. Мучнік). Некаторыя лінгвісты лічаць, што семантыку полу нельга прыпісваць граматычнаму роду і значэнні адрозненняў па полу, ўласцівых пэўным групам адушаўлёных назоўнікаў, з'яўляюцца элементамі іх лексічных значэнняў¹. Найбольш абгрунтаваным уяўляецца пункт погляду А. В. Бандаркі: даследчык вылучае лексіка-граматычныя разрады са значэннем адносін да полу і тым самым адчужае значэнне полу ад роду. Але ён робіць істотную агаворку аб выключна цеснай сувязі катэгорый роду і полу ў мове: «Сувязь паміж разглядаемымі разрадамі і катэгорыяй роду настолькі значная, што на граматычны род у самой моўнай рэчаіснасці нібыта пераносіцца тая семантыка, якая належыць пэўным разрадам лексікі».

Што датычыцца неадушаўлёных назоўнікаў, то ў лінгвістычнай літаратуры не раз падкрэслівалася: значэнне роду ў іх можа разумецца толькі як некаторая патэнцыяльная ўласцівасць, здольная рэалізавацца ў пераносным ужыванні слова. Пры гэтым значэнне роду звязваюць з паказваннем на рэальны пол. Назоўнікі мужчынскага і жаночага роду ў пазіцыі ўвасаблення набываюць значэнне полу, аднайменнае з грамамай роду, напрыклад: *Судорга вышла замуж за спазм* (М. І. Страхаў).

На думку А. А. Брагінай, «калі асобна вылучыць вобразны прыём персаніфікацыі, метафарызацыі, то можна даволі пэўна сказаць, што змест неадушаўлёных назоўнікаў цяпер не мае патрэбы ў якой бы там ні было радавой характарыстыцы»³. З дадзеным сцвярджэннем можна пагадзіцца, калі суадносіны роду і лексічнага значэння субстантыва разглядаць праз прызму традыцыйнай праблематыкі «род — пол». Думаецца, аднак, што ўзаемадзеянне грамад роду з элементамі лексічнага значэння больш разнастайнае і тонкае і не зводзіцца толькі да «палавога пытання».

Лінгвістычныя публікацыі апошніх гадоў, а таксама ўласныя назіранні даюць нам магчымасць гаварыць аб некаторай глыбіннай сувязі роду з лексічным значэннем неадушаўлёных назоўнікаў. У гэтым сэнсе варта ўвагі даследаванне М. М. Кумпана, які зазначае спецыялізаванасць па радавой прыналежнасці горнарудных тэрмінаў у рускай мове⁴. Так, тэрміны-назоўнікі мужчынскага роду абазначаюць прыборы, інструменты (*крепеж, кладчик, передатчик*), жаночага роду — працэсы, рэчывы (*агломерация, руда*), а назоўнікі ніякага роду абазначаюць працэс у цэлым (*грохочение, бурение*).

Своасабліва размяркоўваюцца па родах беларускія назвы раслін. Субстантывы, якія складаюць традыцыйную народную батанічную наменклатуру ў беларускай мове, адносяцца або да мужчынскага (*дуб, бэз, ядловец*), або да жаночага роду (*таполя, пярэсна, канюшына*). Назоўнікі, маркіраваныя ніякім родам, у гэтай лексіка-смантычнай групе амаль не прадстаўлены.

Назвы вядомых у побыце лясных грыбоў размяркоўваюцца па родах наступным чынам: назоўнікі мужчынскага роду абазначаюць звычайна грыбы з губчатым сподам шапачкі, а назоўнікі жаночага роду — з пласціністым⁵. Магчыма, граматычны род шэрагу беларускіх назваў раслін не з'яўляецца адвольным, як прынята лічыць. Размеркаванне назоўнікаў па родах адлюстроўвае пэўныя народныя таксаноміі, асаблівасці ўспрымання рэферэнтаў, якія маркіруюцца мужчынскім або жаночым родам.

Спецыфічна рэалізуецца ў рускай мове граматычны род слоў, якія абазначаюць віды абутку. Большасць назоўнікаў, якія ўваходзяць у ЛСГ «абутак», у адзіночным ліку мае радавыя варыянты: *туфель/туфля, ботинок/ботинка* і інш.⁶. Прычынай хістання ў родзе, відавочна, з'яўляецца нізкая частотнасць ужывання назваў абутку ў адзіночным ліку. Асабліва ж цікава ў гэтым выпадку тое, што хістанні ў родзе ахопліваюць амаль цалкам ЛСГ «абутак» і не закранаюць такія, напрыклад, словы, як *варежка, носок, чулок, перчатка*, якія таксама абазначаюць парныя рэчы. Магчыма, менавіта ў спалучэнні з семай «абутак», грамема роду можа рэалізавацца адначасова ў двух сваіх значэннях — мужчынскага і жаночага роду.

Аналіз лексіка-смантычнай групы «жыллё» ў рускай мове з пункту гледжання радавой характарыстыкі яе членаў прывёў да высновы, што субстантывы род (у межах дадзенай ЛСГ) у той ці іншай ступені мае значэнне для такіх з'яў, як гіпера-гіпанімічныя адносіны, сінанімія, антанімія. Так, высветлілася, што для назоўнікаў, якія знаходзяцца ў гіпера-гіпанімічных адносінах, характэрна адзінае радавое афармленне. Словы-гіпонімы належаць да таго ж роду, што і гіперонім, які ім адпавядае: *квартира—хрущевка, коммуналка, однокомнатка, двухкомнатка...*, *малоселька*. У дадзеным выпадку сувязь лексічнага і граматычнага значэнняў ажыццяўляецца пры дапамозе адзінай словаўтваральнай мадэлі. Аднак другаснасць словаўтварэння ў адносінах да роду бачна з наступнага прыкладу: лексемы *калюра, светлица, светелка, клетушка, горница, палата, камора, девичья, детская, спальня, гостиная, боковушка*, якія абазначаюць віды жылых пакояў ў залежнасці ад

памераў, прызначэння, размяшчэння ў доме, супадаюць у родзе са словам *комната*, вакол якога яны аб'яднаны семантычна. У той жа час пералічаныя лексемы разнастайна аформлены ў плане словаўтварэння.

Цікавасць уяўляе радавая маркіраванасць назоўнікаў, якія абазначаюць вялікія добраўпарадкаваныя жыллёвыя аб'екты ў параўнанні з назвамі маленькіх дамоў нізкай якасці. Сінанімічны рад *дворец, особняк, чертог, замок* складаецца з назоўнікаў мужчынскага роду. Сінанімічны рад *хизина, халупа, лачуга, хибара, завалюха, развалюшка* ўключае ў сябе субстантывы, маркіраваныя жаночым родам. Гэтыя рады слоў супрацьпастаўлены не толькі лексічна, але і па граматычнаму значэнню роду. Такое проціпастаўленне абсалютна дакладна ўпісваецца ў семантычную канцэпцыю Я. Грыма, паводле якой ўсё вялікае і актыўнае належыць да мужчынскага роду, ўсё малое і пасіўнае — да жаночага.

У сувязі з названым прыкладам увагі заслугоўвае назіранне Б. А. Успенскага, які сцвярджаў, што ў рускай мове XVIII ст. мужчынскі род размяшчаўся цэнасна вышэй за жаночы⁷. Магчыма, у гэтай нераўнаважанасці прычына таго, што назвы «дрэнных» дамоў маркіраваны жапочым родам, а «добрых» — мужчынскім. Бясспрэчна ж тое, што род удзельнічае ў фарміраванні сінанімічных і антанімічных адносін: агульнасць радавых характарыстык больш цесна «з'ядноўвае» сінонімы, а іх разнароднасць «адпихвае» антонімы.

Дадзенае палажэнне пацвярджаецца папярэднімі вынікамі праведзенага намі псіхалінгвістычнага эксперыменту. Яго ўдзельнікам (100 чалавек) было прапанавана два слупкі слоў на рускай мове. У левым — шэсць назоўнікаў: *иленье, хлев, здание, дворец, жилище, больница*. Насупраць кожнага з гэтых слоў у правым слупку прыводзілася па тры назоўнікі (мужчынскага, жаночага і ніякага родаў), блізкіх па сэнсу да зыходнага слова, напрыклад:

постройка
здание → дом
строение

Інфармантам трэба было да слова з левага слупка падабраць найбольш блізкае па сэнсу з правага слупка і падкрэсліць яго. Вынікі эксперыменту паказалі, што ў большасці выпадкаў інфарманты падбіралі да зыходнага назоўніка слова, маркіраванае тым жа родам — напрыклад: *здание* — *строение* (53 % адказаў), а не *дом* (11 %) або *постройка* (36 %); *хлев* — *коровник* (52 %), а не *стойло* (40 %) або *конюшня* (8 %) і г. д.

Зыходзячы з разгледжаных прыкладаў і даных эксперыменту, паспрабуем сфармуляваць некаторую папярэднюю канцэпцыю. Існуе пэўная глыбінная сувязь роду з лексічным значэннем (неадушаўленага) назоўніка, якая выяўляецца толькі тады, калі слова разглядаецца не ізалявана, а ў суадносінах з іншымі назоўнікамі, блізкімі або проціпастаўленымі яму па сэнсу. Яна (сувязь) выяўляецца ў спецыялізаванасці назоўнікаў па радавой прыналежнасці ў рамках вызначанай лексіка-семантычнай супольнасці, радавых хістаннях, якія ахопліваюць лексіку ў межах асобнай ЛСГ. Супадзенне радавых характарыстык слоў садзейнічае збліжэнню іх лексічных значэнняў.

Зразумела, нашы вывады носяць даволі гіпатэтычны характар, паколькі зроблены на падставе аналізу нешматлікіх фрагментаў лексічнай сістэмы. Для праверкі дадзенай гіпотэзы неабходна прыцягненне значных масіваў назоўнікаў, згрупаваных па лексіка-семантычнаму прыпы.

¹ Гл.: М и г и р и н В. Н. Гносеологические проблемы знаковой теории языка, фонологии и грамматики. Кишинев, 1978. С. 130—131.

² Б о н д а р к о А. В. // Славянское и балканское языкознание. М., 1976. С. 38.

³ Б р а г и н а А. А. // Вопросы языкознания. 1981. № 5. С. 69.

⁴ К у м п а н М. Н. // Семантика и стилистика грамматических категорий русского языка. Днепропетровск, 1989. С. 40.

⁵ Гл.: К р и в и ц к и й А. А., М и х н е в и ч А. Е., П о д л у ж н ы й А. И. Белорусский язык для говорящих по-русски. Мн., 1990. С. 112—113.

⁶ Гл.: Г р а у д и н а Л. К., И ц к о в и ч В. А., К а т л и н с к а я Л. П. // Опыт частотно-стилистического словаря вариантов. М., 1976. С. 66.

⁷ Гл.: Л о т м а н Ю. М. // Вторичные моделирующие системы. Тарту, 1979. С. 100.

БІЛІНГВІЗМ: ПРАКТЫКА ВЫРАШЭННЯ Ў МАСТАЦКІМ ТВОРЫ (на матэрыяле аповесці В. Быкава «Абеліск»)

Двухмоўе (білінгвізм) у літаратуры — гістарычная рэальнасць і аб'ектыўная заканамернасць. Гэта з'ява глыбока індывідуальная і непаўторная, яна непадуладна прычыннаму абгрунтаванню тымі ці іншымі сацыяльнымі ўмовамі. У кожным канкрэтным выпадку рашаючымі з'яўляюцца біяграфія пісьменніка, яго індывідуальны лёс, умовы, у якіх фарміраваўся творца як асоба.

У гэтым артыкуле гаворка будзе ісці канкрэтна пра беларуска-рускі мастацкі білінгвізм. Даследчыкі вызначылі некалькі тыпалагічных груп такога білінгвізму: 1. Творчасць на беларускай мове і аўтарскі пераклад на рускую мову, і наадварот; 2. Паралельная творчасць на беларускай і рускай мовах; 3. Часовы ці пастаянны пераход з двухмоўя на аднамоўе; 4. Творчасць толькі на рускай мове, пры якой пісьменнік адносіцца да беларускай літаратуры¹.

Чацвёртая група — самая шматлікая. У прыватнасці, у беларускай нацыянальнай літаратуры на рускай мове стварылі шэраг цікавых твораў такія пісьменнікі, як Мікалай Гарулёў, Віктар Казько, Эрнест Ялугін, Алена Кобец-Філімонава... Некалькі сваіх аповесцяў апублікаваў першапачаткова на рускай мове і Васіль Быкаў.

Васіль Уладзіміравіч Быкаў адносіцца да той тыпалагічнай групы двухмоўных пісьменнікаў, якія, стварыўшы той ці іншы твор, публікуюць яго ў аўтарскім перакладзе на іншай (у нашым выпадку — на рускай) мове, г. зн. да першай групы. У прыватнасці, такія яго аповесці, як «Абеліск», «Праклятая вышыня», «Сотнікаў» і некаторыя іншыя, упершыню ўбачылі свет іменна на рускай мове.

Акрамя рэальнасцей жыцця, якія адлюстроўваюцца аўтарам, законаў мастацкай творчасці, магчыма і такое выкарыстанне сродкаў іншай мовы ці дыялекту, якое зніжае ідэйную і эстэтычную каштоўнасць мастацкага твора. У такім выпадку мы вымушаны гаварыць аб інтэрферэнцыі ў мастацкім тэксце. Прымяняльна да руска-беларускага мастацка-літаратурнага двухмоўя інтэрферэнцыя можа быць ахарактарызавана як функцыянальна не абумоўленае ўжыванне элементаў рускай мовы ў беларускіх тэкстах у выніку кантакту моў. Яна вызначаецца як моўнай кампэтэнцыяй аўтара, так і яго разуменнем моўнай культуры, адносінамі да кадыфікацыі мовы, да ўзаемадзеяння нацыянальнай і рускай моў і г. д.

Агульнанавуковы тэрмін «інтэрферэнцыя» звычайна разглядаецца як адхіленне ад моўных норм білінгва ў выніку выкарыстання ім дзвюх моў. У такім выпадку білінгвам пастаянна дапускаюцца міжвольныя парушэнні норм роднай ці рускай моў.

На наш погляд, тут ёсць неабходнасць зрабіць і такое адступленне. Вывучэнне праблемы інтэрферэнцыі складае неад'емную частку сучаснай тэорыі моўных кантактаў. Тэрмін «моўны кантакт» вызначаецца як «пачарговае выкарыстанне дзвюх ці больш моў аднымі і тымі ж асобамі»², якіх называюць двухмоўнымі носьбітамі. Асноўнай жа задачай пры даследаванні моўных кантактаў з'яўляецца вывучэнне і апісанне інтэрферэнцыі, сутнасць якой лінгвістычна вызначаецца змяненнем норм кантактуючых моў. Гэта значыць, што інтэрферэнцыя надзвычай цесна звязана з моўнай структурай. Як двухмоўе, так і вынікі ўзаемадзеяння моў, у значнай ступені залежаць ад узроўню іх функцыянальнага развіцця. Чым больш шырокія і універсальныя функцыі той ці іншай мовы, тым менш пранікальнай з'яўляецца яна.

Інтэрферэнцыя ў аповесці В. Быкава «Абеліск» праяўляецца на розных узроўнях: фанетычным (рабяты, патрэбавалі — цвёрдае вымаўленне зычнага *р*; пачотна, бясчысленыя — цвёрдае вымаўленне *ч*; граматычным (проці жанчын); графічным і арфаграфічным (астапоўка, трудна, харошая, абшчэсцвеннік). Аднак факты інтэрферэнцыі не заўсёды прама могуць быць аднесены да моўных памылак: гэта асабліва характэрна для ўзаемадзеяння моў на лексічным узроўні.

Перш чым пачаць разгляд функцый русізмаў у аповесці «Абеліск», зазначым, што аналіз мовы сучаснай беларускай мастацкай літаратуры павінен праводзіцца з функцыянальна-стылістычнага пункту гледжання і даваць пры гэтым адказ на пытанне аб функцыянальным апраўданні русізмаў у тэксце. Пры адсутнасці ж пераканаўчай мастацка-стылістычнай матывіроўкі простая замена беларускага слова рускім стварае канфліктныя сітуацыі ў зносінах з чытачом і, акрамя гэтага, наносіць урон матчымасцям мастацкага ўздзеяння твора.

Русізмы, якія сапраўды ствараюць мастацкі эффект, можна лічыць функцыянальнымі русізмамі (ФР). Русізмы ж, якія аб'ектыўна не нясуць пэўнай мастацка-стылістычнай інфармацыі і мэтазгоднасць выкарыстання якіх у тэксце можа аспрэчвацца, — нефункцыянальныя русізмы (НФР)³.

Прыкладамі НФР у аповесці «Абеліск» могуць быць рускія моўныя элементы, што сустракаюцца ў аўтарскай мове:

Але я не чуў, каб ён паскардзіўся на яе ці даў каму зразумець, як яму **трудна**⁴.

Тужыліся, тужыліся, здаецца, прыўзнялі, яшчэ б сантыметр, як заўжды, самы **трудны** (с. 292).

Гэта была мяжа жыццёвае мары. І правільна. І не таму, што пачотна ці лёгка. Ці заробкі харошыя — не дай бог настаўніцкага хлеба, ды яшчэ ў **вёсцы** (с. 292).

Сярод НФР апынуліся і русізмы, якія трапілі ў тэкст быкаўскай аповесці ў выніку неўсвядомленага пераносу, заснаванага на моўным змешванні:

І ніхто не падумае, што гэты біном таму вучню можа—і пэўна—ніколі ў жыцці і не **прыгадзіцца**... (с. 293).

Яшчэ адзін камень на яго душу. **Вярней**, шэсць камянёў... (с. 325).

Разам з тым шырока сустракаюцца ў аповесці «Абеліск» і русізмы, якія выкарыстаны пісьменнікам зусім свядома, але тым не менш яны не апраўдваюць сябе па канчатковых выніках:

...І зрабіў свядома, часам на свой страх і рызыку, праз **труднасці** і **непрыемнасці** (с. 294).

Гаварыць яму, мяркуючы па ўсім, было **трудна**, нязвыкла на такую тэму, ён з натугой падбіраў словы — мусіць, проста не было патрэбных для такога выпадку слоў (с. 282).

Прычыны з'яўлення такіх і падобных на іх НФР у аўтарскай мове розныя: і недастатковы ўлік пісьменнікам лінгвастылістычных вынікаў выкарыстання іншамоўнага матэрыялу, і суб'ектыўна-лінгвістычныя ўяўленні аб перавагах рускай мовы над беларускай і г. д.

Русізмы ў творы могуць выступаць і ў якасці сродку моўнай характарыстыкі персанажа, напрыклад:

— Да, каб не вайна, — урэшце пагадзіўся прамоўца. — Каб не навязаная нямецкім фашызмам вайна, **каторая** прынесла нашаму народу **бясчысленныя** ахвяры (с. 282).

— **Каторага** павінен тут ведаць кожны вучань... (с. 283).

— **Рабяты** за ім табуном хадзілі (с. 287).

— Ды ўжо ж. Куды даражэй. **Шкада**, **харошая** была пераемнасць (с. 287).

— Я даў яму **сігарэту**, мы закурылі абодва, **пастараніліся**, прапускаючы чорную, з нікелем «Волгу»... (с. 288).

— Няма, няма **астаноўкі**. Чашы далей... (с. 296).

— Кончылася тут, — кажа, — ваша ўласць! (с. 305).

— Ужо ўлетку, калі насталі для нас гарачыя дзянёчкі і набралася нямала забітых і параненых, **патрэбавалі** неяк у брыгаду даныя аб стратах за зіму і вясну (с. 334).

— Я тут распрагу, а вы пройдзеце трохі, ля пошты **астаноўка** будзе (с. 329).

— Нормы, яны, брат, **харошая** справа, калі не **закасяццяне**лі, не засохлі ад часу і не прыйшлі ў супярэчнасць з жыццём (с. 293).

Аповесць «Абеліск» пабудавана Васілём Быкавым у асноўным на маналогіх і дыялогах герояў. Кантактуючы паміж сабой, гэтыя людзі, вядома ж, не могуць не выкарыстоўваць у сваёй мове словы і выразы, што характэрныя для мясцовасці, у якой яны нарадзіліся і выраслі.

Сам Васіль Уладзіміравіч, як вядома, родам з Віцебшчыны, пагэтаму не выпадкова яго персанажы вельмі часта ўжываюць словы, характэрныя для гаворкі гэтага краю:

- Усе ж мяне тут кругом ведаюць, памагаюць (с. 311).
- Вот забыўся таго пісачеля (с. 313).
- Я цёмны чалавек, тры класы абразаванія (с. 313).
- А прападавацеляў розных прадметаў яны і ў грош не цэняць (с. 315).
- Лаўчэня быў маладзец, хоць і паліцай (с. 316).
- Было дзела! — зыркнуў ён на мяне пачырванелымі вачыма (с. 331).
- А што круціць! Так і напішы: папаў у палон. А далей не наша дзела (с. 334).

Такія выпадкі ўжывання русізмаў не з'яўляюцца фактамі інтэрфэрэнцыі ў адносінах да аўтарскай мовы, паколькі пісьменнік стварае моўную характарыстыку персанажаў, дзе імкнецца адлюстравачь свае назіранні над мовай рэальных носьбітаў беларуска-рускага двухмоўя. Будучы ўключанымі ў тэкст, русізмы індывідуалізуюць моўныя характарыстыкі быкаўскіх герояў. Ствараючы ж іх, аўтар улічвае месца дзеяння, час, а таксама сацыяльнае становішча герояў, узровень іх адукацыі і г. д.

Такім чынам, функцыі русізмаў у аповесці «Абеліск» самыя розныя. Да важнейшых з іх можна аднесці: стварэнне дадатковай сэнсавай, эмацыянальнай, экспрэсіўнай і іншых характарыстык вобразаў, моўнай характарыстыкі, выяўленне спецыфічнага каларыту — нацыянальнага, бытавога і інш. Нярэдка русізмы выконваюць некалькі функцый адначасова.

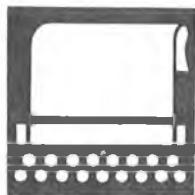
Аналіз моўных асаблівасцей мастацкай творчасці Васіля Быкава паказвае, што ўзаемадзеянне беларускай і рускай моў у літаратуры мае сваю, яшчэ недастаткова вывучаную спецыфіку. Яно актыўна праходзіць у цяперашні час, абумоўліваецца працэсамі кантактавання беларускай і рускай літаратур і культур, вызначаецца як законамі мастацкай творчасці, так і ўласна моўнымі фактарамі.

¹ Гл.: Г и р у ц к и й А. А. Белорусско-русский художественный билингвизм: типология и история, языковые процессы. Мн., 1990. С. 22.

² В а й н р а й х У. Языковые контакты. Киев, 1979. С. 5.

³ Гл.: Г и р у ц к и й А. А. Белорусско-русский художественный билингвизм... С. 32.

⁴ В а с і л ь Б ы к а ў. Збор твораў: У 4 т. Мн., 1980—1982. Т. 3. С. 278. Далей пасля прыкладаў указваецца толькі старонка з гэтага тома.

А. І. НАРКЕВІЧ

СУЧАСНАЯ ЛЕКСІКА: САЦЫЯЛЬНАЯ АБУМОЎЛЕНАСЦЬ, ВЫКАРЫСТАННЕ

Лексічны склад беларускай мовы актыўна папаўняецца ўсё новымі словамі, словазлучэннямі, словаспалучальнымі зваротамі, узбагачаецца структурна і сямантычна. Асабліва прыметна гэта заўважаецца сёння, з наданнем беларускай мове статусу дзяржаўнай у суверэннай Рэспубліцы Беларусь. І гэта не выпадкова. Як ужо засведчана практыкай, актывізацыя моўных працэсаў розных накірункаў асабліва інтэнсіўна праяўляецца ў пераходных, пераломных перыяды гісторыі народа, а такім і з'яўляецца наш час, бурны і неспакойны. Працэсы змен і пераўтварэнняў, што адбываюцца сёння ў грамадстве, у сферах сацыяльнага быту, эканомікі, палітыкі, маралі, культуры, экалогіі, не могуць не ўплываць на мову як грамадскую з'яву, якая чуйна рэагуе на ўсе праявы жыцця. І ў першую чаргу гэта адбываецца на слоўнікавым складзе мовы як найбольш зменным і рухомым элеменце (звяне) моўнай сістэмы. Так, за параўнальна нязначны гістарычны перыяд, пачатак якому паклалі працэсы, вядомыя пад назвай перабудовы, у слоўнікавы склад нашай мовы ўлілася надзвычай вялікая колькасць новых слоў для абазначэння шматлікіх прадметаў, паняццяў і з'яў рэчаіснасці — новаствораных грамадскіх і дзяржаўных аб'яднанняў, новых эканамічных адносін, форм арганізацыі працы, гаспадарання, нетрадыцыйных упраўленчых, навуковых, навучальных і культуралагічных устаноў, відаў занятку, прафесійнай дзейнасці, форм звароту паводле службовых, сацыяльных, этычных і іншых характарыстык асобы, прыналежнасці яе да пэўных культавых устаноў і службаў, таямніц прыроды, сусвету. Так узніклі або актывізаваліся ва ўжытку словы і словаспалучэнні: *нефармалы, нелегалы, акцыянеры, фірмы, біржы, рыначная эканоміка, дэцэнтралізацыя, раздзяржаўліванне, прыватызацыя, аукцыён, пен-цэнтр, гасцеўня, лабард, каледж, суполка, філія, курыя, рада, сойм, мэр'я, мэр, міс, місіс, спадар, святар, уладыка, епархія, экзарх, гаміноід, бігфут, палітэргейст* і інш.

Змяненні ў лексічным складзе мовы могуць адбывацца і ў выніку выхаду з ужытку паасобных слоў і словазлучэнняў па прычыне знікнення саміх прадметаў, паняццяў, абазначэннем якіх яны служылі, ці пераацэнкі, пераасэнсавання зместу гэтых паняццяў і з'яў на пэўным этапе грамадскага развіцця. Знікаюць з лексікона, звужаюцца ва ўжыванні не толькі старыя, аджыўшыя словы, але і тыя з іх, якія не так даўно нарадзіліся. Страцілі папулярнасць, напрыклад, такія словы і выразы, як *дзяржспрыёмка, перабудова, чалавечы фактар* і многія іншыя, якія яшчэ зусім нядаўна не сыходзілі са старонак газет, часопісаў, з вуснаў дыктараў радыёвяшчання і тэлебачання.

Адзначаючы як аб'ектыўны, заканамерны і ў цэлым станоўчы працэс абнаўлення лексікі сучаснай беларускай мовы, яе слоўнікавага складу, нельга абысці адной вельмі паказальнай і характэрнай з'явы, звязанай са злоўжываннямі запазычанай лексікай. Словы нахшталт *імпічмент, істэблшмент, сервілізм, папулізм, сегрэгацыя, прэзентацыя, сентэнцыя,*

рэцэпцыя, брыфінг, бенефіс, кансенсус, талерантнасць, калапс, сінгл, спіч, трэнінг, чэйдж, чэнча запаланілі прэсу, эфір. Гэтыя і шматлікія іншыя запазычаныя ўскладняюць, абцяжарваюць тэкст, успрыманне і ўсведамленне прачытанага або пачутага. Далёка не ўсе яны зразумелыя і даступныя чытачу. Большасць з іх не зафіксавана ў тлумачальных слоўніках. Нельга ж без разбору «цягнуць» усё, што трапляецца ў моўнай практыцы, у размовах, у слоўнікі нацыянальнай мовы.

Злоўжываюць замежнай лексикай не толькі работнікі ведамстваў, устаноў, навукоўцы, але і журналісты, супрацоўнікі рэдакцый газет, радыё, тэлебачання. Замільгалі на старонках газет, у радыё- і тэлеперадачах анонсы і *дайджэсты*, *дайджэст-прэсы*, *відэа-дайджэсты*, *тэлэксы* і *факсы*, *тэлефаксы*, *тэлемяксты*, *тэлелоўцы*, *рэверсы*, *джаз-таймлы*, *старлайты*, *спонайды*, *калажы*, *аўкцыёны*, *парадыз-кактэйлі*, *алі-экспрэсы*, *кур'еры* і *постэры*. Усё большае пашырэнне атрымліваюць ускладненыя словы з кампанентамі *прэс-*, *экспрэс-*, *бліц-*, *рэйд-*, *відэа-*, *тэле-*, *інтэр-*, *пост-*, *эксна-* і многімі іншымі, якія далучаюцца не толькі да замежных, але і сваіх уласных слоў: *прэс-апытанне*, *экспрэс-пошук*, *бліц-водгук*, *відэадзялкі*, *тэлепекла*, *інтэрдзяўчынка*, *экснацэнтр*, *постпэрабудоўачны* і інш.

Шырока ўжываюцца словы з іншамоўнымі словаўтваральнымі элементамі *архі-*, *квазі-*, *экстра-*, *экс-*, *этна-*, *супер-*, *інфа-*, *інфра-*, *гіпер-*, *гіпа-*, *рэтра-*, *-аж*, *-ум* і інш. Вось і ўзнікаюць словы-метызы: *супернамаганні*, *экс-прэзідэнт* (і *экс-жонка*), *гіпаактыўны*, *сенаж*, *лістаж* і... *кармаж*.

Узніклі побач з традыцыйнымі і новыя рубрыкі газет, радыё- і тэлеперадач: «*Экспрэс-дасье ЧЗ*», «*Інфра-крым*», «*Інфа-навіны*», «*Спектр*», «*Метраном*», «*Ракурс*» і інш. З'явіліся адначасова і новыя назвы газет, часопісаў: «*Спорт-экспрэс*», «*Мегаполіс-экспрэс*», «*Могилев-таймс*», «*Більд-панорама*», «*Билборд*» і г. д.

Па ўзору і прыкладу найменняў часопісаў, газет пашыраецца ўжыванне адпаведных назваў устаноў, прадпрыемстваў, аб'яднанняў, камерцыйных крам, кааператываў, кіёскаў: «*Спектр-салон*», «*Другасны рэсурс*», «*Аргус*», «*Ірмос*», «*Сантамі*», «*Экспрэс-сервіс*», «*Экспрэс-мяса*».

Запазычаныя словы, як паказвае моўная практыка, тэматычна вельмі разнастайныя, яны праніклі ва ўсе сферы жыцця — вытворчасці, быту, культуры. Усё павялічваецца колькасць, пашыраецца ва ўжытку лексіка іншамоўнага паходжання, звязаная са сферамі быту, паслуг, абслугоўвання (*сервіс*, *грыль-бар*, *кактэйль-хол*, *аўта-колібі*, *аўта-каска*, *секс-шоп*), з аб'ектамі сацкультыту, культуралагічнымі і аздараўленчымі ўстановамі (*дыскэй-лэнд*, *таймс-сквер*, *фан-клуб*), эканомікай, вытворчасцю, гандлем (*менеджмент*, *маркетынг*, *бартэр*, *кансорцыум*, *лізінг*), музыкай, мастацтвам, відовішчымі прадстаўленнямі (*рок*, *стод-рок*, *поп-біт-рок*, *хэві-метал*, *хіт-парад*, *гран-пры*), спортам (*бек*, *інсайд*, *форвард*, *дэбютант*, *юніёр*, *галкіпер*, *тайм-аут*), назвамі асоб па роду ці віду іх дзейнасці, занятку (*сікафант*, *аўгур*, *аніматар*), адцягнутымі, неканкрэтна-прадметнымі паняццямі (*інастасія*, *экзерсіс*, *эманация*) і інш.

Асобнае месца ў гэтай групе займаюць так званыя экзатызмы — словы, выразы з іншых, часам малавядомых моў, якія выкарыстоўваюцца для стварэння спецыяльнага фону, мясцовага каларыту з жыцця і быту тых ці іншых народаў і народнасцей (*джыхад*, *інтыфада*, *шура*, *маджэхеды*, *душманы* і інш.). Іх ужыванне цалкам апраўданае.

Аб шырыні і інтэнсіўнасці ўжывання іншамоўных слоў сведчыць з'яўленне цэлых радоў характалагічных прыметнікаў (*алібібэзны*, *дэмагагічны*, *дэструктыўны*, *папулісцкі*), антанімічных утварэнняў (*кансерватыўны* — *радыкальны*, *канструктыўны* — *дэструктыўны*, *мажорны* — *мінорны*, *дэбютаваць* — *фінішаваць* і інш.).

Выдаткі, звязаныя з выкарыстаннем іншамоўнай лексікі, яшчэ больш узрастаюць па прычыне таго, што замежныя словы як словы не роднай мовы не заўсёды ўжываюцца правільна, дакладна. Не размяжоўваюцца словы-паранімы, блізкія па гучанні, але рознага значэння тыпу *экскурс* і *экскурсія*, *статут* і *статус*, *статыст* і *статыстык*, *кансервант* і *кансерватар*, *сеньёр* і *сіньёр*, *дэфектны* і *дэфектыўны*, *эфектны* і *эфектыўны*, *экспанат* і *экспанент*, *бойлер* і *бройлер*, *сервіз* і *сервіс*, *рэлікты* і *рэліквіі*, *факт* і *фактар*, *крымінальны* і *крымінагенны*, *канверсуемы* і *канвертуемы*, *генафон* і *генафонд*, *цырымонія* і *цырыманіял*, *дыялектны*

і *дыялектычны*. Не ўлічваецца мнагазначнасць (полісемія) замежных слоў: *канверсія*, *рэанімацыя*, *блакада*, *рэгламент* і інш.

Як вынік неразумення семантыкі іншамовных слоў з'яўляюцца плеаназмы (словапаўторы) накшталт *першы дэбют*, *свая аўтабіяграфія*, *памятны сувенір*, *папяроявая макулатура*, *свабодная вакацыя*, *паўторныя рэцыдывы*. Плеаназмы могуць узнікаць і на ўласнай глебе, напрыклад: «У нашай сям'і расло сем чалавек дзяцей» («Беларусь»). Не рэдкія выпадкі з'яўлення на газетных палосах, у радыё- і тэлеперадачах таўталагізмаў, часам, і на ўласнай глебе, як напрыклад: *арганізацыя арганізуе*, *дае даныя*, *прыходзіцца прыходзіць*, *іх увядзенне вядзе*, *творчае вытворчае аб'яднанне* і пад. Неразуменне семантыкі, сэнсу іншамовных слоў адбываецца і на арфаэпіі, іх напісанні. Вымаўляюць і пішуць: *канфармізм* і *калфармізм*, *інжынірынг* і *інжынерынг*, *канвертуемая* і *канверсуючая валюта*. Такі ж разнабой назіраецца і пры пастаноўцы націску, акцэнтацыі адпаведных слоў. Вымаўляюць: *калапс* і *калапс*, *аргус* і *аргус*, *бартэр* і *бартэр*.

На базе іншамовных слоў і па іх узору ствараюцца штучныя неалагізмы: *глабацыя*, *таланізацыя* (ад «талон»), *купанізацыя* (ад «купон»), *інфарматызацыя*, *накетызацыя*, *сумацыя* (ад «сума»), *лістыраванне*, *пенсіянйраванне*, *абектыўка*, *канкрэтыка*, *лозунгіст*, *стагнат*, *дэлегіраваны*, *структурыраваны*, *дынамізаваны*, *інфіцыраваны*, *анансіраваць*, *карэспандзіраваць*, *дэкрэтыраваць*, *ініцыіраваць*, *камерцыялізіраваць*, *інтэрв'юіраваць*, *дэпутатстваваць* і інш.

Захапленне іншамовнай лексікай, злоўжыванне ёю прыводзіць урэшце і да яшчэ адной непажаданай з'явы — да разнастельнасці мовы публікацый, стылістычных выдаткаў, як напрыклад: «Дэбют «Працы», «Падпіска фінішавала», «Калейдаскоп народных мелодый».

Дык чым жа новыя назвы газетных рубрык «Анонс» і «Дайджэст» лепшыя за былыя «Змест», «Агляд» ці «Кортка», а словы *паркінг*, *фрывей* за «стаянку» і «аўтастраду», *ганг* і *трылеры* — за «банду» і «баявікоў», *накетбук* — за «кнігу-малютку»? Чым слова *кансensus* «прыгажэйшае» за «пагадненне», «дамоўленасць» ці «згodu», *прэзентацыя* — за «прадстаўленне» ці «дэманстрацыю» чаго-небудзь, *рэйтынг* — за «аўтарытэт», «ацэнку», «прэстыж» ці «дзелавыя якасці», а словы *бартэр* — за «натуральны абмен», *стагнацыя* — за «застой», *калапс* — за «крушэнне», «крах»? І чым *сентэнцыя* лепей за «павучанне»? І вывад тут можа быць толькі адназначны: іншамовныя словы даволі часта ўжываем без патрэбы. І з гэтага варта зрабіць адпаведныя высновы. Аднак прыходзячы да такога вываду, мы ніколі не маем на ўвазе замацаваную ўжо практыкай міжнародную тэрміналогію і словы-іншамові.

Праблемы мовы, яе культуры і чысціні хвалююць народы і іншых краін. «Вылечыць хваробу мовы, а яна ў небяспецы, нельга без адраджэння ўсіх бакоў народнай культуры, матэрыяльнай і духоўнай... Будзем спадзявацца, што ў тоўшчу народнай мовы, сялянскай і гарадской, *кансensus* і *прэзентацыі* не пранікнуць»¹.

Па-ранейшаму актуальнай і надзённай для сродкаў масавай інфармацыі з'яўляецца і праблема мовнага стандарту і штампаванай мовы газет, радыё- і тэлеперадач. Нярэдка трапляюць на старонкі перыядычнага друку штампаваныя выразы, словапаўторы, спалучэнні з дзяжурнымі словамі: *комплексы*, *эпіцэнтры*, *кампаніі*. Варта працягнуць размову пра набіўшыя аскаміну «канцылярыты». Тыповым праяўленнем «канцылярыта» служаць: кантамінацыя словазлучэнняў, шматлікія словаскарачэнні, размоўныя словаўтварэнні, абрэвіятуры. Усё яшчэ «задачы ўзнімаюцца», «пытанні вырашаюцца»; самі ж «пытанні» ў іх пастаноўцы «маюць важную ролю» і «адыгрваюць значнае значэнне». Ну, а «цэны даражэюць», «прадукты харчавання павышаюцца». Па-ранейшаму ў шырокім ужытку словатворы накшталт «Райкааппаратпрам», Галоў АПУ, Галоў ПЭУ, Галоў ПУ, Галоў БУ, *раёнка* і *пярвічка*.

Яшчэ сустракаюцца рэцыдывы старога камандна-адміністрацыйнага стылю — клішэ з загадна-указальным тэстам, вядома ж, некалькі пераадрасаваным і падрэдагаваным накшталт «Бульбаводы, будзьце пільнымі!». Не адышлі ў мінулае шматлікія сацыяльныя клішэ, «высокія» дзяжурныя і «нізкія» прыніжальныя словы і выразы: *народныя выбраннікі*, *выбраннікі народа*, *лепшыя людзі раёна* (сяла), *старшы брат*, *вялікі народ* і *мяса*, *працоўныя мясы*, *людскія* і *матэрыяльна-тэхнічныя*

рэсурсы, рабочыя рукі, кваліфікаваныя рабочыя рукі, галёрка, нааплаляльнік. Для выбаршыкаў у самы апошні час адшукалася ўжо новая назва — *электарат*.

Маюць месца неадпаведнасці слова з'явам рэчаіснасці, калі словы нахшталт *катастрофа* падмяняюцца словамі *аварыя* («меры зніжэння вынікаў Чарнобыльскай катастрофы» — «ліквідацыя вынікаў Чарнобыльскай аварыі»), выразы *павышэнне цэн* — выразамі «*упарадкаванне (рэфармаванне, лібералізацыя) цэн*» і г. д.

У вусных выступленнях прамоўцаў высокага рангу ды і ў друкаваных матэрыялах можна сустрэць алагізмы нахшталт: «Таварышы! Наша праца прападае не дарам!», «І працягнуў чорную руку дапамогі», «Ланцуговая рэакцыя карысных спраў», «Заслужана страцілі аўтарытэт».

Не ўспрымаецца сёння і вымаўленне тыпу *блэк навінаў, клясычная літаратура, тэрміналагічная спадчына, філязофія, філялёгія, сынанімічныя шэрагі, спецыфічныя рысы, аргумент, псыхалагічныя учынкi, прафэсійны падыход, аспекты розгляду* і інш.

Слова, не дакладна падабранае, не напоўненае рэальным зместам, абясцэньваецца, яго сэнс і значэнне страчваецца. І ў той жа час слова дакладнае, пранікнёнае, прачулае — вялікая сіла, магутны сродак уздзеяння, цвёрджання аб'ектаўнасці інфармацыі і дасведчанасці яе аўтараў. І такое слова — праўдзівае, адказнае — мы часта бачым на старонках нашай прэсы, чуюм у радыёрэпартажах, успрымаем з экранаў тэлевізараў. Трэба думаць, такія словы будуць пашырацца, заваёўваць усё новыя пазіцыі ў мове сродкаў масавай інфармацыі.

¹ Советская Россия. 1990. 8 апр.

М. І. ТАЧЫЦКАЯ

МЕТАФАРА, МЕТАНІМІЯ, СІНЕКДАХА Ў МОВЕ БЕЛАРУСКАЙ ТЭЛЕВІЗІЙНАЙ ПУБЛІЦЫСТЫКІ

Тэлевізійныя публіцыстычныя тэксты на БТ з'яўляюцца сучаснай разнавіднасцю прамоўніцкага выступлення, прызначанага ўздзейнічаць на логіка-рацыянальную і эмацыянальна-валявую сферы асобы тэлегледача. Значэнне маўленчага аспекту такога выступлення нельга недаацэньваць, таму што нацыянальная спецыфіка публіцыстычных праграм БТ праяўляецца перш за ўсё ў іх моўным афармленні, у разнастайнасці вобразна-выяўленчых сродкаў, якімі карыстаюцца публіцысты. Выбар гэтых сродкаў, закліканых садзейнічаць дакладнаму выражэнню зместу, яснасці публіцыстычнага выкладу, вобразнай перадачы аўтарскай думкі, абумоўлены тэматыкай кожнай праграмы, агульнай стылёвай афарбаванасцю тэлевізійнага выступлення, асаблівасцямі аўтарскага светаўспрымання.

Важнымі сродкамі ў шэрагу тропай, якія садзейнічаюць яркаму, эмацыянальна-экспрэсіўнаму выкладу зместу, у мове беларускай тэлевізійнай публіцыстыкі з'яўляюцца метафара, мітанімія і сінекдаха.

Публіцыстычныя метафары ўзнікаюць у выніку пераасэнсавання прамога значэння слова, пашырэння яго спалучальных магчымасцей, ці, інакш кажучы, яго валентнасці. Гэта адбываецца пад уздзеяннем пазалінгвістычных фактараў, без якіх немагчыма такое вобразнае пераасэнсаванне, і лінгвістычных, калі семантыка слова змяшчае ў сабе патэнцыі для метафарызацыі. У склад метафары могуць уваходзіць словы ці тэрміны з многіх галін ведаў і дзейнасці чалавека, напрыклад: *выйграць бітву за хлеб* — з ваеннай тэрміналогіі; *рабіць стаўку на...* — выслоўе з лексікона азартных гульняў; *тэрмін цана ў метафары цана перамогі* — з гандлёвай тэрміналогіі; *ідэя рэанімацыі, эйфарыя перамогі* — з медыцынскай; *інерцыя мінулага* — фізічны тэрмін і інш.

Многія публіцыстычныя прамовы арганічна спалучаюць у сваёй структуры розныя сродкі моўнай выразнасці — метафары, увасабленні, перыфразы і інш. Напрыклад: *Актыўна прапагандуе прэзідэнт ідэю рэанімацыі былога імперскага Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік,*

праўда, пад новай шылдай так званага канфедэратыўнага Саюза Суверэнных Дзяржаў. І адбываецца гэта ад шчырага жадання чалавека, чые ідэалы усё яшчэ сілкуе інерцыя мінулага, пераканаць усіх нас, пераканаць сусветную грамадскасць, такую даверлівую да ініцыятара перабудовы і галоснасці, што на аджыўшым свой час старым фундаменце можна пабудаваць новы прывабны дом. У гэтым выказванні ўжываецца традыцыйная метафара ідэя рэанімацыі, метафарычнае ўвасабленне ідэалы сілкуе інерцыя мінулага, перыфрастычнае выслоўе з экспрэсіўным адценнем ініцыятар перабудовы і галоснасці да слова прэзідэнт, што дае магчымасць ушкунуць паўтораў і даць эмацыянальную характарыстыку асобы. Метафарычны вобраз старой дзяржавы заснаваны на параўнанні яе з аджыўшым свой час старым фундаментам, на якім нельга пабудаваць новы прывабны дом.

Метафарызацыя надае публіцыстычнаму твору патэтычнае гучанне і ўзнёслую танальнасць, асабліва ў тых выпадках, калі размова ідзе пра значныя падзеі ў жыцці грамадства. Заснаваны на асацыятыўных параўнаннях, метафара служыць сродкам яркай вобразнай характарыстыкі і ацэнкі з'яў грамадскага жыцця: *Дзень Перамогі. Свята. Якія б палітычныя падзеі не адбываліся, гэты дзень назаўсёды застанеца ў гісторыі чалавецтва, бо страшэнны звер — фашызм — быў знішчаны ў сваім логаве.*

Своеасаблівая пазітыўна-ацэначная сэнсавая градацыя адлюстравана ў метафарычных структурах мера багацця, мера жыцця, у якіх слова мера пераасэнсоўваецца, ужываецца ў пераносным значэнні: 'вызначаны рубж, граніца' (ТСБМ. Т. 3. С. 137): *Праца ёсць мера багацця кожнага народа, кожнай дзяржавы. Мера багацця. Мера жыцця.* Кантэкстуальнымі антонімамі выступаюць перыфрастычныя метафарычныя выслоўі межы дружбы, межы мытняў у наступным публіцыстычным тэксе: *Межы дружбы, якімі мы гэтак ганарыліся, сталі межамі мытняў. Праверка дакументаў, багажу, пошліны сталі нормай.*

На змешванні прамога і пераноснага значэнняў слова базар, асноўнага і другаснага значэнняў слова рынак заснавана метафара дарога ад базару да рынку ў сказе *Як моладзі жыць на гэтай дарозе ад базару да рынку?* Метафара дарога ад базару да рынку грунтуецца на кантэкстуальнай антаніміі слова базар у пераносным значэнні, якое адлюстроўвае хаос, бязладдзе ў эканоміцы, і слова рынак 'сістэма, арганізацыя эканамічных сувязей'. Пры дапамозе гэтай метафары даецца лаканічная і трапная характарыстыка становішча эканомікі.

Тэлевізійная публіцыстыка карыстаецца традыцыйнымі метафарамі і адначасова імкнецца ствараць новыя, невядомыя раней метафары, якія адрозніваюцца ад звыклых сваёй непаўторнасцю, вобразнай адметнасцю, навізнай: 1) *Яўна забуксаваў інтэлект аўтара артыкула (а, можа, кульгае на 'левізну'?), каб зразумець, якія сілы стаялі за гэтымі падзеямі;* 2) *Ад бязлікай шэрай партыйнай аднастайнасці да сучаснай вясёлкі рознакаліберных паведамленняў і уласных каментарыяў — шлях аказаўся вельмі няпросты;* 3) *Як ні дзіўна, але пры ўсеагульным дэфіцыце на паперу ў нас зараз буе сапраўдная паводка самых разнастайных газет і часопісаў.*

Як і традыцыйныя, індывідуальна-аўтарскія метафары ўзнікаюць праз пераасэнсаванне ўстойлівых прамых значэнняў слоў як вынік бачання ў звычайных рэчах новых якасцей і рыс: *Нічога дзіўнага: вольная прэса — галоўная заваёва перабудовы. Так, сапраўды, адзінае збудаванне, якое мы асілілі ўсім грамадствам, — дом галоснасці.* Гэта метафарычнае ўяўленне таго гмаху вольнай прэсы і літаратуры, якія без усялякіх двукоссяў з'яўляюцца адзіным амаль плёнам перабудовы. У доме галоснасці павінны быць чыстыя шыбы вокнаў і чыстае паветра.

Індывідуальна-аўтарскія метафары дапамагаюць стварыць яркую карціну рэчаіснасці, даюць трапную характарыстыку падзеям, выяўляюць сутнасць з'яў і сведчаць пра мастацкую сталасць тэлепубліцыста, арыгінальнасць яго асацыятыўнага мыслення: *На кані інфляцыі і беспрацоўя ўехаў у рэйхстаг Адольф, не забывайце: ён быў падтрыманы ў 1933 годзе большасцю нямецкага насельніцтва.* Метафара конь інфляцыі і беспрацоўя ўзнікла ў выніку змены структуры старажытнагрэчаскага міфалагічнага выслоўя 'траянскі конь'. Стварэнне і ўжыванне такіх метафар накіравана на актывізацыю вобразнага мыслення тэлегледачоў,

садзейнічае актыўнаму выкарыстанню імі назапашаных ведаў, стымулюе працэс творчага асэнсавання публіцыстычнай карціны. Характар індывідуальна-аўтарскіх метафар залежыць, як вядома, ад тэмы, ідэі, стылістыкі перадачы, ад таго, як публіцыст трансфармуе ў сваёй свядомасці рэчаіснасць. Напрыклад: *Мы даплылі да дэмакратыі, пужаюцца нямыя чаго. Ці ж гэтак? Здаецца, быццам нервовая атмасфера сённяшняга жыцця створана тэхналогіяй страху: рабочага палюхаюць рынкі і беспрацоўем, селяніна — надзелам зямлі і яе скупкай ліфцічнай «мафіяй», вайскоўцаў — скарачэннем арміі, усіх нас — цэнзі: і толькі партыйныя бонзы, як нічога не палыхаліся раней, гэтак і сёння не ведаюць беспрацоўя і страху перад рынкім.* Метафара даплыць да дэмакратыі ўзнікае ў выніку пераасэнсавання канструкцыі з прамым значэннем даплыць да берага і выкарыстання яе ў змененым выглядзе: у структуры выслоўя адбываецца замена аднаго з лексічных кампанентаў. Індывідуальна-аўтарская метафара тэхналогія страху заснавана на пашырэнні валентнасці слова тэхналогія. У традыцыйным значэнні яно ўжываецца ў словазлучэннях тыпу тэхналогія вытворчасці, тэхналогія працэсу, што азначае 'адпрацаваны наладжаны механізм выпуску якой-небудзь прадукцыі'. У аўтарскім варыянце гэтай «прадукцыяй» з'яўляецца страх. Такім чынам, нематэрыяльнае паняцце 'страх' у складзе ўтворанай метафары тэхналогія страху ў публіцыстычным кантэксце набывае рэальныя абрысы.

Метафара, заснаваная на падабенстве прадметаў ці з'яў, адрозніваецца асаблівасцямі выкарыстання ў мове тэлевізійнай публіцыстыкі ад метаніміі — тропы, што ўяўляе сабой перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове іх знешняй ці ўнутранай сувязі, сумежнасці. Як ужо адзначалася, для тэлепубліцыстыкі характэрна ўжыванне як традыцыйных, агульнавядомых, так і індывідуальна-аўтарскіх, новаўтвораных метафар, якія на агульным фоне моўнай ткаціны вылучаюцца высокай ступенню вобразнасці, асацыятыўнай насычанасцю. Гэты якасці метафары садзейнічаюць экспрэсіўнасці і маляўнічасці публіцыстычнага маўлення, надаюць яму ацэначны характар, эмацыянальнае, выразнае гучанне. Метанімія ж у мове публіцыстыкі не вылучаецца асаблівай вобразнасцю, таму яе функцыя іншая — намінацыйная. Метанімія дазваляе даваць прадметам і з'явам канкрэтныя назвы, выказваць думку ў сціслай форме, змяшчаць максімум інфармацыі ў маўленчай формуле з абмежаванай колькасцю моўных адзінак. Вывучэнне тэкстаў публіцыстычных праграм БТ («Роднае слова», «Панарама», «Наш каментарый», «Тыдзень планеты» і інш.) сведчыць аб тым, што вялікай частотнасцю выкарыстання ў публіцыстычнай мове вызначаюцца метаніміі, утвораныя на аснове сувязі паміж такімі паняццямі, як месца (установа, арганізацыя і да т. п.) і людзі, якія там знаходзяцца, працуюць. Напрыклад: 1. *Беларускі фонд сацыяльнай падтрымкі дзяцей і падлеткаў «Мы — дзеці» аб'явіў конкурс на лепшы твор «Усім — на казцы»;* 2. *Замест правядзення эканамічнай рэформы беларускі ўрад займаецца яе імітацыяй. Замест пошукаў інвестыцый, пастаўшчыкоў сыравіны і рынку збыту ўрад дэмагагічна тлумачыць эканамічныя беды толькі ліквідацыяй старых гаспадарчых сувязей і разбурэннем СССР.*

Сустракаюцца метаніміі, утвораныя на аснове сувязі паміж паняццямі 'аўтар — яго твор', 'дзеянне — яго выканаўца', напрыклад: 1) *Адкрываючы для сябе М. Багдановіча, даследчык данамагаў зрабіць гэта і тагачаснаму чытачу;* 2) *Акрамя чытання Карнегі, Фрола і ўсходняй філасофіі пазбавіцца ад савецкіх комплексў данаможа і зварот да нашых спрадвечных каранёў, да беларускай гісторыі, культуры, мовы, да матэрыяльнага і духоўна-рэлігійнага вопыту продкаў;* 3) *У будынку Дома ўрада ахова правярала дакументы не менш як пяць разоў.*

Метанімія як стылістычны сродак надае публіцыстычнаму маўленню дакладны, канкрэтны характар, лаканічнасць, робіць яго зразумелым і даступным для ўспрымання шляхам эканоміі моўных сродкаў, канцэнтрацыі зместу выказвання ў невялікім славесным аб'ёме.

Дзейнасці публіцыстычнага выступлення на тэлебачанні, яго эмацыянальнаму гучанню спрыяе таксама выкарыстанне сінекдахі — разнавіднасці метаніміі, якая даволі часта служыць стылістычным сродкам стварэння іроніі і сарказму. І ў гэтай якасці сінекдаха выступае, як

правіла, у сукупнасці з іншымі моўнымі сродкамі выразнасці. Напрыклад: *Калісьці існаваў жарт наконт таго, што ва ўсіх людзей няць пачуццяў, а у савецкага чалавека — шэсць, бо шостым з'яўляецца «пачуццё глыбокага задавальнення», з якім наш народ сустракаў усе значныя падзеі — ад з'езда партыі да павышэння цэнаў. Ну, а калі без жарту, то нязменным спадарожнікам кожнага «саўка» з'яўляецца страх.* Іранічны эффект дасягаецца цытаваннем народнага жарту, у якім назіраецца кантэкстуальная антанімія словазлучэнняў ва ўсіх людзей і ў савецкага чалавека. Выраз савецкі чалавек з'яўляецца граматычнай сінекдахай — распаўсюджаны ў мове спосаб вызначэння сукупнасці асоб, з'яў, прадметаў з дапамогай адзіночнага ліку. Тут адзіночны лік у значэнні множнага — сродак выражэння катэгорыі зборнасці. Ужыванне граматычнай сінекдахі ў публіцыстычнай мове дапамагае стварыць тыповы, абагульнены вобраз прадстаўніка савецкага грамадства, якога ад усіх іншых людзей адрознівае наяўнасць «шостага пачуцця», так званага «пачуцця глыбокага задавальнення». Гэты распаўсюджаны ў свой час у сродках масавай інфармацыі публіцыстычны штамп пераасэнсоўваецца і бярэцца ў іранічнае двукоссе, што сведчыць пра наяўнасць у публіцыстыцы тэндэнцыі да іранічнага пераасэнсавання кніжных слоў ці выслоўяў з адкрыта рытарычным адценнем. Іранічны эффект узмацняецца пры ўключэнні ў адно агульнае паняцце 'усе значныя падзеі' палярных па значымасці і розных па зместу паняццяў 'з'езд партыі' і 'павышэнне цэнаў'. Іронія пераходзіць у сарказм, калі ў якасці сіноніма да нейтральнага выразу 'савецкі чалавек' даецца прастамоўны наватвор савок са зніжанай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай.

Іронія дапамагае публіцысту выказваць свае адносіны да факта, здарэння, з'явы. Часцей за ўсё аўтарская ацэнка з'яўляецца негатывнай, мае крытычны характар. Таму сінекдаха можа выступаць у якасці стылістычнага сродку з негатывнай ацэнкай. Напрыклад: *Як толькі кампанія кручкоўцаў трапіла ў «Матроскую цішыню» — адразу знікла мода пужаць гэтымі «непредсказуемыми последствиями», бо яны сталі агульнавядомымі.* Стварэнню іроніі садзейнічае выкарыстанне сінекдахі кампанія кручкоўцаў. Уласнае імя Кручкоў паслужыла базай для ўтварэння агульнай назвы асоб-аднадумцаў — **кручкоўцы**, якая набывае абагульняючы сэнс і ў сукупнасці з назоўнікам кампанія — негатывна-ацэначную афарбоўку.

Выкарыстанне формы множнага ліку назоўніка ў абагульняючым значэнні назіраецца таксама ў публіцыстычным урыўку наступнага зместу: *Адно сущіае: якраз у даным выпадку ўсё залежыць ад нас, бо хто прыйдзе ў фюрэры — ніякага значэння не мае. Як кажуць у народзе, была б шыя, а халут знойдзеца...* Формы ліку даволі часта выконваюць у мове тэлепубліцыстыкі характаралагічную функцыю. Ужыванне форм множнага ліку назоўніка замест адзіночнага — апрабаваны метаад аўтарскай характарыстыкі асобы, які выражае суб'ектыўныя адносіны да аб'екта размовы.

У публіцыстычнай мове сінекдаха, як правіла, набывае ярка выражаную экспрэсіўную афарбоўку. З дапамогай сінекдахі публіцыст можа выклікаць у тэлегледача самых разнастайных дзейных асацыяцый. Цікавай, на наш погляд, з'яўляецца, напрыклад, сінекдаха **вольфы адольфавічы** ў сказе з публіцыстычнай праграмы, дзе нагадваецца імя Уладзіміра Вольфавіча Жырыноўскага: *Усе гэтыя вольфы адольфавічы прыходзяць у палітыку як чыесці марыянеткі.* Імя ўласнае Вольф у форме **Вольфавіч** вакарыстоўваецца тут як аснова для ўтварэння агульнай назвы асоб у форме множнага ліку **вольфы**; такім жа чынам утворана і слова **адольфавічы** — ад уласнага імя **Адольф**, г. зн. **Адольф Гітлер**. Сінекдаха **вольфы адольфавічы** выклікае ў гледачоў недвухсэнсоўныя асацыяцыі, прымушае праводзіць пэўныя аналогіі і рабіць адпаведныя вывады. Яна мае абагульняючы характар, узмацняе выразнасць і палітычную заостранасць выказвання.

Такім чынам, метафара, метанімія і сінекдаха выкарыстоўваюцца ў мове беларускай тэлевізійнай публіцыстыкі для таго, каб надаць выкладу эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, ацэначнасць, вобразнасць. Разам з тым ужыванне гэтых тропаў садзейнічае дакладнай перадачы асноўнай думкі тэлевыступлення, павышае яго інфарматыўную насы-

чанасць, павялічвае сэнсавы аб'ём выказвання пры эканоміі моўных сродкаў, да якой, безумоўна, імкнецца тэлепубліцыстыка як вусная форма камунікацыі.

В. М. ШЭІН

РАДЫЁ КЛІКАЛА ДА БАРАЦЬБЫ

У канцы 1941 г. Савецкі ўрад выдзеліў для работы Беларускага радыё ў Маскве кароткахвалеваю радыёстанцыю, перадачы якой добра праслухоўваліся на ўсёй тэрыторыі рэспублікі. Калектыў радыёстанцыі размясціўся з усімі службамі ў будынку Усесаюзнага радыё. На работу ў рэдакцыю радыёстанцыі «Савецкая Беларусь» былі накіраваны літаратары, вядомыя беларускія журналісты. З радоў Чырвонай Арміі быў адкліканы на радыё старшы палітрук, вопытны газетчык С. Майхровіч. Ён узначаліў калектыў беларускай рэдакцыі. Дапамагаць яму ўзяліся радыёжурналіст В. Палескі, паэты Алесь Астапенка, М. Машара і журналісты В. Бурносаў, К. Губарэвіч, Л. Бярозкін, А. Рокаш, М. Рымар, Ф. Руцкі.

«Мы жылі тымі ж клопатамі, — успамінае былы дыктар радыёстанцыі «Савецкая Беларусь» Уладзімір Юрэвіч, — якімі ў той цяжкі і складаны для Радзімы час жыў кожны савецкі патрыёт. «Усё для фронту, усё для перамогі!» — такім быў дэвіз усіх, хто працаваў у тыле. Пад гэтым дэвізам праходзіў і наш творчы, запоўнены з раніцы да позняй ночы дзень, асноўнай задачай якога было давесці праз вогненны небасхіл у тыл ворага, для партызан і тых, каму ўдавалася пад пагрозай смерці карыстацца пад носам у гітлераўцаў радыёпрыёмнікам, рэальную праўду аб вайне.

1 студзеня 1942 г. у эфіры прагучалі пазыўныя новай радыёстанцыі: «Увага! Гаворыць радыёстанцыя «Савецкая Беларусь». Слухай нас, родны беларускі народ! Слухай нас, родная беларуская зямля!..»¹

Разам з У. Юрэвічам перадачы з Масквы вяла добра знаёмая радыёслухачам рэспублікі дыктар Любоў Батвіннік.

Значнае месца ў перадачах адводзілася зводкам Савецкага Інфармбюро. Іх чакалі на радыё з вялікай нецярплівасцю. К дзесяці гадзінам вечара яны паступалі ў радыёдом. Ля вакенца машыннага бюро, дзе зводкі размнажаліся ў дзесятках экзэмпляраў — па колькасці рэдакцый Усесаюзнага радыё, — у гэты позні час тоўпіліся ўсе: украінцы і беларусы, палякі і сербы, індусы і арабы... Кожны стараўся здабыць зводку першым, каб уключыць яе ў чарговую перадачу. Часам здаралася, што зводку атрымлівалі за якія-небудзь дзве-тры хвіліны да пачатку выхаду ў эфір. І тады дыктарам даводзілася «з ліста», г. зн. з рускага арыгінала чытаць яе ў эфір па-беларуску. Паводамленне «Ад Савецкага Інфармбюро» з'яўлялася ідэйнай асновай кожнай перадачы. Ад зместу зводкі часта залежыў і настрой усёй перадачы.

У далейшым з'явілася больш радыёформ і радыёжанраў, такія, як выступленні перад мікрафонам грамадска-палітычных дзеячаў, камандзіраў і байцоў Чырвонай Арміі, пісьменнікаў, вучоных, камандзіраў, камісараў і байцоў партызанскіх атрадаў і злучэнняў, работнікаў савецкага тылу; пазастудыйныя перадачы, літаратурна-музычныя кампазіцыі і радыёфільмы. Рэгулярна чыталіся па радыё пісьмы партызан і пісьмы да іх сваякоў і сяброў.

Асвятленню партызанскага руху ў Беларусі адводзілася ў гэтых перадачах вялікае месца. Палымяныя публіцыстычныя творы, насычаныя канкрэтнымі фактамі, маючыя моцную эмацыянальную афарбоўку, поўныя нянавісці да ворага, маглі паявіцца толькі з жыватворных народных крыніц, яны жыліліся сілай, магутнасцю ўсенароднай вайны супраць нямецка-фашысцкіх акупантаў, непасрэдна ўдзел у якой прымалі пісьменнікі, радыёжурналісты — спецкоры радыёстанцыі «Савецкая Беларусь». З некаторымі з іх аўтару гэтых радкоў пашчасціла сустрэцца і чуць іх успаміны.

Шмат разоў перасякаў лінію фронту, пабываў у многіх партызанскіх атрадах паэт Анатоль Астрэйка. На жывых уражаннях, канкрэтных

назіраннях, у агні баёў складваліся яго вершы, партызанскія замалёўкі, якія па розных каналах перадаваліся на радыёстанцыю «Савецкая Беларусь».

Кожнае яблыка стала гранатай,
Шабляй, травінка, засадаю гай.
Выйшаў да помсты, да грознай расплаты
Наш беларускі няскораны край.

Напісаны гэты верш у той час, калі паэт знаходзіўся сярод народных месціўцаў. Летам 1942 г. А. Астрэйка пабываў у партызанскіх зонах Суражскага, Гарадоцкага, Расонскага раёнаў. Вярнуўшыся ў верасні ў Маскву, у рэдакцыю, прывёз з сабой вершы «Песні мінаеўцаў», «За Дзвіной» і іншыя, раскажаў аб мужнасці, баявых дзеяннях народных месціўцаў.

«Добра запомнілася мне, — раскажаў паэт, — і знаходжанне ў партызан, што дзейнічалі на тэрыторыі Любанскага, Слуцкага, Старадарожскага раёнаў, у партызанскіх брыгадах Мікалая Розава, Аляксандра Далідовіча, Аляксея Шубы. Разам з усімі даводзілася хадзіць на баявыя аперацыі. У час кароткіх прывалаў, ля партызанскага кастра браў у рукі аловак, паперу, пісаў вершаваныя радкі»².

Партызаны часта падказвалі яму тэмы, прыводзілі цікавыя факты, прыклады з баявога жыцця. У падпольнай партызанскай друкарні, што знаходзілася тады на востраве Горным каля вёскі Загалле на Любаншчыне ўпершыню быў выдадзены славуты, хоць і невялікі, зборнік вершаў паэта пад назвай «Слуцкі пояс». Разам з А. Астрэйкам супрацоўнікі рэдакцыі рэдагавалі выданне. Друкары пастараліся як мага лепш аформіць яго. А неўзабаве гэтая невялікая кніжачка хадзіла ўжо па партызанскіх атрадах, стала ўсепартызанскім здабыткам, баявой зброяй народных месціўцаў.

Журналіст, публіцыст Якаў Качан вясной 1942 г. з групай маладых падрыўнікоў у якасці спецкарэспандэнта «Савецкай Беларусі» быў накіраваны ў партызанскую зону Віцебскай вобласці. Ноччу на 12 мая яны прайшлі Суражскія «вароты» і прыбылі ў Першую беларускую партызанскую брыгаду да Міная Філіпавіча Шмырова. Наведваўся з атрада ў атрад, пісаў карэспандэнцыі, запісваў партызанскія расказы. Матэрыял дасылаў самалётамі, якія садзіліся на партызанскім аэрадроме³. У верасні 1942 г. радыёжурналіст пазнаёміўся з камандзірам партызанскага атрада В. І. Бойкам, якога партызаны звалі бацькам. Пра баявыя дзеянні партызан гэтага атрада раскажаў у карэспандэнцыі «У атрадзе бацькі Васіля».

У лютым 1942 г. гітлераўцы вырашылі «прачысціць» лясы, знішчыць партызан з дапамогай ваеннапалонных савецкіх салдат. Ім аб'явілі: або яны будуць служыць немцам са зброяй у руках, або будуць расстрэляны. Сярод ваеннапалонных знаходзіўся маёр Савецкай Арміі Алім Таджыеў. Ён сказаў за ўсіх, што згодны служыць фашыстам. Ім выдалі зброю, каб ваяваць супраць партызан. Аднак разлік фашысцкіх бандытаў праваліўся. Таджыеў падрыхтаваў усю групу, у якой знаходзілася каля 250 чалавек, да пераходу на бок народных месціўцаў. За дзень да пачатку наступлення карнікаў былыя ваеннапалонныя са зброяй далучыліся да народных месціўцаў, жорстка помсцілі нямецкім галаварэзам у час баёў. Гэты факт паслужыў радыёжурналісту асновай для напісання нарыса «Вернасць», які перадаваўся па радыё⁴.

Важнейшыя і тэрміновыя матэрыялы дазвалялася перадаваць па партызанскай рацыі закадзіраваным тэкстам па закрытаму каналу.

У жніўні 1942 г. праз лінію фронту ў партызанскае злучэнне В. І. Казлова быў накіраваны атрад маскоўскіх камсамольцаў-аўтаматчыкаў. Разам з атрадам прыйшоў сюды і пісьменнік Георгій Шчарбатаў. Сумесна з народнымі месціўцамі ён удзельнічаў у падрыве маста на Пцічы. Тут на яго вачах загінула партызанка камсамолка Рыма Шаршнёва. Г. Шчарбатаў напісаў хвалюючы нарыс аб мужнай патрыётцы, які перадаваўся па радыёстанцыі «Савецкая Беларусь».

«Георгій Шчарбатаў, — дзеліцца думкамі аб сваім таварышу Я. Качан, — быў выдатным журналістам і адважным воінам. Яго матэрыялы заўсёды былі з пярэдняга краю партызанскай барацьбы і вызначаліся вялікай дзейнасцю сярод насельніцтва акупіраванай ворагам Беларусі, вучылі непакіснасці, мужнасці маладых патрыётаў»⁵.

Жыватворнай крыніцай пранікнення радыёжурналістаў, пісьменнікаў-публіцыстаў у справы і думкі народа з'яўляліся пісьмы, паведамленні з партызанскага краю, насельніцтва з акупіраванай тэрыторыі Беларусі. Канкрэтныя факты клаліся ў аснову публіцыстычных выступленняў, твораў. Праз радыёстанцыю «Савецкая Беларусь» гэтыя пісьмы рэгулярна перадаваліся пад рубрыкамі: «Пісьмы з партызанскага краю», «Хроніка партызанскай барацьбы», «Пісьмы з няволі» і інш.

Пісьменнік Міхась Машара доўгі час у перыяд вайны працаваў у рэдакцыі газеты «Савецкая Беларусь» і на Беларускам радыё, сустракаўся са многімі беларускімі пісьменнікамі і публіцыстамі. Цікавыя яго ўспаміны аб тым, як працаваў над сваімі творамі для газеты і радыё Кузьма Чорны.

«Яшчэ такога не было на нашай зямлі, — гаварыў К. Чорны, — ...Недзе ж і мы спынімся, дадзім вялікі бой. Не можа быць, каб не было гэтага. Рускі мядзведзь як развернецца, то будзе горш, як таму француз уці шведу».

Так разумеў пісьменнік народную сілу, яго гнеў. Мы жартавалі тады, што на К. Чорнага напаў пісьменніцкі сверб.

У Волхаве К. Чорнага зацікавіў адзін манах, сярэдніх гадоў мужчына, чырванашчокі, каржакаваты здравяка. Кожную раніцу садзіўся ён ля рыначнай брамы і выпрошваў у багамольных розныя падаянні. Днём манах прапіваў сабраную такім чынам вырубку. Назіраючы гэты тып, К. Чорны гаварыў: «Вось, браткі, знаходка! Гатовы герой для аповесці. Каб хацеў, лепшага паразіта не выдумаеш...»⁶.

Рэдакцыя доўгі час вандравала ў аўтобусе. Зручнасцей для работы ў ім для журналістаў было не шмат. Аднак і тут К. Чорны спрабаваў пісаць свой чарговы твор, не забываўся пра фельетоны, якія пазней выйшлі асобнай кніжкай «Кат у белай манішцы». Усё, што выходзіла з-пад ягонага пяра, было насычана лютай нянавісцю да ворага і глыбокай верай у перамогу.

Пісьменнік не любіў хваліцца незакончаным творами. Ніколі не чытаў урывкаў з рукапісу, над якім працаваў. Затое вельмі ахвотна расказваў пра планы будучых кніг. Перад вачыма слухачоў праходзілі, як жывыя, цэлыя галерэі літаратурных тыпаў, чароды камічных і драматычных сцэн. Прыходзілася толькі здзіўляцца, як можна было ўсё гэта трымаць у галаве. Некаторыя моманты і дыялогі са сваіх будучых твораў ён чытаў як з кнігі.

Многія беларускія літаратары не толькі пісалі, але і самі выступалі непасрэдна перад мікрафонам са сваімі творами, каб паўней данесці да слухача закладзеныя ў іх думкі сэнс.

¹ НАРБ. Ф. 4, воп. 47, спр. 8, арк. 22.

² Газета-плакат «Раздавім фашысцкую гадзіну». 1942. Чэрвень.

³ Гл.: Лебедзеў А. П. Бітва нябачнага фронту. Мн., 1972. С. 45.

⁴ Там жа. С. 48.

⁵ Говорит и показывает Белоруссия. Мн., 1975. С. 55.

⁶ НАРБ. Ф. 871, воп. 1, спр. 3, арк. 27.

В. М. НАВУМЧЫК

ПЕДАГАГІЧНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ФАРМІРАВАННЯ ПЕРАКАНАННЯЎ У СУЧАСНАЙ МОЛАДЗІ

Вядома, што выхаванне і адукацыя — гэта сацыяльныя працэсы, дыялектычна злучаныя паміж сабою: цяжка вызначыць тую мяжу, дзе канчаецца адукацыя і пачынаецца выхаванне. Больш таго, педагогічны поспех дасягаецца часцей там, дзе навучанне рэалізуе свой выхаваўчы патэнцыял, а так званыя «выхаваўчыя мерапрыемствы» нясуць адукацыйную функцыю, рэалізуюць характэрную для чалавека смагу пазнання. Вось чаму вельмі важна падыйсці да фарміравання перакананняў з пазіцыі дыдактыкі і пастарацца знайсці нявыкарыстаныя рэзервы. Такі падыход карэктны, паколькі вядома, што спосаб засваення ведаў не з'яўляецца нейтральным у адносінах да зместу перакананняў. Той ці іншы спосаб засваення здольны значна паменшыць альбо нават звесці да нуля вартасць зместу для асобы ці, наадварот, павялічыць асобную вартасць ведаў, спрыяючы іх пераўтварэнню ў перакананні. Вядомыя эксперыменты па акрэсленню канфармізму асобы, якія праводзяцца як у айчыннай, так і ў замежнай псіхалогіі, паказалі, што некаторыя думкі і ацэнкі могуць засвойвацца праз механізм канформнага падпарадкавання пры значнай дэфармацыі кагнітыўнага кампанента. Аб гэтым яскрава сведчыць тое, што ў працэсе канформнага падпарадкавання ў людзей, з якімі праводзілася выпрабаванне, парушалася адэкватнасць успрымання: яны пачыналі адлюстроўваць рэчаіснасць згодна з патрабаваннямі і ўстаноўкамі «падстаўной групы». Засвоеныя такім чынам веды, як правіла, не пераўтвараюцца ў сапраўдныя перакананні і фарміруюць падставу для неўстойлівых, сітуацыйных паводзін.

Нельга не адзначыць, што апора на канформнае засваенне ведаў і давер характэрны ў значнай ступені для нашай вышэйшай школы і зараз. Акцэнт на запамінанне ведаў, на аўтарытэт выкладчыка ці падручніка, беспраблемнасць выкладання, калі студэнтаў знаёмяць толькі з асобнымі фактамі, з адзінай пазіцыяй, без параўнання з іншымі пунктамі гледжання і пазіцыямі, — усё гэта адмоўна адбіваецца на працэсе фарміравання светапогляду. Адукацыя — яе формы і змест — з'яўляецца важнейшым фактарам, фарміравання перакананняў моладзі тады, калі засвойваемыя веды цесна ўвязваюцца з ужо сфарміраванымі асаблівасцямі і светапоглядам асобы, калі вучань «прысвойвае» веды, робіць іх сваімі ўласнымі. Да працэсу навучання тыя ці іншыя веды існуюць як грамадскі здабытак, у вучэбным жа працэсе канкрэтная інфармацыя набывае асаблівую вартасць для навучэнца, пашыраючы сферу яго перакананняў.

Сфарміраваныя перакананні адлюстроўваюць тры бакі: гнэсеалагічны (які рэалізуецца пры засваенні канкрэтных ведаў прыродазнаўчых ці гуманітарных навук), эмацыянальна-асобасны (як адлюстраванне адносінаў чалавека да розных з'яў жыцця) і практычна-дзейнасны (як патрэба заўжды паступаць у адпаведнасці са сваімі перакананнямі). У арганічнай сувязі гэтых бакоў і ў прысваенні грамадскіх ведаў асобай зацікаўлены

як сам суб'єкт навчання, так і громадства. З гэтага пункту гледжання адукацыя і выхаванне як інстытуты фарміравання перакананняў моладзі выконваюць выключную ролю ва ўзнаўленні найбольш важных грамадскіх каштоўнасцей.

Вялікую ролю ў прысваенні грамадскіх ведаў адыгрывае практыка, калі чалавек нейкім чынам рэагуе на зменлівыя знешнія ўмовы (параметры). У ходзе вучэбнай практыкі фарміруюцца правільныя адносіны да вывучаемай дысцыпліны. Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што адукацыя ёсць перш за ўсё працэс самаадукацыі, а сучасная школа — гэта толькі сродак самаадукацыі, неабходны, але недастатковы кампанент фарміравання дасведчанага чалавека. Гэты тэзіс вызначае і ролю настаўніка, яго месца ў вучэбным працэсе. Важна стварыць матыў для вучэння, падтрымаць яго сваімі ведамі прадмета і асноў педагогікі, а таксама дапамагчы вучню «самому» дасягнуць першых станоўчых вынікаў. Тады самаабучэнне будзе эфектыўным, што дазволіць пабудоваць той кампанент светапогляду, які звязаны з дадзеным вучэбным прадметам.

Па аналогіі з навучаннем выхаванне трэба ўспрымаць як працэс прысваення індывідуумам тых сацыяльных прынцыпаў, якія ствараюць цэласную аснову грамадства. Эфектыўнасць выхавання — гэта перш за ўсё эфектыўнасць самавыхавання, якое адбываецца не толькі ў штучна ізаляваным асяроддзі (сям'я, школа), але і адлюстроўвае ўсе тыя праблемы, на якія хварэе грамадства. Заплюшчваць вочы на гэтыя праблемы — значыць рабіць перашкоду на шляху выхавання моладзі.

Лічачы самавыхаванне асноўнай дамінантай у фарміраванні поглядаў і жыццёвых арыентацый моладзі, трэба пакінуць за выхавачелямі права фарміраваць матывы грамадска-каштоўных паводзін і дапамагаць іх ажыццяўленню. І ў дадзеным выпадку сацыяльная практыка дапамагае маладому чалавеку ўпэўніцца ў значнасці шэрагу забарон, усведаміць вынікі сваіх учынкаў. Але ж і тут існуе сур'ёзная праблема. Калі ў навучанні ствараюцца спецыяльныя ўмовы, у якіх вучань можа выпраўляць свае асабістыя памылкі, то ў выхаванні чамусьці лічыцца, што выхаванец павінен строга падпарадкоўвацца прадпісанням старэйшых, якія лічаць, што ўсё робяць на карысць сваіх падапечных. Такі падыход назіраецца на ўсіх узроўнях выхавання.

Няма патрэбы даказваць, як кепска адбываецца на фарміраванні асобы звычка да бяздумнага прыняцця чужых думак і поглядаў. Але ж яшчэ горш, калі памылковыя думкі ўспрымаюцца і засвойваюцца з дапамогай памылковай аргументацыі, ствараючы ілюзію самастойнага прыняцця рашэнняў. Такі «лагічны канфармізм» небяспечны менавіта тым, што цалкам скажае характар выпрацоўкі перакананняў, перашкаджае чалавеку мэтанакіравана будаваць сваю асобу, эфектыўна самавыхоўвацца. Трэба дадаць, што сацыяльныя дэфармацыі ў нашым грамадстве мінулых дзесяцігоддзяў сталі магчымымі толькі дзякуючы шырокаму распаўсюджванню лагічнага канфармізму. То быў механізм фарміравання людзей з псіхалогіяй, якая дазваляла не толькі прымаць і падтрымліваць афіцыйныя думкі і ацэнкі, але і выкарыстоўваць псеўдалагічныя выкладкі, каб пацвердзіць іх правамернасць.

Практычная дзейнасць чалавека з'яўляецца своеасаблівым фільтрам, які дазваляе класіфікаваць розныя з'явы і выпрацоўваць сваё асабістае стаўленне да іх. Адсутнасць такой дзейнасці — галоўны недахоп тэорыі і практыкі выхавання, які ўскладняе працэс аптымізацыі фарміравання перакананняў. Калі мы закранулі выхаваўчае ўздзеянне на фарміраванне асобы, яе жыццёвых арыентацый, трэба разгледзець галоўныя фактары такога ўздзеяння:

1. Сям'я — з гэтым кампанентам сацыяльнага ўздзеяння не можа параўнацца ніякі другі. У адзін і той жа час сям'я выступае аб'ектам ідэалагічнага ўплыву грамадства і суб'ектам фарміравання асобы. Усе функцыі сям'і — прадаўжэнне роду, выхаваўчая, турботы аб састарэлых, эканамічная, арганізацыя адпачынку, эмацыянальна-псіхалагічная — ўплываюць на фарміраванне як агульначалавечых, маральных, так і палітычных перакананняў. У сям'і адбываецца першапачатковая сацыялізацыя індывіда, закладваюцца асновы агульначалавечых каштоўнасцей асобы: адносіны чалавека да чалавека, да прыроды, да розных

сацыяльных інстытутаў. Патэнцыял сям'і ў адэкватным фарміраванні асобы, яе перакананняў можа азначацца структурай сям'і, характарам узаемаадносін яе членаў, агульнаадукацыйным і культурным узроўнем бацькоў і інш.

2. Школа і пазашкольныя выхаваўчыя ўстановы маюць такі ўплыў на падлеткаў, які цяжка пераацаніць. Аўтарытарны рэжым у нашай краіне менавіта праз гэтыя структуры ўкараняў у свядомасць падрастаючага пакалення ідэю пакорнасці пануючай ідэалогіі, прыняцця аднапартыйнай сістэмы і цэнтралізавана кіруемай эканомікі, спрошчанага разумення роўнасці і інш. Над школьнай сістэмай ажыццяўляўся кантроль нававаны кантроль як з боку дзяржаўных органаў, так і партыйных, а таксама шэрагу маладзёжных ідэалагічных арганізацый. Такім чынам, школа рабіла, з аднаго боку, стымулюючае ўздзеянне, а з другога — стрымальнае. Гаворачы пра школу, многія маюць на ўвазе перш за ўсё асобу настаўніка, адказнага за фарміраванне асобы вучня. Для пазашкольных і нефармальных арганізацый — гэта асоба кіраўніка гуртка, трэнера, старэйшага сябра. Уплыў настаўніка на асобу вучня шматаспектны, ён азначаецца яго індывідуальнымі рысамі, стылем зносін і кіраўніцтва, прафесійнымі ўменнямі, эмацыянальна-ацэнчымі бакамі ўзаемадзеяння, закранае матывацыйна-сэнсавую сферу асобы вучня, стварае ўмовы для пераймання. Не будзе лішнім адзначыць, што калі раней традыцыйна прадстаўлялі педагогічны працэс як аднабаковае ўзбагачэнне вучня інфармацыяй, то зараз прынята лічыць, што для ажыццяўлення гэтага працэсу аднаго дзеяння настаўніка недастаткова, абавязкова трэба дабівацца ўзаемадзеяння абодвух суб'ектаў педагогічнага працэсу.

3. Інфармацыйны фактар з уласцівай яму непасрэднасцю, апэратыўнасцю, вобразнасцю, даступнасцю ажыццяўляе мэтанакіраванае ўздзеянне на фарміраванне перакананняў асобы. Уздзеянне гэтага фактара можа мець адмоўны бок, калі чалавек з недастатковым узроўнем перакананняў некрытычна засвойвае прапанаваныя ўзоры мыслення і паводзін, што можа выклікаць нігілістычныя ацэнкі рэчаіснасці і нават асацыяльныя паводзіны.

Інфармацыйны фактар уключае і авалоданне тэхналогіямі, якія грунтуюцца на выкарыстанні сучасных ЭВМ. «Homo sapiens» павінен стаць «homo sapiens informaticus». Даследчыкі лічаць, што ў гэтых умовах існуе небяспечнасць ператварэння чалавека ў дадатак машыны, а таму некаторыя з іх прапануюць абмежаваць развіццё інфармацыйнай тэхнікі. Але спыніць прагрэс немагчыма, трэба шукаць іншыя шляхі. Напрыклад: 1) выхоўваць асобу ўсебакова развітага чалавека, што патрабуе з самога пачатку выхавання далучаць яго да каштоўнасцей жыцця, развіваць гібкасць розуму, здольнасць да абагульненняў, да разумення сувязей розных з'яў; 2) рыхтаваць чалавека, арыентаванага ў сучасным тэхнічна-інфармацыйным асяроддзі, г. зн. здольнага працаваць з тэхнікай; 3) арганізаваць навучанне моладзі з улікам асаблівасцей яе будучай працы.

4. Узровень палітычнай культуры грамадства можна характарызаваць як сістэму гістарычна ўсталяваных сацыяльна абумоўленых палітычных ведаў, якія адлюстроўваюць вопыт былых пакаленняў, каштоўнасных арыентацый, узораў паводзін сацыяльнага суб'екта (асобы, сацыяльнай групы, грамадства наогул), у якіх адбываюцца яго адносіны да палітычнай сістэмы, да палітычных працэсаў, з'яў і праяўляюцца ў канкрэтных сацыяльна-палітычных дзеяннях. Такія элементы палітычнай культуры, як сацыяльныя каштоўнасці, нормы, традыцыі, стэрэатыпы рэгулююць сферу палітычных узаемаадносін, засвойваюцца членамі грамадства і такім чынам забяспечваюць узнаўленне палітычнага жыцця грамадства на аснове пераемнасці.

5. Актуальныя фактары (якія з'явіліся, але не паспелі ўліцца ў палітычную культуру). Сёння ў нашым грамадстве гэта: палітычны плюралізм, фарміраванне шматпартыйнай сістэмы, палітычная апазіцыя ўладзе, суадносіны асобы і ўлады на падставе права і г. д. Іх роля ў фарміраванні перакананняў моладзі яшчэ недастаткова вывучана, паколькі новыя дэмакратычныя ідэі і інстытуты пры іх сутыкненні з сацыякультурным асяроддзем могуць набываць процілеглы сэнс. З другога боку, недастатковая вывучанасць стану палітычнай культуры грамадства, ад-

сутнасць навуковага аналізу палітычных рашэнняў з боку іх адекватнасці палітычнай свядомасці розных слаёў, груп, грамадства наогул вядуць да таго, што даволі часта вызваленыя дэмакратычнымі пераўтварэннямі энергія накіроўваецца на разбурэнне, а не на стварэнне новага.

6. Эканамічныя фактары аказваюць рашаючы ўплыў як на ўзровень палітычнай культуры, так і на фарміраванне жыццёвых арыентацый моладзі. Так, нацэленасць на рынак і рынкавыя адносіны абудзіла прагматычную арыентацыю моладзі, а рост беспрацоўя выклікаў страту веры ў будучае.

Веды, набытыя ў галіне прыродазнаўчых, гуманітарных дысцыплін і «прысвоенныя» індывідам, складаюць навуковы кампанент яго светапогляду. Уплыў сацыяльнага асяроддзя спрыяе «прысваенню» сацыяльных норм жыцця і вызначае сацыяльны кампанент светапогляду чалавека, у якім дамінантай з'яўляецца яго мараль, адносіны да другіх людзей і ўсведамленне сябе ў канкрэтным сацыяльным асяроддзі.

Як бачым, светапогляд фарміруецца заўжды індывідуальна і знешне можа не праяўляцца, што патрабуе ад педагогаў, якія працуюць з моладдзю, высокага прафесіяналізму, такту, талерантнасці і ведаў механізма фарміравання перакананняў.

¹ Гл.: Проблемы социализации молодежи: Реф. сборник. М., 1993.

² Гл.: Б а б о с о в Е. М. // Вопросы теории и жизнь. М., 1987.

В. А. ЕРАВЕНКА, А. П. СМАНЦАР

АБ НЕКАТОРЫХ ПРАБЛЕМАХ Выхавання МАТЭМАТЫЧНАЙ КУЛЬТУРЫ ВУЧНЯЎ І СТУДЭНТАЎ

Мэтай матэматычнай адукацыі з'яўляецца не толькі атрыманне магчымасці практычна выкарыстоўваць набытыя веды і ўменні, але і навучанне розным відам тэарэтычнага матэматычнага мыслення — аналогіі, разважанням, абстракцыі, інтуіцыі. Але ў нас да апошняга часу, «у курсе матэматыкі нідзе не навучалі школьнікаў дакладна сфармуляваным правілам і прыёмам разважання... Калі выкладчык у класе даказвае тэарэмы і паказвае прыёмы рашэння задач, то на пытанне, як трэба разважаць, непераканаўча адказвае: «Рабі, як я»¹. Таму студэнты маюць не вельмі дакладнае ўяўленне аб тэхніцы разважанняў.

Гэтым часткова тлумачыцца тое, што многія людзі адмаўляюцца разумець матэматыку, хоць іменна гэта навука апелюе да асноўных прынцыпаў логікі. І такіх людзей, відаць, большасць. «Тут, — як адзначаў Анры Пуанкарэ, — маецца праблема, якая нялёгка рашаецца, але якая павінна займаць усіх жадаючых прысвяціць сябе справе адукацыі»².

І сёння больш за ўсё разнагалоссяў выклікае пытанне аб тым, што такое матэматычны доказ. З часоў Арыстоцеля, на працягу больш чым двух тысячагоддзяў, меркавалася, што матэматычны доказ — гэта ясны і бясспрэчны працэс. Потым матэматыкі пачалі ўсведамляць, што асновы логікі — таксама вынік чалавечага вопыту, і паўстала пытанне: якія ж лагічныя аксіёмы можна лічыць пераканаўчымі. Як піша Морыс Клайн: «Хто ведае, лічылі б мы, што прыймальныя сёння лагічныя прынцыпы застануцца гэтакімі і надалей, калі б не была іх рэпутацыя такой бездакорнай у мінулым?»³. Гэтай пахвальнай характарыстыцы мы абавязаны логіцы Арыстоцеля, які выдзеліў фармальныя законы мыслення, абстрагіраваў іх ад прыватнасцей і выявіў, што гэтыя законы універсальна прымянімыя, у тым ліку — у матэматыцы. Таму ўжыванне якой-небудзь галіной пракладной навукі матэматычных метадаў даследавання заўсёды азначала дасягненне ёю пэўнага ўзроўню сталасці.

Хаця многія школьнікі не стануць матэматыкамі, але ім не пашкодзіць у будучым веданне элементарных раздзелаў матэматыкі. Дарэчы, некаторыя вучоныя, напрыклад А. Г. Поснікаў, лічаць, што «чалавек не можа быць не здольны да матэматыкі... Усё, а дакладней, амаль усё ў руках чалавека»⁴.

Першасным матэматычным паняццем з'яўляецца дасканаласць азначэнне. А што звычайна разумеюць пад дасканалым азначэннем? Для спецыялістаў гэта — азначэнне, якое задавальняе правілам фармальнай логікі. Дасканалым азначэннем трэба лічыць тое, якое зразумела вучням. Але патрэбна мець на ўвазе, што слова «зразумела» залежыць ад узроўню строгасці ў навучанні, яно, увогуле, рознае для студэнтаў-матэматыкаў і для вучняў сярэдняй школы, не гаворачы ўжо аб тым, што азначэнні, зразумелыя для адных людзей, не супадаюць з азначэннямі, прыдатнымі для другіх.

Палажэнне аб ролі азначэнняў добра распрацавана Анры Пуанкарэ: «У пачатковых школах для азначэння дробу разразаюць яблыка ці пірог, зразумела, разразанне адбываецца ў думках, а не ў сапраўдныхсці. У вышэйшай школе ці на факультэтах, насупраць, скажучь: дроб — гэта сукупнасць двух цэлых лікаў, падзеленых гарызантальнай лініяй... Такое азначэнне будзе тут слухным, таму што яго падносяць маладым людзям, якія ўжо даўно засвоілі паняцце аб дробах — яны ўжо дзялілі яблыкі...»⁵. Залішняя строгасць і зафармалізаванасць азначэнняў на пачатковай стадыі навучання можа прывесці да няправільнага фарміравання паняццяў. А для больш высокага ўзроўню навучання, сцвярджае А. Я. Хінчын, «за азначэнне новага паняцця можа быць узятая толькі такая фармулёўка, якая поўнасцю, без астатку зводзіць яго ўжо к вядомым у дадзеным курсе паняццям»⁶.

Азначэнне як лагічны прыём павінна падпарадкоўвацца пэўным патрабаванням ці правілам. Некаторыя з іх апісаны М. Р. Кузасвым. Напрыклад, азначэнне не павінна быць супярэчлівым, таўталагічным, але павінна быць мінімальным⁷.

Л. Д. Кудраўцаў дадае, што «часта меркаванне аб цяжкасці вывучання матэматыкі звязана з туманным і недакладным яе расказваннем на інтуітыўным узроўні... Чоткае ўвядзенне матэматычнага паняцця ў параўнанні з увядзеннем яго на інтуітыўным узроўні, як правіла, апраўдвае сябе пры яго прымяненні, дазваляе яго правільна выкарыстоўваць і не мае патрэбы ў дадатковых паясненнях»⁸.

Адсутнасць дакладных азначэнняў і абазначэнняў можа тармазіць развіццё пэўных раздзелаў матэматыкі. Гэта можна бачыць на прыкладзе тэорыі абагульнёных функцый. Яна практычна з'явілася адразу ў некалькіх галінах матэматыкі і тэхнікі, але змагла дасягнуць тэарэтычнай сталасці і пэўнага завяршэння толькі тады, калі Л. Шварц выкарыстаў для абгрунтавання «новых функцый» паняцце функцыянала. І нават да апошняга часу прымяненне абагульнёных функцый у нелінейных дыферэнцыяльных ураўненнях было абмежаваным, таму што нельга было перамножваць, пакуль гэта праблема не была разгледжана і вырашана французскім матэматыкам Ж. Каломбам у выглядзе элементаў спецыяльных алгебраў.

Сярод велізарнага ліку пытанняў, якія заслугоўваюць увагі ў метадыцы выкладання матэматыкі, акадэмік Ф. Д. Гахаў вылучаў пытанне аб граніцах строгасці доказаў, дакладнасці фармулёвак і дапушчальнасці звяртання да інтуіцыі. Па меркаванні Ф. Д. Гахава, «педагагічны ідэал правядзення любога доказу заключаецца ў тым, каб з яго былі выгнаны ўсе элементы выпадковасці і штучнасці, каб усе этапы яго лагічна выцякалі з некаторай агульнай ідэі»⁹. Трэба адзначыць, што такі ідэал матэматычнай строгасці патрабуе, каб кожнае матэматычнае сцвярджанне з'яўлялася ці аксіёмай ці тэарэмай, якая павінна быць даказана. Практычна такая мэта недасягальна. Гэта звязана з нядаўна выўленай асаблівасцю пазнання, неўласцівай матэматыцы, якая заключаецца ў тым, што нельга быць загадзя ўпэўненым, што адказ на пытанне можа быць заўсёды толькі «так» ці «не». Напрыклад, з прац Рэдаля аб непаўнаце і Козна аб кантынуум-гіпотэзе сталі вядомы прыклады невырашальных праблем.

З другога боку, калі не прытрымлівацца пэўнай строгасці ў фармулёўках тэарэм і іх доказаў, то такое выкладанне наўрад ці можна лічыць матэматычным. Узровень строгасці доказу павінен адпавядаць узроўню матэматычнага развіцця вучняў і студэнтаў. Акрамя таго, у плане бесперапыннай матэматычнай падрыхтоўкі з'яўляецца важнай агульнасць патрабаванняў, якія ставяцца да азначэнняў, фармулёвак і

доказаў, хоць для розных узроўняў навучання павінны быць і розныя ўзроўні строгасці. Самы лепшы аргумент у абарону строгасці той ці іншай метадычнай канцэпцыі — гэта вопыт, але, на жаль, педагагічны эксперымент цяжка правесці дастаткова чыста і пераканаўча.

Паняцце «тэарэма» у матэматыцы вылучаецца тым, што гэта сцверджанне, якое трэба даказаць. Цяжасці вучняў пры спробе атрымаць доказ тэарэмы часта пачынаюцца з неразумення яе ўмоў і заключэння. Таму пытанне аб фармулёўцы і структуры тэарэмы — адно з важнейшых у сістэме навучання лагічнаму мысленню. Логіка вылучае тры структурныя элементы тэарэмы: пасылка (умова), тэзіс (сцверджанне, заключэнне) і дэманстрацыя (доказ). Сказ, які апісвае ўмову і заключэнне тэарэмы, называюць яе фармулёўкай. Патрабаванні, якія прад'яўляюцца да фармулёўкі тэарэмы, уключаюць у сябе паўнату і якасць умоў і дакладнасць заключэння. Часткова гэтыя патрабаванні правяраюцца на контрпрыкладах. Для добрага засваення, запамінання і разумення фармулёвак тэарэм, на наш погляд, мэтазгодна важнейшым тэарэмам даваць лаканічныя, вобразныя назвы.

Вядомы трактат Н. Бурбакі «Начала матэматыкі» адкрываецца словамі: «З часоў грэкаў сцвярджаць «матэматыка» — значыць сцвярджаць «доказ»¹⁰. Доказ, у агульнапрынятым ужыванні гэтага слова, гэта ўсяго толькі разважанне, якое павінна ўпэўніць нас настолькі, што мы самі будзем гатовы ўпэўніваць у яго існасці іншых. Удакладненне — гэта адна з важнейшых задач матэматыкі. Класіфікацыя розных тыпаў доказаў і памылак у доказах прыведзена ў працы М. Р. Куваева¹¹.

Прафесіяналам добра вядома, што матэматычныя веды, якія выкладаюцца ў сярэдняй школе і на першых курсах вывучэння матэматыкі ў вышэйшых навучальных установах, дабытыя чалавецтвам даўно. Для творчага засваення гэтых ведаў патрэбны пэўныя намаганні не толькі з боку навучэнца, але і выкладчыка. На думку акадэміка А. М. Калмагорава, «ад выкладчыка матэматыкі і ў вышэйшай, і ў сярэдняй школе патрабуецца не толькі цвёрдае веданне навукі, што ён выкладае. Добра выкладаць матэматыку зможа толькі чалавек, які сам ёю захоплены і ўспрымае яе жывую навуку ў стадыі развіцця»¹².

На жаль, не існуе дакладных рэцэптаў, як трэба выкладаць розныя раздзелы матэматыкі. Як вобразна адзначыў вядомы матэматык Л. Д. Кудраўцаў, «методыка выкладання матэматыкі не навука, а мастацтва. Праўда, гэта зусім не азначае, што методыцы выкладання матэматыкі не трэба вучыць. Усялякаму мастацтву можна і належыць вучыць»¹³.

На наш погляд, у сярэдняй школе патрэбна выкладаць не «завершаную» матэматыку, а матэматыку як від дзейнасці. У гэтых адносінах вышэйшая школа знаходзіцца ў лепшым становішчы, таму што ў ёй даўно і паспяхова працуе сістэма спекурсав і навукова-даследчых семінараў. Спашлёмся таксама на думку галандскага матэматыка Р. Фрайдэнталь аб аптымальным узроўні строгасці: «Для школьнага навучання зусім дастаткова лакальнага ўпарадкавання матэрыялу, а не сістэматычнай пабудовы фрагмента тэорыі»¹⁴.

У заключэнне дададзім, што дасканалае азначэнне, правільная фармулёўка тэарэмы і яе пераканаўчы доказ дапамагаюць усвядоміць лагічную структуру нёзнамай матэматычнай тэорыі, а таксама яны дазваляюць прывіваць вучням навыкі лагічных разважанняў праз знаёмства з узораўмі бездакорных разважанняў і развіццё іх матэматычнай культуры.

¹ Болтянский В. Г. // Математика в школе. 1973. № 1. С. 41.

² Пуанкаре А. О науке. М., 1990. С. 465.

³ Клайн М. Математика. Утрата определенности. М., 1984. С. 359.

⁴ Постников А. Д. Культура занятий математикой. М., 1975. С. 22.

⁵ Пуанкаре А. Указ. соч. С. 468.

⁶ Хинчин А. Я. Педагогические статьи. М., 1963. С. 89.

⁷ Куваев М. Р. Методика преподавания математики в вузе. Томск, 1990. С. 31.

⁸ Кудрявцев Л. Д. Современная математика и ее преподавание. М., 1980. С. 106.

⁹ Гахов Ф. Д. // Математика: Сб. науч.-метод. статей. М., 1973. Вып. 3. С. 20.

¹⁰ Бурбаки Н. Начало математики / Пер. с франц. Ч. 1. М., 1965. С. 23.

¹¹ Гл.: Куваев М. Р. Указ. соч. С. 105 і наст.

¹² Колмогоров А. Н. Математика — наука и профессия. М., 1988. С. 23.

¹³ Кудрявцев А. Д. Указ. соч. С. 112.

¹⁴ Фрайдэнталь Г. Математика как педагогическая задача. Ч. 1. М., 1982.

Нашы юбіляры

ІВАН ЯКАЎЛЕВІЧ НАВУМЕНКА

вельмі актыўным, на добрую другую свае кнігі апавяданняў, аповесцей, першыя раманы, а таксама літаратуразнаучыя працы.

Іван Якаўлевіч Навуменка даволі працяглы час узначальваў кафедру беларускай літаратуры, прыняўшы яе, што называецца, з рук Міхаса Рыгоравіча Ларчанкі — заснавальніка кафедры ў пасляваенны час, на якой у тыя гады працавалі такія вядомыя дзеячы беларускай літаратуры, як Ніл Гілевіч, Алёга Лойка, Дзмітрый Бугаёў, Сцяпан Александровіч, Вольга Казлова, Сяргей Гусак, Рыгор Семашкевіч.

У 1973—1982 гг. І. Я. Навуменка працуе дырэктарам Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы АН БССР, у 1982 г. выбіраецца віцэ-прэзідэнтам, пазней — акадэмікам АН БССР. Да яго баявых ордэнаў і медалёў далучаюцца ўзнагароды за працоўныя адзнакі: яму прысвойваюцца званні заслужанага дзеяча навукі і народнага пісьмennisка Беларусі.

Багатая жыццёвая біяграфія мастака слова, яго ўнутраныя перажыванні і трылогі, летуценні і мроі сталі асновай для стварэння рамантычных настроеных апавяданняў і аповесцей, якія склалі зборнікі «Семнаццатая вясной» (1957), «Хлопцы-равеснікі» (1958), «Верасы на выжарынах» (1960), «Бульба» (1964), «Таполі юнацтва» (1966), «Вераніка» (1968), «Тая самая зямля» (1971), «Замець жаўталісця» (1977), «Пераломны ўзрост» (1986), «Водгулле далёкіх вёснаў» (1989), а таксама многія, пабудаваныя на аўтабіяграфічным матэрыяле раманы «Сасна пры дарозе» (1962), «Вецер у соснах» (1967), «Сорак трэці» (1974), «Летуценнік: Смута белых начэй» (1985), «Асеннія мелодыі» (1987). Напісаны шэраг твораў для дзяцей, паспрабаваў сябе аўтар і ў драматургіі. У 1981—1984 гг. выйшаў збор твораў пісьмennisка ў шасці тамах.

Іван Якаўлевіч Навуменка — выдатны беларускі літаратуразнаўца. Яго пярэ належаць навуковыя працы, якія сталі фундаментальнымі ў беларускім купала- і коласазнаўстве. Назавем хоць бы асобныя з гэтых навукова-даследчых прац: «З глыбін жыцця: Крытычныя эцюды аб творчасці Якуба Коласа» (1960), «Пісьмennisкі-дэмакраты» (1967), «Янка Купала: духоўны воблік героя» (1967), «Якуб Колас: духоўны воблік героя» (1968), «Гуманізм і народнасць» (1972), «Кніга адкрывае свет» (1978), «Из глубин народной жизни» (1981), «Якуб Колас» (1982), «Якуб Колас: Нарыс жыцця і творчасці» (1982), «Элементы міфалогіі ў паэзіі Янкі Купалы і Якуба Коласа» (1988), даклады на VIII і IX Міжнародных з'ездах славістаў «Праблемы развіцця літаратуры ў эпоху сучаснага навукова-тэхнічнага прагрэсу» (1978) і «Творчасць Янкі Купалы і Якуба Коласа ў кантэксце славянскіх літаратур» (1983).

За кнігу пра юнацтва, абпаленае вайной, «Таполі юнацтва» яму прысуджана прэмія

Ленінскага камсамола Беларусі (1967), а за навукова-даследчыя працы пра духоўны воблік герояў у творчасці Купалы і Коласа, якія былі на свой час адкрыццём і ў якіх упершыню важна, грунтоўна і ўсебакова раскрывалася канцэпцыя чалавека ў творчасці нашых класікаў, яму прысуджана Дзяржаўная прэмія БССР імя Якуба Коласа (1972).

З добрай надзеяй на росквіт роднай Беларусі, якая мае такіх выдатных сыноў, віншуем Івана Якаўлевіча з нагоды юбілею.

У. А. НАВУМОВІЧ

БАРЫС ЮСЦІНАВІЧ НОРМАН

Споўнілася 50 гадоў Барысу Юсцінавічу Норману, вядомаму славісту, доктару філалагічных навук, прафесору.

Нарадзіўся ён у Ленінградзе, атрымаў дыплом славіста на філалагічным факультэце ЛДУ, дзе займаўся тэарэтычнай граматыкай у семінары прафесара Ю. С. Маслава. У 1966 г. Б. Ю. Норман па размеркаванні прыязджае ў Мінск, дзе праз некаторы час паступае ў аспірантуру пры Беларускай дзяржаўнай універсітэце. У 1969 г. пад кіраўніцтвам прафесара А. Я. Супруна абараняе кандыдацкую дысертацию «Возвратные конструкции в современном болгарском литературном языке». Увесь далейшы час ён працуе на кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства. У 1984 г. Б. Ю. Норман абараняе доктарскую дысертацию «Синтаксис речевой деятельности: Простое предложение» і атрымлівае навуковае званне прафесара. З 1994 г. як прафесар польскай філалогіі ён чытае лекцыі ў Вышэйшым сельскагаспадарча-педагагічным інстытуце (г. Седльцы, Польшча).

Асноўнае месца ў навукова-педагагічнай дзейнасці прафесара Б. Ю. Нормана займае праца на філалагічным факультэце БДУ, дзе ён распаўсюджаў і шмат гадоў чытаў курсы «Уводзіны ў мовазнаўства», «Агульнае мовазнаўства», «Балгарскае мовазнаўства», вёў спецыяльныя лекцыі па супастаўляльнай граматыцы сучасных славянскіх моў. Пад яго кіраўніцтвам напісалі і абаранілі дысертцыі С. Кісялёў, А. Кіклевіч, Х. Вадас, А. Гухрабу, Я. Ахмед, Л. Казлоўская.

Б. Ю. Норман — адзін з аўтарытэтных у Еўропе славістаў. Свой высокі клас ён неаднаразова дэманстраваў на шматлікіх семінарах, канферэнцыях, сімпозіумах і кангрэсах у Сафіі, Варшаве, Любліне, Мінску, Маскве, Санкт-Пецярбургу, Кіеве, Ерзване і іншых гарадах, у часе навуковых стажыровак і педагагічнай працы за мяжой — у Балгарыі, Польшчы, Славеніі, Германіі, ЗША. Б. Ю. Норман — член некалькіх навуковых саветаў па абароне дысертаций. Яго пярэ належаць шэраг тэарэтычных манакрафаў па фундаментальных праблемах сучаснага славянскага і агульнага мовазнаўства: «Переходность, залог, возвратность на материале болгарского и других славянских языков» (Мн., 1972); «Синтаксис речевой деятельности» (Мн., 1978); падручнік «Общее языкознание» (Мн., 1983 — у сааўтарстве з Н. Б. Мячкоўскай, Б. А. Плотнокавым, А. Я. Супруном); «Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков» (Мн., 1988). Разам з М. А. Паўленкам ён склаў і выдаў хрэстаматэю «Введение в языкознание» (Мн., 1977; 2-е выд. 1984). Падрыхтаваў разам з А. Бушуем, Б. А. Плотнокавым бібліяграфічны паказальнік прац А. Я. Супруна (Самарканд, 1984). Яго «Сборник задач по введению в языкознание» (Мн., 1989), без перабольшвання, — адно з лепшых дыдактычна-метадычных выданняў гэтага тыпу.

Шырокі водгук у чытацкім асяроддзі атрымалі навукова-папулярныя кнігі Б. Ю. Нормана: «Язык: знакомый незнакомец» (Мн., 1987); «Лингвистика каждого дня» (Мн., 1991); «Грамматика слушающего» (СПб., 1994). Акрамя гэтага, Б. Ю. Норман — аўтар каля 200 артыкулаў, рэцэнзій, тэзісаў дакладаў.

Лінгвістычныя інтарэсы Б. Ю. Нормана накіраваны ў асноўным на вывучэнне граматыкі, канструктыўнага сінтаксісу, псіхалінгвістыкі, стылістыкі, лінгвістыкі тэксту і агульнай тэорыі мовы. Б. Ю. Норман з'яўляецца прыхільнікам распрацоўкі новых праблем у мовазнаўстве, прымянення сучасных метадаў даследавання мовы. Ён быў адным з першых у Беларусі, хто актыўна выкарыстоўваў і прапагандаваў дыстрыбутыўна-семантычны аналіз, псіхалінгвістычныя мадэлі мовы. Напэўна, не выпадкова адным з галоўных яго лінгвістычных аб'ектаў з'яўляецца дынамічны сінтаксіс, які так адпавядае яго дынамічнаму стылю жыцця і (па Р. Барту) стылю пісьма. Б. Ю. Норман не прыхільны да пазітывісцкага дагматызму і будавання абстрактных мадэляў, метатэарэтычных і лінгвафіласофскіх парадыгм. І хаця Б. Ю. Норман прапанаваў некалькі вельмі цікавых псіхалінгвістычных ідэй, для яго больш важныя канкрэтныя эмпірычныя моўныя матэрыялы. Можна, гэта пазіцыя і спрэчная, але нельга не аддаць ёй перавагі над пазіцыяй аўтараў тоўстых і амбіцёзных прац, дзе мова — толькі дадатак да снедання «жраца граматычнай навукі», у часе якога (снедання) яму (жрацу) адкрылася чарговая, прабачце, ісціна. Дастаткова спасладжа на атрымаўшыя шырокую вядомасць папулярныя артыкулы Б. Ю. Нормана ў перыядычным друку (напрыклад, у ленінградскай газеце «Ленинские искры»), на яго прэмію «Залатое цяля» клуба «12 крэслаў» «Літаратурнай газеты» за «Этимологический словарь» (складзены разам з калегамі М. Зубковым, У. Карпавым, А. Спічкам, Л. Падольскім), на яго шматлікія папулярныя лекцыі перад школьнікамі, настаўнікамі, супрацоўнікамі рэдакцый.

Б. Ю. Норман заўсёды быў адной з галоўных асоб у грамадскім жыцці філалагічнага факультэта. Ён быў адным з пастаянных аўтараў і шмат гадоў куратарам, але хутчэй — душой рэдкалегіі факультэцкай насеннай газеты «Слова філалага», дзе (пад псеўданімам Х. Давід) друкаваліся яго гумарэскі, а потым становіліся бестэслерамі ў пераказе студэнтаў. Б. Ю. Норман — нязменны капітан зборнай філалагічнага факультэта па баскетболу. Нельга

не ўспомніць і пра яго цудоўную сям'ю, пра яго разьбу па дрэве і камню, пра яго іранічныя вершы, пра яго бібліятэку.

У 50 гадоў (1817 г.) Вільгельм фон Гумбальдт быў адпраўлены пасланнікам у Лондан, і галоўныя працы, якія прынеслі яму сусветную славу, яшчэ не былі напісаны.

У 50 гадоў (1907 г.) Фердынанд дэ Сасюр, натаміўшыся чытаннем выпадковых курсаў у выпадковых аўдыторыях, упершыню прачытаў свой стаўшы потым славутым «Курс агульнай лінгвістыкі».

У 50 гадоў (1995 г.) Барыс Юсцінавіч Норман чытае стараславянскую мову ў сядльцкім Вышэйшым сельскагаспадарчым інстытуце.

У яго ўсё яшчэ наперадзе.

МІКАЛАЙ МІХАЙЛАВІЧ ПІПЧАНКА

Споўнілася 60 гадоў кандыдату філалагічных навук, прафесару кафедры рускай мовы Мікалаю Міхайлавічу Піпчанку.

М. М. Піпчанка нарадзіўся 1 студзеня 1935 г. у в. Слабодка Горацкага раёна Магілёўскай вобласці ў сялянскай сям'і. У 1954 г. з адзнакай закончыў Трылесінскую сярэднюю школу, а ў 1959 — аддзяленне рускай мовы і літаратуры філалагічнага факультэта Белдзяржуніверсітэта. Працаваў на Магілёўшчыне выхавацелем, завучам Любоніцкага дзіцячага дома, настаўнікам рускай мовы і літаратуры.

У 1961 г. паступіў у аспірантуру пры кафедры рускай мовы БДУ. З таго часу жыццё Мікалая Міхайлавіча і яго творчая дзейнасць цесна звязана з філалагічным факультэтам універсітэта, дзе ён працуе выкладчыкам, старшым выкладчыкам, дацэнтам, затым прафесарам. У 1967 г. абараніў кандыдацкую дысертацию на тэму «Русские и белорусские глаголы с приставкой *при-*». З 1974 г. — дацэнт.

Навуковыя інтарэсы М. М. Піпчанкі звязаны з даследаваннямі марфалогіі рускай і беларускай моў. У выніку гэтых даследаванняў ім падрыхтавана і надрукавана звыш 50 навуковых работ.

М. М. Піпчанка — аўтар і сааўтар многіх навуковых прац па актуальных пытаннях сучасных рускай і беларускай моў, падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для ВНУ і школы. Сярод іх «Пособие по русскому языку и литературе для поступающих в вузы» (1973); «Введение в специальность: Учебное пособие для студентов филологических факультетов» (1977); «Пособие по русскому языку для поступающих в вузы» (1988); «Русский язык: Учебник для 5—6 классов школ с белорусским языком обучения» (вытрымаў 9 выданняў і ўзнагароджаны сярэбраным медалём ВДНГ СССР); «Русский язык: Учебник для 7—8 классов школ с белорусским языком обучения» (1988) — на рэспубліканскім конкурсе рукапіс удастоены другой прэміі Міністэрства асветы БССР; «Русский язык: Учебник для 8—9 классов школ с белорусским языком обучения» (3-е выд. 1991); «Русский язык: Пособие для абитуриентов» (1995). М. М. Піпчанка — адзін з аўтараў навучальнага комплексу «Современный русский язык» (1984), які атрымаў шырокую вядомасць не толькі ў былым СССР, але і за яго межамі (у ГДР, на Кубе, у КНР).

Болей за дваццаць гадоў Мікалаі Міхайлавіч працаваў намеснікам дэкана філалагічнага факультэта. З пачуццём вялікай адказнасці выконваў ён нялёгкую працу па ўдасканаленню вучэбна-выхаваўчага працэсу. Створаныя дзякуючы яго намаганням Навукова-метадычны савет факультэта і вучэбна-метадычны камісіі курсаў, у складзе якіх дзейнічаюць як выкладчыкі, так і студэнты, зарэкамендавалі сябе сапраўды дэмакратычнымі органамі самакіравання.

М. М. Піпчанка аддае шмат творчых сіл, душэўнай цеплыні справе падрыхтоўкі высокаадукаваных філолагаў. Яго лекцыі вызначаюцца змястоўнасцю, глыбінёй тэарэтычных абагульненняў і творчай пранікнёнасцю. Акрамя вялікага педагагічнага таленту, ён валодае талентам дабразычлівасці і павагі, спагадлівасці да кожнага чалавека. Працавітасць і сціпласць здабылі Мікалаю Міхайлавічу аўтарытэт і вялікую павагу з боку студэнтаў і супрацоўнікаў філалагічнага факультэта.

Працоўныя заслугі М. М. Піпчанкі адзначаны Граматамі Вярхоўнага Савета БССР, значком Міністэрства вышэйшай адукацыі СССР «За отличные успехи в работе высшей школы», Ганаровымі граматамі Міністэрства вышэйшай адукацыі, Міністэрства асветы БССР і Белдзяржуніверсітэта.

Калектыву філалагічнага факультэта, калегі, сябры, вучні сардэчна віншуюць Мікалая Міхайлавіча з юбілеем, жадаюць яму моцнага здароўя, новых творчых поспехаў і вялікага асабістага шчасця.

Л. А. ШАЎЧЭНКА